

THE
PRINCESS OF WALES
SARASVATI BHAVANA TEXTS

No. 69.

PART IV

EDITED BY

DR. MANGAL DEVA SHASTRI,
M. A., D. PHIL. (OXON.)

Acc No
8032

THE

SAMKSEPA SARIRAKA

WITH

TATTVABODHINI

PART IV

Published by

The Superintendent, Printing and Stationery,
Government Press, Allahabad.

891.2008
Sh

1939

268

24.10.40

FA XXI

S.B.T.

Printed by Ali Bukhsh at the
Royal Printing Works, Godowlia, Benares City.

संक्षेपशारीरकम्

श्रीमत्सर्वज्ञमुनिविरचितम्

श्रीमन्त्सूर्यनारायणशर्मशुक्लेन संशोधितम्

वाराणसेयराजकीयसंस्कृतमहाविद्यालयन्यायशास्त्राध्यापकेन

न्यायव्याकरणाचार्य मीमांसाशिरोमण्डुपाधिकेन

श्रीसूर्यनारायणशर्मशुक्लेन संशोधितम्

(चतुर्थो भागः)

THE

SAMKSEPA SĀRĪRAKA

OF SARVAJNĀTMA MUNI

WITH

TATTVABODHINI

OF NRSIMHA ĀŚRAMA

Sa VI
S.N. Suk

—
EDITED BY

SŪRYA NĀRĀYANA SŪKLA,

NYĀYA VYĀKARANĀCHARYA,

Professor, Govt. Sanskrit College, Benares.

1939

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY NEW DELHI

Acc. No. FB 32

Date. 14-12-86

Call No. Sec 1 VI

S. N. / Sank

॥ धीरगणेशायनमः ॥

सटीके संक्षेपशारीरके

तृतीयोऽध्यायः ।

—:००:—

यद्वज्ञानात्कर्ता गतितदितराभ्यां परवशो
न कुत्रापि स्वास्थ्यं भजति परिशुद्धो नरहरेः ।
निरस्तद्वैतस्यानवधिसुखचित्सत्यघपुपः
पदं कर्मप्राप्ताशयशुचिरहं नौमि तदिदम् ॥

एवं प्रथमाध्यायोपदर्शिताद्वैतासङ्गब्रह्मात्मसमन्वयः द्वितीया-
ध्यायेन प्रत्यक्षादिमान्तरविरोधनिरासमुखेनोपपत्त्या संभावितः
सम्प्रति सम्भावितसमन्वयसमुपजातनिरूपसर्गब्रह्मात्मैक्यबुद्धेः
फलपर्यन्ततायै अपेक्षितं साधनकलापं बुमुत्सोः शिष्यस्य प्रश्न-
मवतारयति —

श्रुत्वाऽविरोधसुपपन्नसमन्वयोत्थ-
ब्रह्मात्मतामतिरथं एनरप्युवाच ।
ब्रह्मात्मताफलशिरस्कमतिं प्रसूते
गत्साधनं तदाखिलं प्रतिपित्समानः ॥ १ ॥

श्रुत्वात् । अविरोधं प्रत्यक्षाद्यविरोधमद्वैतसमन्वयस्येति शेषः ।
उपपन्नसमन्वयोत्थब्रह्मात्मतामतिः उपपन्नो विरोधनिरासेन सम्भा-
वितो योऽद्वैतसमन्वयः तस्मादुत्थिता ब्रह्मण आत्मवेन मतिर्यस्य

स तथोक्तः सम्भाविताद्वैतसमन्वयजन्यब्रह्मात्मतामतिरिति यावत् । अयं शिष्यः पुनरपि समन्वयाविरोधवुद्ध्वनन्तरमपि गुरुमुवाच पृष्ठवान् । ननु प्रत्यक्षादिविरोधनिरासेन सम्भाविताद्वैतसमन्वय-जन्यब्रह्मात्मतामतेस्तावन्मात्रेण कृतकृत्यत्वात् किमपरं प्रष्टव्यमित्याशङ्क्य न हि संभावनाज्ञानात् कृतकृत्यता तस्य तर्करूपत्वेनाप्रमाणतया अविद्यानिवर्त्तकत्वायोगात् किन्तु ब्रह्मात्मतासाक्षात्प्रमित्या सा च न सम्भावितसमन्वयमात्रादित्यभिप्रेत्याह—ब्रह्मात्मतेति । ब्रह्मरूपेणावस्थानं ब्रह्मात्मता तदेव फलं शिरस्युपर्यव्यवहितानन्तरक्षणे यस्याः सा ब्रह्मात्मता फलशिरस्का तादश्या मतेस्तत्त्वसाक्षात्कारस्य प्रसूतिहृष्टवित्तिः तस्या इत्यर्थः । स्वोपत्त्यव्यवहितानन्तरक्षणभाव्यनर्थनिवृत्यानन्दावासिफलवत्तत्त्वसाक्षात्कारजननस्येत्यर्थः । प्रतिपित्समानः जिज्ञासमानः सन् पुनरप्युवाचेति सम्बन्धः ॥ १ ॥

शिष्यः स्वस्य गुरुकार्थानवधाने गुरोरएयहृदितवशङ्कास्यादिति तन्निवृत्यर्थं गुरुकार्थानुवादपूर्वकं प्रष्टव्यमेवार्थमाह—

ऐदंपर्यमखण्डवस्तुविषयं वेदान्तवाक्यस्य यत्पूर्वं वर्णितमस्य भूदपहतिर्मा नाम मानान्तरैः । किं त्वस्याः परिनिष्ठितस्वविषयध्वान्तच्छदो जन्मने विद्याया वचनाद्वते किमपरं कृत्यं भवेत्साधनम् ॥ २ ॥

ऐदंपर्यमिति । ऐदंपर्यन्तात्पर्यं समन्वय इति यावत् । पूर्वं प्रथमाध्यायेऽस्य ऐदंपर्यस्यापहतिर्वाध्रः वेदान्तवाक्यस्य यदखण्डवस्तुविषयम् ऐदंपर्यं वर्णितम् अस्य मानान्तरैपहतिमाभूमित्यध्यायद्वयार्थानुवादः । भूदिति माड्योगादडागमाभावः । किं तर्हि प्रष्टव्यमित्याकाङ्क्षापूर्वकमाह—किं त्वस्या शति । अस्या विद्याया इति

सम्बन्धः । विद्यां विशिनष्टि-परिनिष्टितेति । परिनिष्टितः सिद्धस्वभावः स्व-विषय एव विषयो यस्य ध्वान्तस्य तच्छ्रुनत्तीति परिनिष्टितस्व-विषयध्वान्तलित्तस्याः सिद्धब्रह्मविषयाविद्यानिवर्तिकाया इति यावत् । स्वविषयेति च सामानविषययोरेव विरोध इति द्योतयितुं वचनात्तस्वमस्यादिवाक्याहने किमपरं साधनं कृत्यं सम्पाद्यं भवेत्तद्वृहीन्यर्थः । एतदुक्तं भवात्—यः प्रथमाध्याये वेदान्तानामखण्डैकरसे ब्रह्मणि समन्वय उपवर्णितः तस्य मदुद्भावितप्रत्यक्षादिवाधो भवद्विसृष्टवर्णितन्यायेन मा भूत्वाम तथापि ममाविद्यानिवर्तनक्षमतत्त्वसाक्षात्कारो नोपजायते । ततो उविद्यानिवृतिफलकब्रह्मैकाकार-बुद्धिजनने तत्त्वमादिवाक्यादतिरिक्तमपरं किञ्चित्साधनमस्तीत्येव वक्तव्यम् । अन्यथा भवद्विविद्यासाधनत्वेन वर्णितसमन्वयो मृषेव स्यात् फलव्यमिचारिणः सामग्रीत्वाभावात्तच साधनं किमिति न ज्ञायते अतस्तदिदमिति विस्पष्टं ब्रह्मीति ॥ २ ॥

एवं शिष्येण पृष्ठ आचार्यः साधनजातं तृतीयाध्यायपाद-चतुष्टयप्रतिपाद्यं संगृह्योत्तरमाह—

वैराग्यस्य दृढत्वमेकमपरं तत्त्वं पदार्थज्ञता
वाक्ये निर्गुणनिष्टिते च सकले न्यायादियत्तामतिः ।
सम्यग्ज्ञानसमीपदूरभवयोर्हेत्वोर्विवेकज्ञता
वाक्यार्थप्रतिपन्निसाधनमिदं यत्वेन कृत्यं यतेः ॥ ३ ॥

वैराग्यस्येति । हैरण्यगर्भपर्यन्तसकलवैषयिकभोगतृणीकारो वैराग्यं तस्य च दृष्टत्वं पुनस्तादृशवैषयिकभोगेच्छानन्तरितत्वम् । एतद्वाक्यार्थज्ञाने एकं साधनं विषयभोगेच्छाक्षिप्तचित्तस्याखण्डवाक्यार्थसाक्षात्कारोदयासंभवात् । यद्यपि वैराग्यं समन्वयविचारात्मागेव सिद्धं तस्याप्यधिकारिविशेषणत्वेनाथशब्दोपात्तत्वात् तथापि तृतीयाध्यायप्रथमपादत्रिपादन्यायप्रतिसन्धानं

विना तद् वृद्धं न भवति तदभावे च न विद्या सिद्धयतीति तस्यापि प्रश्नोत्तरस्वोपपत्तिः । अत एव वृद्धत्वमित्युक्तम् । द्वितीयपादप्रतिपाद्यं साधनमाह—अपरं तत्त्वंपदार्थज्ञतेति । तत्त्वंपदलक्ष्यार्थविषयनिर्विचिकि-त्सपरिज्ञानमप्यपरं वाक्यार्थप्रतिपत्तिसाधनं तादृशपदार्थज्ञानं विना निर्विचिकित्सवाक्यार्थज्ञानानुपपत्तेरित्यर्थः । तृतीयपाद-प्रतिपाद्यं साधनमाह—वाक्य शति । निर्गुणनिष्ठिते—निर्गुणब्रह्म-स्वरूपप्रतिपादके “यो वै भूमा तत्सुखं सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे”त्यादौ सकले सर्वशाखागते वाक्ये न्यायात्सर्वशाखाप्रत्ययमित्यादिन्यायादियत्तामतिः । एतावदिति परिच्छेदमतिः सर्वशाखास्थनिर्गुण-वाक्यप्रतिपाद्यनिन्यशुद्धसच्चिदात्मदादिरूपेणैव ब्रह्म सर्वैर्ज्ञातव्य-मितिमतिरित्यर्थः । इयं च वाक्यार्थप्रतिपत्तावपरं साधनमन्यथा तत्तच्छाविना तत्तच्छाखास्थभूमादिरूपेणैव वा ब्रह्म ज्ञेयम् । किंवा शाखाऽन्यगतधर्मवत्त्वेनापीति विचिकित्सायां निर्विचिकित्सवाक्यार्थज्ञानानुपपत्तेरित्यर्थः । चतुर्थपादप्रतिपाद्यं साधनमाह—सम्यग्ज्ञानेति । सम्यग्ज्ञानस्य समीपे दूरे च भवौ विद्यमानौ तथोक्तौ तयोरितिविग्रहः । सम्यग्ज्ञानस्यान्तरङ्गबहिरङ्गभूतयोरित्यर्थः । हेत्वोः यज्ञदानादिशा-न्त्यादोः विवेकज्ञता यज्ञदानतपोनशनादिकं वाक्यार्थज्ञानस्य बहिरङ्गसाधनं विवेकवैराग्यशान्त्यादिकमन्तरङ्गसाधनमिति विविच्य ज्ञानमपि वाक्यार्थप्रतिपत्तावपरं साधनम् । ननु शान्त्यादिरेव विद्यायामङ्गं न तस्य विवेकज्ञानमपीति चेत्त—शान्त्यादेरन्तरङ्ग-त्वपरिज्ञानं विना यावद्विद्योदयमनुष्ठानानुपपत्तेः । तद्विना च कलपर्यवसायिविद्यासंभवात् । यज्ञादेश्च बहिरङ्गत्वपरिज्ञानं विना श्रवणाधिकारिणा त्यागानुपपत्तेः । तत्त्यागं विना च विश्विस-चित्तस्य तस्य विद्यासंभवात् । तस्मादुभयविवेकज्ञानमपि साधन-मेव तदिदं साधनचतुष्टयं नियमेन संपाद्यमन्यथाऽधपतः स्यादि-त्यभिप्रायेणाह—इदं यत्नेन कृत्यमिति । कस्यैतत्कृत्यं तत्राह—यतेरिति ।

विवेकादिसाधनचतुष्टयसम्पन्नस्य परमहंसपरिब्राजकस्येत्यर्थः ।
पतञ्जास्यैव विद्यायामधिकार इति द्योतनार्थम् ॥ ३ ॥

ननु दृढं वैराग्यं कथं सम्पाद्यं कथं चा तस्य विद्यासाधनत्वं
न हि साक्षात्त्वमादिवाक्यवत्स्य तत्साधनत्वमित्याशङ्क्याह—

संसारदोषमवधारयतो यथाव-
द्वैराग्यमुद्भवति चेतसि निष्प्रकम्पम् ।
वैराग्यजन्मनि दृढं च सति प्रवृत्ति-
स्तत्त्वंपदार्थपरिशोधनकर्मणि स्यात् ॥ ४ ॥

संसारदोषमिति । संसारस्य पुत्तिकादिहिरण्यगर्भान्तिभोक्तृ-
भोगभोग्यादिनविधप्रपञ्चस्य दोषमाध्यात्मिकादितापत्रयानलद-
ह्यामानस्वरूपमवधारयतः निश्चिन्धतः यथावत् सम्यगवधारयत
इति सम्बन्धः । निष्प्रकम्पं दृढतरमक्षय्यादिवाक्यप्रामाण्यश्वद्वाजाङ्गं
विहाय दोषदुष्टवेन यथावत्संसारेऽवधृते दृढवैराग्यं भवतीत्यर्थः ।
विद्यां प्रति तस्य परम्परया साधनत्वमित्याह—वैराग्येति । दृढतर-
वैराग्योत्पत्तौ तत्त्वंपदार्थविवेके निष्प्रकम्पप्रवृत्तिः स्यात् पदार्थ-
ज्ञानाच्च वाक्यार्थज्ञानमिति परम्परया तत्साधनत्वं तस्येत्यर्थः ॥ ४ ॥

ननु संसारे पुत्रादिसम्भूतविचिन्नानेकसुखवति कुतो दोष-
बुद्धिर्भवेत् संसारयाथार्थज्ञानादिति चेत् तद्वा कुतो भवतीत्या-
काङ्क्षायां वेदप्रदर्शितोक्तान्तिगत्यागतिगर्भवासादिदुःखानुसंधान-
पूर्वकविचारादित्याह—

संसाररूपमवगच्छ विविच्यमानं
यस्मिन्नश्रुते भवति तद्विषया ज्ञगुप्तसा ।
वेदः प्रकाशयति संसरणं यथाऽस्य
जीवस्य जन्ममरणे ब्रजतः क्रमेण ॥

संसाररूपमिति । संसारस्वरूपं विविच्यमानं विचार्यमाणं कथं विचार्यमाणमित्यत्राह—वेद इति । “पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति स उल्वावृतो गर्भः तं प्रेतं दिष्टं तेर्चिषमभिसंभवन्ति तं देवा भक्षयन्ति तस्मिन्यावत्संपातमुषित्वायैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्त्तन्ते अतो वै खलु दुर्निष्प्रततरं कपूर्यां योनिमापद्येरन् श्वयोनिं वा” जायस्व द्वियस्व तस्माज्ञुगुप्सेत्येवमादिः क्रमेण जन्ममरणे व्रजतोऽस्य जीवस्य यथा येन प्रकारेण जननात्पूर्वं गर्भवासाद्यनेकविधदुःखोपल्लुतत्वेन जननानन्तरं स्थितिकाले आध्यामिकादितापत्रयकालानलकवलितत्वेन मरणकाले च हिक्षोर्ध्वश्वासादिसमुजातानेकविधदुःखनिकरनिविष्टत्वेन मरणानन्तरं च क्षुद्रसुखभोगार्थगमनागमनप्रयुक्तदेवभक्षणसूकरादिकुत्सितयोनिप्रवेशजनितदुःखनिविष्टत्वेन च संसरणं संसारं प्रकाशयति । तथा विविच्यमानं संसारमवगच्छेति सम्बन्धः । संसारयथात्मयज्ञानेन किं फलिष्यति तत्राह—यस्मिन्श्रुत इति । यस्मिन्संसारे श्रुते उक्तश्रुत्यावगते तद्विषया ज्ञुगुप्सा वैराग्यं तत्संसाररूपमिति सम्बन्धः । संसाररूपश्रवणमात्रेणापि ततो ज्ञुगुप्सा भवति किमु वक्तव्यं विविच्य ज्ञान इत्यभिप्रायेणोक्तं श्रुत इति । न च पुत्रादिसंभूतसुखादिमत्वात् तस्मिन्दोषवुद्धरनुपपत्तिः । न हि पुत्रादेः सुखादिहेतुत्वं प्रत्युतानर्थकरत्वमेव । तदुक्तम् “अलभ्यमानस्तनयः पितरौ कलेशये च्छिरमि” त्यारभ्य “पित्रोर्दुःखस्य नास्त्यन्तो यदि चेद् द्वियते तदे” त्यन्तेन । एवमेव भार्यादिरपि तत्र तत्र “नारीवलिशपिण्डिका” “नार्यो नरविहङ्गानाम्” “अर्थनामर्जने कलेश” इत्यादावनर्थकरत्वमुक्तम् । कथं तर्हि दुःखसाधनेपि पुत्रादौ लौकिकानां सुखहेतुत्वप्रतीतिरिचेत् सूकरस्येव विष्णायामविवेकादिति गृहाण । तस्मात्संसारस्य स्वतो दोषवत्त्वादविवेकादेव सुखसाधनत्वज्ञानादि विविच्य तत्स्वरूपज्ञाने तज्जिहासा भवत्येवेति भावः ॥ ५ ॥

नन्वानन्दादिवद्तमनः स्वभावभूतस्य संसारस्य कथं दोषदर्श-

नेनापि जिहासा भवेत् स्वाभाविकस्योपायशतेनापि हानायोग-
दित्याशङ्क्य स्वाभाविकत्वमसिद्धमित्याह—

शुद्धः परो न खलु वाङ्मनसव्यतीतः
संसारदुःखमतिदुःखमरनुवीत ।
स्वाविद्यया हि पर एव स जीवभाव-
मागत्य संसरति लिङ्गसमागमने ॥ ६ ॥

शुद्ध इति । शुद्धः रागादिदोपरहितः परः परमात्माऽतिदुःखहं
संसारदुःखं स्वभावतो नाशनुवीतेत्यर्थः । कामो हि कामात् क्वचिदपि
स्वास्थ्यमलभमानस्तत्र तत्र दुःखहं संसारदुःखमनुभवन्वश्यते । श्रूयते
च “कामान्यः कामयते मन्यमानः स कामभिर्जायते तत्र तत्रे”त्यात्मा च
रागादिहीनः कथं तस्य स्वाभाविकोऽसंसारो भवेदित्यर्थः । नन्वहं
कामीत्यात्मनः कामवत्त्वस्य मनसानुभूयमानत्वादिति नु कामयमान
इति श्रुत्या च तस्य प्रतिपादनात्कथं रागादिमत्वाभाव इत्याशङ्क्या-
त्मनो मनोवागगोचरत्वेन ताभ्यां कामवत्त्वप्रतिपादनासम्भवात् तयो-
श्चान्तःकरणविषयत्वात् मैवमित्यभिप्रेत्याह—वाङ्मनसव्यतीत इति ।
वाङ्मनसारोचर इत्यर्थः । नन्वात्मनो रागाद्यभावेन संसाराभावे
संसारी कोषि न स्यात् । न ह्यत्वेतनस्य संसारो युज्यते । तथा च
संसारोच्छेदिनी विद्यापि व्यर्था स्यादित्याशङ्क्यात्मनः स्वाभाविक-
संसाराभावेषि स्वाविद्यया कालानिकः संसारोऽस्येवेत्याह—
स्वाववेत्यति । सः श्रुतिसु नित्यशुद्धमुक्तत्वेन प्रसिद्धः परः परमात्मैव
स्वाविद्यया संसरति । उत्कान्तिगत्यागतिप्रयुक्तनानाविधदुःखमनु-
भवति । ननु परस्य विभुत्वाद्विभुनः स्वतस्तावद्गमनादिकं न सम्भ-
वति अविद्ययापि तत्र सम्भवति अविद्याया अपि ब्रह्मारडव्यापि-
त्वात् । ननु जीवस्यापि स्वतो गमनादिकं न सम्भवतीति चेन्न तस्या-

गुतथा स्वतः एव गमनाद्युपपत्तेरित्याशङ्कथाह—लिङ्गसमागमेनेति । लिङ्गशरीरसम्बन्धेन स्वाविद्यया लिङ्गसमागमेन जीवभावं परिच्छु-
श्रात्वमागत्य प्राप्य संसरतीति सम्बन्धः । तथा आत्मनः स्वतोऽविद्यया वा गमनाद्यसम्भवेषि परिच्छुन्नलिङ्गशरीरसम्बन्धात् गमना-
द्युपपत्तेः । तत्सम्बन्धस्य चाविद्याधीनत्वादाविद्यक एव संसार-
इत्यर्थः । यत्कूङ्कं जीवस्याणुत्वात् स्वतोगमनमिति तदसत् तस्याणुत्वे
प्रत्यक्षत्वानुपपत्तेः । सर्वदेहव्याप्त्यवृत्तित्वात्तदुपपत्तिरिति चेत्र । तस्य गुणत्वेना-
श्रयादन्यत्रोपलभ्मानुपपत्तेः । ननु प्रदीपप्रभायां तथा दृष्टिरिति चेत्र ।
प्रभायाः रूपवस्त्रस्पर्शवस्त्रक्रियावस्त्रादिना द्रव्यत्वानुमानात् । ननु
रूपादयस्तदाश्रयतेजोनिष्ठा पवानुभूयन्त इति चेत्र । प्रभा दहतीति-
प्रतीतेः । तत्र द्रव्यान्तरकल्पनायां प्रभायामाश्रयातिरेकेण स्थिति-
कल्पनायोगाच्च । ननु तस्तैलकटाहनिक्षिप्तहरिचन्दनविन्दोरेकप्रदेश-
वृत्तित्वेषि तत्समवेतशीतस्पर्शौ युगपत्सर्वत्रोपलभ्यत इति चेत्र । तत्र
ह्यतिशीतचन्दनद्रव्यसंयोगेन तैलसंयुक्तेजोऽवयविविशेषे नष्टे साभा-
विकौलस्पर्शं पवाभिभवाभावादनुभूयते न चन्दनस्पर्शः तैलं शीतमा-
सीदितिप्रतीतेः । ननु स्वाज्ञानादिकमपि द्रव्यमेवेति चेत् तत्कि विभु-
किं वा परिच्छुन्नम् । नाद्यः । आत्मनस्तद्वर्मकत्वानुपपत्तेः विभुद्रव्य-
स्यानाश्रितत्वात् । तत्संयोगित्वमात्रेण तद्वर्मकत्वे घटादेरपि तद्वर्म-
कत्वप्रसङ्गः । किं च तस्य विभुत्वे युगपत्सर्वविषयप्रकाशप्रसङ्गः
प्रकाशसम्बन्धितत्वात् । ननु प्रकाशवद्द्रव्यसम्बन्धिन एव प्रका-
शत्वम् । आत्मा च प्रकाशवत् द्रव्यं न युगपत् सर्वेण सम्बन्धनात्य-
गुत्वादिति चेत्तहि घटोऽपि न प्रकाशेत तत्सम्बन्धाभावात् । द्वितीये
तत्कि मध्यमपरिमाणमुताणुपरिमाणम् । नाद्यः । तदुपादानानिरूपणात्
आत्मा तदुपादानमिति चेत्र । अणुद्रव्यस्यैकस्य मध्यमपरिमाणद्रव्यो-
पादानत्वानुपपत्तेः । कार्यद्रव्यस्योपादानमात्रवृत्तित्वेनान्यत्रानुपलभ्म-

प्रसङ्गात्मा । नन्वात्मातिरिक्तमुपादानं कल्प्यत इति चेन्न । तथात्वे तस्यात्मधर्मत्वानुपपत्तेः । न द्वितीयः । अन्यत्रानुपलभ्यसङ्गात् । तस्मादात्मनोणुव्यमनुपपन्नम् । श्रुतिरपि “स वा एष महानज आत्मा” इति जीवस्य स्वतो महत्वमेव दर्शयति । न चाणुत्वश्रुतिविरोधः-तस्या दुर्दर्शत्वाभिप्रायत्वात् । दर्शयति च श्रुतिरणुपरिमाणमात्मन श्रौपाधिकमिति “बुद्धेर्गुणेनात्मधर्मेण महानपि बुद्धिगुणेन बुद्धिपरिमाणेनाराग्रमात्रो वष्ट इति थृत्यर्थः । सूत्रकारोऽपि “तद्गुणसारत्वादि”त्यादिनाणुत्वादिकमात्मन श्रौपाधिकमेव दर्शयति तस्मलिङ्गसम्बन्धादेवात्मनो गमनादिसंसारो न स्वाभाविकः अतो दोषदर्शनेन तज्जिहासा भवतीति ॥ ६ ॥

ननु लिङ्गसम्बन्धिनः संसारित्वे लिङ्गस्यापि मुक्तिभाक्त्वं स्यात् संसारिण एव मुक्तिभाक्त्वात् अतः केवलस्यैवात्मनः संसारो वक्तव्यः तथा च स्वाभाविक एव स्यादित्याशङ्क्य लिङ्गस्यात्मनः संसारित्वे द्वारमात्रत्वन्न तु संसारिवत्स्यानुप्रवेशः अतो नोकदोष इत्यभिप्रेत्याह—

ब्रह्मैव संसरति मुच्यते एतदेव
दौवारिकं भवति मंसरणं तु तस्य ।
मुक्तिः पुनर्भवति चिद्वपुषैव तस्य
स्वाज्ञानतः स्वमहिमप्रातिबोधतश्च ॥ ७ ॥

ब्रह्मेवति । एतद्ब्रह्मैव नित्यशुद्धबुद्धमुक्तं ब्रह्मैव संसरति तदेव मुच्यते । परन्तु तस्य ब्रह्मणः संसरणं दौवारिकं लिङ्गशरीरद्वारा यातं न तु स्वाभाविकं स्फटिकस्येव लौहित्यमित्यर्थः । तहि संसारवन्मुक्तिरपि किं दौवारिकी नेत्याह—मुक्तिरेति । चिद्वपुषैव चिदानन्दै-

करसस्वरूपेरौव तस्य ब्रह्मणः । नन्वसङ्गे नित्यमुके ब्रह्मणि कथं
लिङ्गसम्बन्धद्वारापि संसारः स्यात् । संसारस्य च दौवारिकत्वे
मुक्तिरपि तादृश्येत्र किं न स्यादित्याशङ्क्य लिङ्गसम्बन्धस्याविद्यकत्वे-
उविद्यायाश्च वस्तुस्वभावानपेक्षत्वात् । खरतरदिनकरकिरणनिर-
सम्बन्धसमुपज्ञातसंतापेन स्फुटतरस्फोटोन्पत्तिसमर्थ्या अपि भूमेर
विद्यया पृथुतरवहललोलकहोलमालावलीकलितसलिलावलीभिरा-
द्रितत्वभानात् न लिङ्गद्वारा संसारानुपत्तिः । नापि मुके: स्वाभावि-
कत्वानुपत्तिः । औपाधिकसंसारनिवृत्तिस्वरूपाया मुके: स्वाभावि-
कत्वनियमात् संसारस्याविद्यकत्वेउविद्यानिवृत्तिमात्रस्यैवापेक्ष्यमा-
णत्वात् । तत्रिवृत्तेश्च विद्ययैव संभवाद्विद्यायाश्च वस्तुस्वरूपानुवि-
धायित्वादित्यभिप्रेत्याह—स्वाज्ञानत इति । स्वाज्ञानतो दौवारिकं
संसरणं स्वमहिमप्रतिबोधतश्च चिद्रूपुषा मुक्तिरिति सम्बन्धः ॥ ७ ॥

नन्वेवं सति यद्वस्तुस्वरूपानुरोधि न भवति तद्यत् किञ्चिद्द्वारं-
विना स्वतो वस्तुनि न संभवति यद्य वस्तुस्वरूपानुरोधि तत्र
वस्तुस्वरूपातिरिक्तं द्वारमपेक्षत इन्द्रुकं भवति तथा चाज्ञानमपि
संसारवद्विद्यणि द्वारं विना न स्यात् वस्तुनुरोधित्वाभावात्
ब्रह्मणि साक्षात्कारस्त्वन्तःकरणसम्बन्धं विनापि स्यात् । मुक्ति-
घद्वस्तुनुरोधित्वादित्याशङ्क्याह—

स्वाज्ञानान्वयिनी चिदेव भवति स्वाज्ञानमस्याः पुन-
र्नास्त्यन्तःकरणोपरागशबलीभावं विना युक्तिः ।
कूटस्थे न तमस्विता न घटते नो विक्रिया तत्र न-
स्तस्मादेष विशेषः ईषदुचितः स्वीकर्त्तुमेते प्रति ॥ ८ ॥

स्वाज्ञानान्वयिनीति । स्वाज्ञानसम्बन्धिनी चिदेव केवलचैतन्यमेव
स्वज्ञानं स्वविषयज्ञानं यस्याः चितः अन्तःकरणोपरागशबलो-

भावमन्तःकरणोपरक्त्वलक्षणशबलत्वमहानाश्रयत्वं हि चैतन्यस्य
साक्षादेव नान्तःकरणाद्यवच्छेदेन स्वकार्यवृत्तित्वानुपपत्तेः । स्वविषय-
ज्ञानाश्रयत्वं तु नान्तःकरणाद्यवच्छेदं विना संभवति । निरवयवस्थ
तस्य खतोऽज्ञानपरिणामानुपपत्तेरिति युक्तिवशादेष्टव्यमित्यर्थः ।
ननु कूटस्थात्मनोप्यविद्य श्रयत्वमनुपरब्दं ज्ञानस्य च जडान्तः
करणायत्तत्वमप्यनुपपत्तमित्याशङ्क्याह—कूटस्थ इति । कूटस्थे आत्मनि
तमस्तिता अज्ञानाश्रयत्वम् घटत इति न किन्तु घटत एव । कल्पि-
तस्यात्मकौटस्थशाव्याहन्तृत्वादित्यर्थः । विक्रिया अखण्डाकारवृत्ति-
लक्षणा तत्र कूटस्थे ब्रह्मणि । न च ज्ञानस्य जडान्तःकरणायत्तत्वा-
नुपपत्तिः वृत्तिरूपज्ञानस्यापि जडत्वादिति भावः । यतो वस्तुस्वरूपा-
नधीनतदधीनयोरप्यज्ञानज्ञानयोः कूटस्थाश्रयत्वे शबलाश्रयत्वे च
कश्चिद्विशेषो वर्णितः । तस्मात्तयोः संसारमुक्तिभ्यां साम्यं नाश-
ङ्कनीयमित्याह—तस्मादिति । ईषद्विशेषः—कश्चिद्विशेषः । एते—अज्ञानज्ञाने
प्रति तस्माद्विन्मात्रस्यैवाविद्यकोपाधिसम्बन्धात् संसारः स्वतो
मुक्तिरिति भावः ॥ ८ ॥

ननु कोसाबुपाधिः यद्द्वाराऽसङ्गस्याप्यात्मनः संसार इति
तत्राह—

पुर्यष्टकं भवति तस्य परस्य भोहा-
त्तेनान्वितस्य तु न भोमलवद्यलीकम् ।
दुःखं त्रिधा भवति संसरणाभिधानं
नान्यः परादधिकरूपभृदस्ति जीवः ॥ ९ ॥

पुर्यष्टकमिति । यद्यपि लिङ्गशरीरमुपाधिरित्युक्तमेव तथापि न
तन्मात्रमुपाधिरिति संसारनिमित्तत्वेनोपाध्यन्तरवर्णनमन्त्र क्रियत

इति न विरोधः । ज्ञानकर्मनिद्रयप्राणभूतपञ्चकान्तः करणचतुष्यकाम-
कर्माविद्यालक्षणवक्ष्यमाणपुर्यष्टुकं पुर्यष्टुकशब्देनोच्यते । तेन पुर्यष्टुकेना-
न्वितस्यावच्छिन्नस्य नभोमलवदाकाशकात्स्वर्यवद्वयलीकं मिथ्याभूतं
संसरणाभिधानं संसाराख्यं त्रिधा आध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदै-
विकभेदेन त्रिप्रकारं दुःखं भवति । परमात्मन एव स्वाविद्याविला-
सिताहंकारप्रमुखप्रपञ्चेषु क्वचित्सादात्म्याभिमानात्क्वचित्स्वाभिभवा-
भिमानात् मिथ्याभूतादाध्यात्मिकादिभेदेन त्रिप्रकारं संसाराख्यं दुःखं
भवति । न ततो भिन्नस्य जीवस्य भेदे प्रमाणाभावादित्यभिप्रेत्याह--
नाय इति । परात्परमात्मनः सकाशादन्योधिकरूपभूत वस्तुतो रूपान्तर
भूत जीवो नास्तीत्यर्थः ॥ ६ ॥

ननु किमिति जीवस्य परस्माद्भेदाभावः । तस्य श्रुतानुपपत्ति-
सिद्धत्वात्तथा हि “यथा सुदीपात्पाचकाद्विस्फुलिङ्गाः सहस्रशः
प्रभवन्ते सरूपाः । तथाक्षराद्विविधाः सोम्य भावाः प्रजायन्ते तत्र
चैवापि यन्ती” त्यग्निविस्फुलिङ्गदृष्टान्तेन जीवस्य परांशत्वं श्रूयते ।
“ममैवांशो जीवलोक” इति स्मर्यते च । नवांशाशिनोरभेदः संभवति ।
तथात्वे त्वंशाशिभावस्यैवानुपपत्तेः । तथा सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः
प्रजा इति जीवस्य परविकारत्वं श्रूयते । न च तदपि तयोर्भेदं विना
सम्भवति । द्वा सुपर्णेति श्रुत्या साक्षादेव तयोरत्यन्तं भेदः श्रूयते ।
अतः सर्वथाप्यस्येव भेद इत्याशङ्क्य किं जीवपरयोरशांशिभावमात्रं
विकारविकारिभावमात्रं च श्रुत्यादिनापि प्रतिपिपादयिषितमुत स
मुख्य एव । नायः । अङ्गीकृतेः विम्बप्रतिविम्बभावेषि तत्सत्त्वात् । न
द्वितीयः । निरवयवस्य कूटस्थस्य परस्य वास्तवांशित्वविकारित्वा-
नुपपत्तेः । तथात्वे वा परस्य मृदादिवदनित्यत्वापातात् । जीवस्य
च सर्वगतस्य वास्तवांशत्वानुपपत्तेः । वास्तवविकारत्वे च कार्यतया
ताशप्रसङ्गेन कृतहानाकृताभ्यागमप्रसङ्गादित्यभिप्रेत्यांशपक्षं विकार-
पक्षं च दूषयति ।

नांशः परस्य न च तस्य विकार एष-
नास्त्यन्तमेव च विभिन्नवपुः परस्मात् ।
जीवोऽयमभ्युपगतः कुत एतदेवं
ब्रह्मात्मतावचनजातविरोधहेतोः ॥ १० ॥

नांश इति । एष जीवः जीवपरयोरत्यन्तमेद इति मतं दूषयति—
नात्यन्तमिति । विभिन्नवपुभिन्नस्वरूपः श्रुतिसिद्धो भेदः कथं निराक्रियत
इति तत्र हेतुं पृच्छति—कुत एतदिति । जीवः परस्मादत्यन्तभिन्नवपु-
र्नाभ्युपगत इत्येतत्कुतो हेतोः न कुतोपीत्यर्थः । उत्तरमाह—
एवं ब्रह्मात्मतेति । एवमेव सति तयोर्भैर्दे सति ब्रह्मात्मतावचनजातस्य
ब्रह्मात्मैक्यप्रतिपादकतत्त्वमादिवाक्यजातस्य विरोधः स्यात्समात्त-
योरभेद एव वक्तव्यः । श्रुतिस्तु लोकसिद्धभेदमनुवदत्येव परं न तु
तत्प्रतिपादयति अपुरुषार्थत्वादनर्थकत्वाचेत्यर्थः । अंशांशित्वादि-
पक्षेष्यं विरोधस्तुल्यः ॥ १० ॥

किंचात्परप्रवेशादिश्रुत्यविरोधेन जीवपरयोरंशाशित्वाद्या-
वेदकश्रुतेः विम्बप्रतिबिम्बभावेनाद्वैतपरत्वोपपत्तौ न तमोर्वास्तवां-
शाशित्वादिसिद्धिरित्यभिप्रेत्याह—

अपि च विश्वमनुप्रविवेश तत्
परममेव पदं परमात्मनः ।
इति वदत्सु सुहृत्स्विव तत्पर-
श्रुतिवचःसु कथं स ततोऽधिकः ॥ ११ ॥

अंश चेति । तद्यन्तस्वाविद्यया विश्वं ससर्ज तत्परमात्मनः परमं पदं
स्वरूपमेव विश्वमन्वन्तः प्रविवेश । अनुप्रवेशश्च मूर्यविम्बस्येव जले

प्रतिबिम्बभावेनैव न तु मूर्षिकादेरिव विलादावात्मनः सर्वगतत्वादिति ।
एवं वदत्सु प्रतिपादयत्सु सुहृत्स्विव युहृत्साहश्यं चात्रातिशयित-
हितबोधित्वेनातिशयितहितबोधित्वत्यर्थः । तत्परथ्रुतिवचःसु तात्प-
र्येणाभेदं प्रतिपादयत्सु श्रुतिवचःसु “स एष इह प्रविष्टः” “अनेन जीवे-
नात्मनानुप्रविश्ये”त्वादिषु सत्सु स जीवः कथं ततः परस्मादधिकः
आत्मो भवेत् न कथमपि भेदे जीवरूपेणात्मनेत्यभेदश्रुतिविरोधा-
दित्यर्थः ॥ ११ ॥

एवं श्रुतिपर्यालोचनया न वस्तुतो जीवपरयोर्भेद इत्युक्त्वा-
नुमानेनापि तत्साधयितुं स्वग्रकाशब्रह्मस्वरूपव्यतिरिक्तस्य पराधीन-
प्रकाशत्वं कल्पितत्वं च साधयति—

प्रच्याविवस्तु यदिहास्ति निजस्वरूपा-
दप्रच्युतैकरससंविदधीनमस्य ।

प्रच्यावितास्फुरणमित्यवत्य तत्र

तत्कलिपतं सकलमाकलयानुमानात् ॥ १२ ॥

प्रच्यावीति । प्रच्योतुं ब्रह्मस्वरूपाद्वहिभंवितुं शीलमस्येति प्रच्याविव-
ब्रह्मस्वरूपातिरिक्तमिति यावत् । निजस्वरूपाद्वब्रह्मस्वरूपादप्रच्युतैक-
रससंविदधीनमप्रच्युता अवहिर्भूतैकरसैकरूपा या संवित् चैतन्यं
तदधीनमस्य प्रच्याविवस्तुनः स्फुरणं प्रच्याविजीवं परस्मात्पृथक्कुर्वन्
त्वमिति शेषः । तत्र स्फुरणरूपे ब्रह्मणि तदब्रह्मस्वरूपप्रकाशाधीन
प्रकाशं सकलमनुमानात्परिकलिपतमाकलय यद्ब्रह्मस्वरूपातिरि-
क्तवस्तु तत्रिजस्वरूपाद्वहिभूतं ब्रह्मस्वरूपप्रकाशाधीनप्रकाशं यथा
घटादीति ब्रह्मस्वरूपातिरिक्तस्य तत्स्वरूपप्रकाशाधीनप्रकाशत्वलक्षणं
दृश्यत्वमवगम्य तदनन्तरं यद्वदश्यं तत्कलिपतं यथा शुक्तिरूप्यमिति

तस्य ब्रह्मस्वरूपातिरिक्तवस्तुनः ब्रह्मणि कलिपतत्वं ब्रह्मस्वरूपाज्ञीवं पुथकुर्वन् त्वमवधारयेत्यर्थः । तथा च जीवस्य ब्रह्मस्वरूपातिरिक्तत्वे तद्वद्वश्यत्वं वक्तव्यम् । तद्वद्वश्यत्वे च तत्कलिपतत्वं वक्तव्यं कल्पनां विना दग्धश्ययोः सम्बन्धानिरूपणात् । तथा च वक्ष्यति । तथा जीवस्यानात्मत्वमसंसारित्वं च स्यात् । तस्माज्ञीवस्य संसारित्वादिकं वदता तस्याघश्यं स्वप्रकाशत्वमेवाङ्गीकर्त्तव्यमिति । परस्माद्वास्तवभेदो वक्तुं न शक्यः । तथा चानुमानं जीवो न परस्माद्विद्यते अनन्याधीनप्रकाशत्वाद् ब्रह्मवद्वयतिरेकेण घटवच्चेति । तथा च ब्रह्मण पवसंसरित्वाङ्गानित्वादिकमिति भावः ॥ १२ ॥

ननु यस्मिज्ञीवे संसारित्वमङ्गत्वं चानुभूयते न तत्र तत्किन्त्वन्यत्र ब्रह्मणीत्येतदनुभवविरुद्धं ब्रह्मणः संसारित्वाद्यननुभवादिति चेत् किं चैतन्याकारेण ब्रह्मणोऽज्ञानाश्रयत्वं संसारित्वं चानुभवविरुद्धं किंवाद्वितीयत्वाकारेण । नाद्यः । अज्ञानसंसारयोश्चैतन्याश्रयत्वेनैवानुभवात् । न द्वितीयः । तस्यास्माभिरप्यनङ्गीकारादित्याह—

चैतन्यवस्तुविषयाश्रय एव मोहो
नाद्वैतवस्तुविषयाश्रयकोऽप्रतीतेः ।
बुद्धादिवेष्टितचितो न तमस्वितेति,
ब्रह्माश्रयत्वमुदितं तमसः पुरस्तात् ॥ १३ ॥

चैतन्येति । अत्र विषयपदमविवक्षितं चैतन्याश्रय एव मोहः न जानामीति तथैवानुभवादित्यर्थः । अथवा—चैतन्यवस्तुन एवाद्वितीयत्वाकारेण मोहविषयत्वात्तथोक्तम् नाद्वैतवस्तुविषयाश्रयक अत्रापि विषयपदमविवक्षितं मोहः अद्वैतवस्त्वाश्रयको न भवतीत्यर्थः । अथवा—विषयपदं दृष्टान्तार्थं यथा मोहो ब्रह्माद्वितीयत्वाकारेण विषयीकरोति न तथा तेनाकारेणाश्रयत इत्यर्थः । तत्र हेतुमाह—अप्रतीतेति । अद्वैता-

तमनोऽज्ञानाश्रयत्वेनानुभवाभावादित्यर्थः । अत्र च मोहग्रहणं संसार-स्याप्युपलक्षणं संसारोपि चैतन्याश्रयं पव तथैव प्रतीतेनाद्वैताश्रयः तथाऽप्रतीतेरित्यर्थः । ननु चैतन्याश्रयत्वमपि मोहस्य न प्रतीयते । अहमज्ञ इति बुद्धयुपाधिकाश्रयत्वस्यैव प्रतीतेरिति चेत्त । तस्य स्पष्ट-प्रतीत्युपाधित्वात् । अन्यथा कार्यस्य कारणाश्रयत्वानुपपत्तेरित्युक्त-त्वादित्याह—उद्बोधीति । आदिपदेन चक्षुरादिकं गृह्णते । सूक्ष्मशरीरो-पाधिकचैतन्यस्येत्यर्थः । तमस्विताऽज्ञानाश्रयत्वं न सम्भवतीति तमसो ब्रह्माश्रयत्वं स्वप्रकाशचैतन्याश्रयत्वं पुरस्ताद् द्वितीयाध्याये उदितमित्यर्थः ॥ १३ ॥

ब्रह्मणोऽद्वैतत्वाकारेण नाज्ञानाश्रयत्वमप्रतीतेरित्युक्तमेव प्रपञ्च-यति—

ब्रह्माश्रयं न हि तमोऽनुभवेन लभ्यं
नाप्यागमान्नं च किमप्यपरं प्रमाणम् ।
ब्रह्माश्रयत्वविषयं तमस्सनतश्च
प्रत्यक्षप्रकाशविषयाश्रयमेतदस्तु ॥ १४ ॥

ब्रह्मते । किं प्रत्यक्षेण ब्रह्मणो ब्रह्मत्वाकारेणाज्ञानाश्रयत्वमुच्यते । किं च आगमादुत प्रमाणान्तरात् । न सर्वथापि सर्वज्ञत्वादिविरोधादित्यभिप्रेत्याह—ब्रह्माश्रयमिति । ब्रह्मत्वाकारेण ब्रह्माश्रयमित्यर्थः । अनु-भवेन प्रत्यक्षेण नाप्यागमादिति । आगमस्याज्ञानाश्रयत्वप्रतिपादकत्वे तस्य शास्त्रप्रमेयत्वान्विवृत्तिरपि न स्यादित्यर्थः । किमप्यपरमनुमानादिकं तमसो ब्रह्माश्रयत्वविषयं प्रमाणं नास्तीति सम्बन्धः । सर्वज्ञत्वाद्यावेदकागमबाधितत्वादित्यर्थः । फलितमाह—ततश्चेति । यतोऽद्वितीयत्वाकारेण ब्रह्मणोऽज्ञानाश्रयत्वे मानं नास्ति यतश्च प्रत्यक्चैतन्याकारेण तदाश्रयत्वेऽनुभवो मानमस्ति तत एतत्तमः ॥ १४ ॥

ननु प्रत्यक्चैतन्याकारो जीवस्याप्यस्तीति जीवोपि किं तदा-
श्रयो भवत्येव परन्तु जीवत्वाकारेण नाश्रयः किन्तु प्रत्यक्चैतन्याका-
रेणैव तदाकारश्च ब्रह्मरूपमेवेत न ब्रह्मणोऽज्ञानाश्रयत्वविरोधोपीन्यभि
शेत्याह—

जीवत्वमेव तु तदाश्रयमध्यपाति
नेच्छन्ति युक्तिकुशला न हि युज्यते तत् ।
अज्ञानमेव खलु तत्र तमस्तमस्ति
चैतन्यवस्तु पुनरस्तु न तद्विरोधः ॥ १५ ॥

जीवत्वमेवेति । तदाश्रयमध्यपात्यज्ञानाश्रयकोटिनिविष्टं जीवस्य
जीवत्वमेवाज्ञानाश्रयकोटिनिविष्टं नेच्छन्ति न तु चैतन्याकारम-
पीत्येवकारार्थः । जीवत्वस्याज्ञानाश्रयकोट्यनिविष्टत्वेऽसंभवमेव
हेतुमाह—न हि युज्यते तदिति । तज्जीवत्वस्याज्ञानाश्रयकोटिनिविष्टत्वं
हि यतो न युज्यते नोपद्यते न सम्भाव्यत इत्यर्थः । असम्भवप्रकार-
मेवाह—अज्ञानमेवेति । तज्जीवत्वमज्ञानमेव खलवज्ञानप्रयोज्यत्वादज्ञानं
भवति खलित्वर्थः । ततः किं तत्राह—न तम इति । न हि तमस्तम
आश्रयं भवति तत्प्रयोज्यस्य जीवत्वस्य तदनन्तरसावित्वप्रतीतेस्त-
दाश्रयकोटिनिविष्टत्र्यं जीवत्वस्य वक्तुमयुक्तमित्यर्थः । चैतन्याश्रयत्वपक्षे
एतदोषाभावाचैतन्यमेव तदाश्रयोस्त्वत्युपसंहरति—चैतन्येति । तत्तत्र
चैतन्यवस्तुनोऽज्ञानाश्रयत्वे विरोधः तमस्तमस्तिता न सम्भवतोत्यु-
क्तविरोधो नास्ति यतः अतश्चैतन्यवस्तु तमस्यस्त्वित्वर्थः । तस्माद्
ब्रह्मणोऽन्यस्य न संसारः किन्तु ब्रह्मण एव स्वाविद्याकलिपतपुर्युष्ट-
कोपाधिद्वारा संसार इति सिद्धम् ॥ १५ ॥

तत्र किं तत्पूर्यष्टकमित्याकाङ्क्षायामाह—

कर्मन्दियाणि खलु पञ्च तथाऽपराणि
 बुद्धीन्द्रियाणि मनआदिचतुष्टयं च ।
 प्राणादिपञ्चकमयो वियदादिकं च
 कामश्च कर्म च तमः पुनरष्टमी पूः ॥ १६ ॥

कर्मन्दियाणीति । चाक्षणाणिपादपायूपस्थाख्यानि कर्मन्दियाणि ।
 एतानि च चचनादानगमनविसर्गानन्दैः स्वविषयैः सहितानि वही-
 न्द्रोपेन्द्रमृत्युकैरभिमानिदेवताभिरनुगृहीतानि सन्ति एका पूः । पुरत्व-
 ज्ञैतेषां चैतन्यात्मनोच्छेदकत्वेनावासस्थानत्वस्य संसारविहार-
 हेतुत्वाच्च पञ्चानामप्येकत्वमेकधर्मावच्छेदेन स चावच्छेदको धर्मः
 कर्मन्दियत्वादि एवमेवोपरितनपुर्यपि द्रष्टव्यम् । बुद्धीन्द्रियाणि श्रोत्र-
 त्वक्चक्षुजिह्वाणाख्यानि तानि च शब्दस्पर्शरूपरसगन्धैः स्ववि-
 षयैः सहितानि दिग्बाताक्षप्रचेतोऽश्रिवभिरभिमानिदेवताभिरनुगृही-
 तानि सन्ति द्वितीया पूः । मनआदिचतुष्टयं मनोबुद्धिरहंकारश्चित्तं
 चेत्येतन्मनआदिचतुष्टयमेकमेवान्तःकरणं संकल्पविकल्पाध्यवसाया-
 हमभिमानस्मरणाख्यकार्यमेदात् यथाक्रमं मन आदिशब्दैरभिधोयते ।
 तन्मनआदिचतुष्टयं संकल्पविकल्पादिकार्यैः सहितं चन्द्रविष्णुचतु-
 र्वक्त्रशंभुभिरभिमानिदेवताभिरनुगृहीतं सत्तृतीया पूः । प्राणादिपञ्चकं
 प्राणापानव्यानोदानसमानाख्याः पञ्च प्राणाः उच्छ्वासादिकार्यैः सहि-
 ताश्चतुर्थीं पूः । वियदादिकमाकाशवायुतेजोवन्नाख्यं पञ्चकं स्थूलशरी-
 राकारेण परिणतभूतपञ्चकमित्यर्थः तत्पञ्चमी पूः । कामस्तत्त्वद्विषयरागः
 सा षष्ठी पूः । कर्म विहितप्रतिषिद्धाविहिताप्रतिषिद्धलक्षणं तत्सप्तमी पूः ।
 तम उक्तसकलानर्थनिदानमज्ञानं तदष्टमी पूः । एतासां च पुरां मध्ये-
 न्यतमाध्यासं विनाप्यात्मनो न संसार इति पुर्यष्टकोपाधिकस्यैव तस्य
 संसारः न केवलस्येत्यर्थः ॥ १६ ॥

ननु विद्यापूर्वप्रज्ञयोरपि संसारहेतुत्वं श्रूयते ते किमित्यत्रो-
पेक्षिते इत्याशङ्कुय नोपेक्षिते किन्तु संगृहीते एव कर्मपदेनेत्याह—

विद्या च विश्वविषयानुभवोत्थपूर्व-
प्रज्ञा च कर्मवचसौव तु संगृहीते ।
बन्धप्रयोजकतया सदृशत्वहेतो-
रेकत्र च श्रुतिवचस्युपसंग्रहेण ॥ १७ ॥

विद्येति । विद्या वक्ष्यमाणचतुर्विधा विद्या आत्मविद्यां व्यावर्तयति-
विश्वविषयेति । अनुभवोत्थपूर्वप्रज्ञानुभवजन्यसंस्काररूपा अत्रापि
विश्वविषयेति सम्बन्धयते । सकलानात्मपदार्थविषयानुभवजन्य
पूर्वपूर्वसंस्कारश्चेत्यर्थः । ते उभे कर्मवचसा पूर्वश्लोकस्थकर्मपदेनैव
बन्धप्रयोजकतया संसारहेतुत्वेत संगृहीते । ननु कथं कर्मग्रहणेन
विद्यापूर्वप्रज्ञयोर्ग्रहणं कर्मशब्दस्यातदभिधेयत्वात् लक्षणायां च
सम्बन्धाभावादित्याशङ्कुय सम्बन्धाभावोऽसिद्धः अभिधेयसम्बन्धस्य
विद्यमानत्वात् ततः कर्मशब्देन ते अपि लक्ष्येते इत्याह—सदृशत्वहेतोरिति ।
सादृश्यमेवाह—एकत्रेति । उपसंग्रहेणोपादानेन विद्यापूर्वप्रज्ञयाः
कर्मणश्चैकवाक्योपात्तत्वेन सदृशत्वात् । कर्मशब्देन तयोरपि
लक्षणया ग्रहणं भवतीत्यर्थः ॥ १७ ॥

किं तद्वाक्यमिति तदाह—

तं विद्येति हि वाक्यमेकमिह च स्पष्टं ब्रयं कीर्तिं
तस्मात्कर्मवचस्तयोरपि भवेत्संग्राहकं कारणात् ।

विद्या चात्र चतुर्विधाऽप्यभिमतैवाऽरम्भिका कर्मवत्
संस्कारोपि तथा चतुर्विध इति ज्ञेयस्तथा संभवात् ॥ ?८॥

तं विदेति । तं विद्याकर्मणी समन्वासमेते पूर्वप्रक्षा चेत्यैकं वाक्यमिहास्मिन्वाक्ये च विद्याकर्मपूर्वप्रख्यातं त्रयं स्पष्टं कीर्तितं तस्मादेकवाक्यप्रतिपाद्यत्वलक्षणात् कारणात् कर्मवचः कर्मपदं तयोर्विद्यापूर्वप्रक्षयोरपि संग्राहकं भवेदित्यर्थः । ननु विद्यादिपदेन कीदृशा विद्यादयो विवक्ष्यन्ते । तत्राह—विद्या चेति । अत्रास्मिन्वाक्ये चतुर्विधा विहितप्रतिषिद्धाऽविहिताऽप्रतिषिद्धलक्षणा तत्र विहिता विद्योपासनादिरूपा प्रतिषिद्धा नग्नखीनीरीक्षणादिरूपा ऽविहिता-लौकिकेष्टदर्शनादिरूपाऽप्रतिषिद्धाऽनिष्टदर्शनादिरूपा । एवं चतुर्विधापि विद्या आरम्भिका संसारहेतुर्मता । तत्र दृष्टान्तोकिव्याजेन कर्मणोपि चतुर्विधस्य संसारहेतुत्वमस्तीत्याह—कर्मवदिति । यथा कर्म विहितप्रतिषिद्धाविहिताऽप्रतिषिद्धलक्षणं चतुर्विधमर्षिपि संसार-कारणं तद्रत् । तत्र विहितं कर्म सन्ध्योपासनादि प्रतिषिद्धं परखी-गमनाद्यविहितं भोजनादि दृष्टसुखसाधनमप्रतिषिद्धं प्रामान्तरगम-नादि दृष्टुःखमात्रसाधनमिति विभागः । विद्यायाश्चतुर्विधाया श्रिपि हेतुत्वात् तज्जन्यवासनायि चतुर्विधा संसारकारणमित्याह—संस्कार इति । तथा विद्यादिवत् तथा संभवाच्चातुर्विध्येन संभवादनु-भवच्चातुर्विध्ये तज्जन्यसंस्कारस्यापि चातुर्विध्यसंभवादित्यर्थः ॥१८॥

ननु लिङ्गशरीसमेव संसारोपाधित्वेन तत्र तत्र वर्ण्यते भव-
द्धिस्त्वदार्नीं पुर्यष्टकस्य संसारोपाधित्वं वर्ण्यते तत्किं तयोरमेद्
इत्याशङ्क्य नामेदः किन्तु पुर्यष्टके लिङ्गशरीरस्यान्तर्भूतत्वात् ।
समुदायलक्षणाया लिङ्गशरीरपदेन पुर्यष्टकमुच्यत इत्याह—

पुर्यष्टकं तदिदमप्यभवद्धि लिङ्गं

तेवोच्यते तदपि लिङ्गगिरा क्वचिच्चु ।

पुर्यष्टकं न खलु लिङ्गगिरोऽभिघेयं

मुख्यं तु सप्तदशकं प्राथितं हि लिङ्गम् ॥ १९ ॥

पुर्यष्टकमिति । पुर्यष्टके इदं लिङ्गमप्यन्तरभवदन्तभूतं हि यतः तेन तस्मात्तदपि पुर्यष्टकमपि क्वचित्स्थले लिङ्गगिरा लिङ्गशब्देनोच्यते लक्ष्यत इत्यर्थः । ननु मुख्यमेवाभिधानं किं न स्यात्तत्राह—पुर्यष्टकमिति । अभिधेयमभिधावृत्या प्रतिपाद्यं न भवति लिङ्गशब्दस्यानेकार्थ-त्वप्रसङ्गादित्यर्थः । किं तर्हि लिङ्गशब्दस्य मुख्यमभिधेयं तत्राह—मुख्यं विति । सप्तदशकं सप्तदशकात्मकं प्रथितं प्रसिद्धम् ॥ १६ ॥

ननु के ते सप्तदश यदात्मकं लिङ्गं भवेत्तत्राह—

इह तावदक्षदशकं मनसा
सहवुद्धितत्त्वमथ वायुगणाः ।
इति लिङ्गमेतद्मुना पुरुषः
खलु सङ्गतो भवति जीव इति ॥ २० ॥

इह तावदिति । इह संसारोपाधिमध्येऽक्षदशकं ज्ञानकर्मन्द्रिय-पञ्चकद्वयं मनसा सह बुद्धितत्त्वं मनश्च बुद्धिश्चेत्यर्थः । एकस्यैवान्तःकरणस्य वृत्तिभेदाद् द्वैविध्योक्तिः वायुगणाः प्राणादिपञ्चक-मित्येवंरूपेण एतत्सप्तदशात्मकं लिङ्गं लिङ्गपदवाच्यममुना लिङ्गेन संगतः अविच्छिन्नः पुरुषः जीव इति भवति जीवशब्दवाच्यो भवतीत्यर्थः ॥ २० ॥

ननु लिङ्गशरीरोपाधिकस्यैव संसारित्वं न पर्यष्टकोपाधिकस्य तत्र प्रमाणाभावादित्याशङ्कान्वयव्यतिरेकयोरन्वयव्यतिरेकश्रुतेः स्मृतेश्च तत्र प्रमाणत्वान्मैवमित्याह—

न पुराष्टकेन रहितस्य तत्र

क्वचिदस्ति संसरणादुभवयुजा ।

न पुराष्टकेन सहितस्य तथा
क्वचिदस्ति दुःखविगमश्च तव ॥ २१ ॥

न पुराष्टकेनेति । रहितस्य विहीनस्य क्वचित्स्वप्ने संसरणदुःखयुजा
संसारदुःखविशेषसम्बन्धो नास्तीति सम्बन्धः । क्वचिज्ञाग्रदादौ
पुर्यष्टके सत्येव जाग्रति संसारदुःखविशेषदर्शनादसति च तस्मिन्सति
च लिङ्गे स्वप्ने तथा संसारदुःखादर्शनात् । “न ह वैः सशरीरस्य सतः
प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ति” “अशरीरं चाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशत्”
इत्यन्वयव्यतिरेकथ्रुत्या सामान्येन शरीरत्रयसम्बन्धतदभावप्रयुक्त-
दुःखतदभावयोः प्रतिपादनात् “अधिष्ठानं तथा कर्ता करणं च
पृथग्विधम् । विविधा च पृथक् चेष्टा दैवं वैवाच्र पञ्चमम् । पञ्चैते तस्य
हेतवः” इति स्मृत्या कर्तृकरणशब्दशब्दितलिङ्गव्यतिरिक्ताधिष्ठानस्थूल-
देहादेरपि संसारयात्राकारणत्वेन प्रतिपादनात् पुर्यष्टकस्यैव
संसारहेतुत्वं न लिङ्गमात्रस्येत्यर्थः ॥ २१ ॥

नन्वेवमपि तादृशपुरसम्बन्धो यद्यात्मनः स्वाभाविकः स्यात्
तदा तत्प्रयुक्तः संसारोपि तथैव भवेत् ततो न कथञ्चित्तदुच्छेद
इत्याशङ्क्याह—

तव नित्यमुक्तसुखचिद्रपुषो
न कदाचिदस्ति पुरसङ्गममम् ।
तव मायथा विरचितं सकलं
पुरसङ्गाति प्रभृतिकं वितथम् ॥ २२ ॥

तव निलेति । विमुक्तश्च विमुच्यत इत्यादिश्रुतिसिद्धनित्यमुक्त-
सत्यज्ञानानन्दात्मकम्य तव कदाचित्संसारदशायामपि न वस्तुतः
पुरसंगमनं देहादिसम्बन्धोऽस्तोत्यर्थः । ननु किमिति वास्तव-

सम्बन्धाभाव इति चेत्तत्र किमात्मनः प्रमातृत्वादिसंसारप्रयोजक-
देहादिपुरसम्बन्धः संयोगः उत समवायः किं वा स्वेच्छानुविधे-
यानुविधातुभावः । अथवा—भोक्तृभोग्यभावः । यद्वा स्वेन्द्रि-
याधिष्ठात्रधिष्ठेयभावः । आहोस्तिस्वकर्मारब्धारब्धव्यभावः ।
नायः । निरवयवस्यात्मनस्तदयोगात् । तद्योगेषि विभोरात्मनः
सर्वशरीरसंयोगित्वात्सर्वस्मिन्नपि शरीरे प्रमातृत्वादिसंसारप्रसङ्गः ।
न द्वितीयः । अनवयवावयविद्वयोस्तदयोगात् । न तृतीयः ।
भृत्यादिदेहेषि प्रमातृत्वादिप्रसङ्गात् । ननु नियमेनेच्छानुविधायित्वं
देहादिपुरस्य तेन सम्बन्ध इति चेत्त—अत्यातुरदेहे प्रमातृत्वादि-
संसाराभावप्रसङ्गात् । तत्रेच्छानुविधायित्वस्याप्यभावात् । न
चतुर्थः । भृत्यादिदेहेषि तत्प्रसङ्गादेव ननु सर्वदा भोग्यत्वं देहादेस्तेन
सम्बन्ध इति चेत् । सुपुसौ भोगाभावेन खशरीरस्यापि सर्वदा
भोग्यत्वाभावात्तस्मिन्नपि संसाराभावप्रसङ्गात् । नापि पञ्चमः ।
अन्योन्याश्रयात् । स्वदेहसंयोगित्वेनेद्रियाणां स्वीयत्वं तेषां च
स्वीयत्वे देहस्य स्वीयत्वमिति । नापि षष्ठः । अन्योन्याश्रयादेव
स्वकर्मारब्धत्वेन देहस्य स्वीयत्वं स्वदेहारब्धत्वेन कर्मणः स्वीय-
त्वमिति । ननु कर्मशरीरप्रवाहयोरनादित्वात् वीजाङ्गुरप्रवाह इत्व
नान्योन्याश्रय इति चेन्नात्र प्रमाणाभावेन प्रवाहस्यान्धपरम्परात्वात् ।
भृत्यादिदेहेषि प्रमातृत्वादिसंसारप्रसङ्गात् । न च स्वकर्मात्रारब्ध-
देहे स्वस्य प्रमातृत्वमित्यपि शङ्क्यम् । तदसिद्धेः । स्वदेहस्य
भृत्याद्यद्येनाप्यारब्धत्वात् । एकेन कर्मणानेकस्वामिभृत्यदेहादेरार-
भोपपत्तेश्च । तस्मात्परिशेषादात्मनो देहादिपुरसम्बन्ध आध्यासिक
एव वक्तव्य इत्याह—तत्र मायेति । पुरसङ्गतिः पुरसम्बन्धः प्रभृतिरा-
दिर्यस्य संसरणस्य तत्तथा संसारप्रयोजकसम्बन्धस्याविद्यकत्वे
तत्प्रयोज्यसंसारोपि तथेति पुरसङ्गतिप्रभृतिकमित्युक्तम् । न चाविद्य-
कत्वेषि देहादिसम्बन्धस्य किमित्यत्रैव तादात्म्याद्यभिमानोऽन्यत्र

नेति वक्तुं शक्षम् । पूर्वपूर्वतादात्म्याद्यभिमानजन्यसंस्कारजन्यस्यै-
वेदार्णा तादात्म्याद्यभिमानविषयत्वात् । न चास्माभिरप्यत्र युक्तिर्व-
क्त्या अनिर्वचनीयत्वादित्यभिषेत्याह—वितर्मिति । मिथ्या सदसद्वि-
लक्षणमनिर्वचनीयमित्यर्थः ॥ २२ ॥

जन्वस्तु संसार आविद्यकपुरसम्बन्धनिमित्तः तथाप्यात्मन
इदार्णा संसारानर्थः विद्यया च संसारानर्थनिवृत्तिर्जायत इति मुक्ते-
रागन्तुकत्वेनात्मनो नित्यमुक्तत्वत्विरित्याशङ्क्य संसारस्तन्निवृत्ति-
जन्माप्यात्मनि नास्तीत्येतत्सदृष्टान्तमाह—

मलिनं नभो न हि कदाचिदभू-
द्विमलं कदाचिदभवन्न नभः ।
उभयं नभस्यभवदेवमिह-
त्वयि नित्यमुक्तचिति संसरणम् ॥ २३ ॥

मलिनमिति । न हि निरवयवाकाशे कदाचित् कात्स्थर्यादिमल-
सम्बन्धः सम्भवति । न वा वैर्मलयं तत्र ज्ञायते सर्वदा निर्मलस्वरू-
पत्वादाकाशस्य तथात्मन्यपि न संसारसम्बन्धः न तावत्तन्निवृत्ति-
र्जायत इत्यर्थः । कथं तर्हात्मनः संसारसम्बन्धो दृश्यते । किमर्थं वा
तस्यौपाधिकत्वं वर्णितमित्याशङ्क्य नित्यमुक्तेप्यात्मनि मायया संस-
रणसम्बन्धो भवतीत्येतत् सदृष्टान्तमाह—उभमिति । मालिन्यं वैर्मलय-
जन्म चाभवदभवदित्र यथा वस्तुतो निर्मलेप्याकाशे धूमादिसम्ब-
न्धाद भ्रान्त्या मालिन्यं तन्निवृत्तौ च नैर्मलयं जातमिव प्रतीयते न
वस्तुतस्तथा नित्यमुक्तात्मन्यपि भ्रान्त्या संसरणसम्बन्धः तन्निवृत्तौ
च संसारवमुक्तिर्जातेव प्रतीयते न वस्तुतः । तथा च न मुक्तेरागा-
न्तुकत्वं न वा संसारसम्बन्धस्य नित्यमुक्तत्वविधातकत्वमि-
त्तर्गः ॥ २३ ॥

पारमार्थिकवस्तुति भ्रान्तिसिद्धस्य वास्तवसम्बन्धाभावमुण्ड-
पादयति—

न हि कल्पनाविरचितं वितर्थं
परमार्थवस्त्ववितर्थं स्पृशति ।
परमार्थवस्तु च तथा तमसा
परिकल्पितं न किमपि स्पृशति ॥ २४ ॥

न हि कल्पनाविरचितमिति । भ्रान्तिकल्पितमित्यर्थः । अत एव वितर्थं
वाद्यं परमार्थवस्त्वकल्पितमवितथमवाद्यमिति भेदः । न स्पृशति
वस्तुतो न सम्बन्धाति । वस्तुनोहि सम्बन्धो वास्तवो भवती-
त्यर्थः ॥ २४ ॥

कल्पिताकल्पितयोर्वस्तुतः परस्परासम्बन्धे सकलसम्मतं दृष्टा-
न्तमाह—

न हि भूमिरूपरवती मृगतृङ्-
जलवाहिनीं सरितमुद्दृष्टि ।
मृगवारिपूरपरिवारवती
न नदी तथोषरभुवं स्पृशति ॥ २५ ॥

न हि भूमिरिति । मृगतृङ्जलवाहिनीं मृगतृष्णायां प्रतीयमानं यज्ञलं
तद्वोदुंशीलमस्या इति तथोक्ता तां सरितं नदीं मृगवारिपूरपरिवारवती-
मृगवारिमृगतृष्णायां प्रतीयमानवारि तस्य पूर अतिरेकः प्रवाह इति
यावत् स एव परिवारः संपदस्या अस्तीति तथोक्ता ऊषरभुवो मृग-
तृष्णा जलस्य च वस्तुतः परस्परसम्बन्धे पिपासोपशमनादिकार्योप-
लविधप्रसङ्ग इत्यर्थः । तथा च पुरोपाधिकत्वेन संसारस्य कल्पित-

त्वात् । न तेनात्मनो नित्यमुक्तत्वक्षतिरिति भावः ॥ २५ ॥

इतोप्यात्मनो न वास्तवः संसारो निरूपयितुं शक्यः स ह देशा-
न्तरगमनादिग्रयुक्तः गमनादिकं च नात्मनः सम्भवति तस्य विभु-
त्वात् । नापि संसारप्रयोजकत्वेनाभिमतपुरस्य तस्य जडत्वात् गमनस्य
च चेतनकर्तृत्वात्माप्युभयात्मकस्यासंभवादित्यभिप्रेत्याह—

न तव क्वचिद्भग्नमस्ति विभो-

र्न पुराणकस्य जडरूपभृतः ।

न च मध्यवर्त्तिं जडचिद्भपुषो-

र्गमनक्षमं किमपि संभवति ॥ २६ ॥

न तवेति । आत्मनो देहादेशच गमनाभावे हेतुगर्भिं विशेषणं विभोः
जडरूपभृत इति च जडचिद्भपुषोर्मध्यवर्त्ति जडाजडात्मकमित्यर्थः ।
गमनक्षमं सर्वगनरकादिगमनार्हं जडाजडात्मकं किमपि वस्तु न संभवति
विरोधादित्यर्थः ॥ २६ ॥

ननु केवलस्यात्मनो विभुतया गमनाद्यसंभवेषि पुरावच्छिन्नस्य
तस्य गमनादिकं सम्भवतीत्याशङ्कय न ह्यचिद्भग्नस्यानवचिद्भग्ना-
द्वास्तवमेदोस्ति तथा सत्यात्मनो विभुत्वक्षतेः उपहितस्यानात्म-
त्वापाताच । तथा चावच्छिन्नस्यापि सर्वगतात्मचैतन्याभिन्नत्वात्
न वस्तुतो गमनादिकं सम्भवतीत्यभिप्रेत्याह—

पुरवेष्टिं न खलु चिद्भलयं

परलोकमार्गमनुसर्तुमलम् ।

घटवेष्टिं न हि न भोवलयं

ब्रजति ब्रजत्यपि घटेऽवितते ॥ २७ ॥

पुरवेष्टिमिते । पुरावच्छिन्नमित्यर्थः । चिद्रुलयं वलयाकारं चैतन्यमित्यर्थः । अनुसर्तुमनुगन्तुमलं समर्थं विभोरन्यावच्छेद-मात्रेण गमनासंभवे दृष्टान्तमाह—घटवेष्टिमिते । एकं ब्रजतिपदं तिङ्गन्तमपरं सप्तम्यन्तं ब्रजत्यपि पुरुषेण नीयमानेपीत्यर्थः । वितथे स्थूले । ननु गच्छति घटे तदुपाधिकस्याकाशस्यापि गमनं दृश्यते इति चेव तस्य भ्रान्तन्वात् । न च वाधकाभावः । गमनस्य मूर्त्त-द्रव्यैकनिष्ठृत्वेन सर्वगतस्य गमनानुपपत्तेरेव वाधकत्वात् ॥ २७ ॥

अवच्छिन्नस्यचानवच्छिन्नाऽद्वेदे आकाशस्य विभुत्वैकत्वादि
क्षतेरित्यमिप्रेत्याह—

घट एव गच्छति नभस्त्वचलं
ब्रजता घटेन तु ततश्च ततः ।
परिवेषुनेन घटखं क्रियते
घटखानि तत्र सुवहूनि ततः ॥ २८ ॥

घट एव गच्छताति । तथा च श्रुतिः घटसंवृतमाकाशं नीयमाने घटे पथा घटो नीयते नाकाशं तद्वज्जीवो नभ उपम इति । ननु घटाय वच्छिन्नाकाशस्यागमने यस्मिन्प्रदेशे घटो नीयते तत्र केवल एव घटोऽनुभूयेत न तु तदवच्छिन्नाकाशः । तस्यानातीतत्वात् । यतश्च प्रदेशाद्वटो नीयते तत्र तदाकाशोऽनुभूयेतेत्याङ्क्याह—ब्रजतोति । ततस्ततः तत्र तत्र प्रदेश इत्यर्थः । परिवेषुनेन सम्बन्धेन घटखं घटाय वच्छिन्नाकाशं न हि यत्र प्रदेशे घट आनीयते तत्राकाशं नास्ति येन केवलघटस्य प्रतीतिरापाद्येत । तथाचाकाशस्य सर्व-गतत्वात् तत्र तत्र घटोपाधिसम्बन्धेन तदवच्छिन्नाकाशस्यापि प्रतीतिः सम्भवत्येव । यतश्चानीयते तत्र घटोपाध्यभावादेव घटावच्छिन्नाका-

शप्रत्ययाभाव उपपद्यत इत्यर्थः । न चैकघटसम्बन्धेन तत्र तत्रानेकघटा-
काशकल्पनाद्वारमेकस्यैव घटाकाशस्य गमनकल्पनमस्त्वति वाच्यम् ।
घटस्यैकत्वेषि प्रदेशभेदेन तत्सम्बन्धानामनेकतया तत्र तत्र तथा तथा
प्रतीत्युपपत्तेः । अन्यथोक्तदोषानतिवृत्तेरित्यभिप्रेत्याह—घटखानीति । तत्र
तस्मिन् तस्मिन्प्रदेशे उपाधिसम्बन्धबहुत्वं ततः शब्दार्थः ॥ २८ ॥

नन्यत्रापि पुरस्यैव गमनमस्तु न तु तदवच्छिन्नचैतन्यस्यापि
न च पुरस्यापि तदनुपपत्तिः जडत्वादिति वाच्यम् । स्वतस्तदसंभवेषि
घटवद्वद्वृश्वराद्यन्यप्रेरितस्य तदुपपत्तेः । न च पुरस्य गमनेषि तस्य
जडत्वेन भोक्तृत्वासम्भवादात्मनश्चागतत्वात् परलोकादिभोगासंभव
इति शङ्क्यम् परलोकगतपुरावच्छिन्नचैतन्यस्यैव भोक्तृत्वसंभवादि-
त्याशङ्कामनुवदति—

पुरमेव गच्छति चितिस्त्वचला
ब्रजता पुरेण यदि साऽपि चितिः ।
परिवेष्यते तु सुबहूनि तदा
बलयानि पूर्ववदुपाश्रयसे ॥ २९ ॥

पुरमेवेति । सा सर्वगता चितिरपि ब्रजता पुरेण परिवेष्यते
अवच्छिन्नते । तदा तत्र तत्र बलयानि चिद्रलयानि पुरावच्छिन्न-
चैतन्यानि सुबहूनि अपरिमितानि पूर्ववत् पूर्वोक्तवियद्रवत् । यदा—
भूप्रदेशे कर्मानुषानकाले यथा पुरावच्छिन्नचैतन्यं तद्वद्वोगकालेषि
तत्रानेकचिद्रलयमित्यर्थः । उपाश्रयसे यदीति सम्बन्धः ॥ २९ ॥

पुरमात्रस्य गमनमङ्गीकृत्याकृताभ्यागमनादिदोषप्रसङ्गेन
दूषयति—

अकृतागमश्च कृतनिष्फलता
 फलतः समापतति कर्तुगतेः ।
 अपरस्य भोक्तुरुदयाच्च दिवि
 व्यसनस्य सन्ततिरहो विषमा ॥ ३० ॥

अकृतागम इति । अकृतस्य पुण्यादेरागमः प्राप्तिः । ननु कथं
 पुण्यादेः प्राप्तिः । सुखादेरेव प्राप्तेरित्याशङ्क्योक्तम्—फलत इति ।
 फलतोऽकृतागम इति सम्बन्धः । पुण्याद्यकरणेष्वित्यर्थं तत्कलस्य पर-
 लोके प्राप्तेरित्यर्थः । कृतनिष्फलता भूमौ छतस्य पुण्यादेः निष्फलता
 फलराहित्यं च समापतति समापतेरित्यर्थः । कृतनिष्फलतायां
 हेतुमाह—कर्तुगतेरिते । स्वर्गर्द्युद्देशेन भूमौ पुण्यापुण्यकर्तुर्ध्वद्वलयस्य
 परलोके गमनाङ्गमौ च तत्कलभोगासंभवात् तस्य नैष्फलयमेव स्यादि-
 त्यर्थः । अकृतागमे हेतुमाह—अपरस्येति । पुण्यापुण्यकर्तुरन्यस्यैव
 चिद्वलयस्य दिवि परलोके भोक्तृत्वेनोदयात् । तस्य च पुण्याद्य-
 कर्तुत्वात् अकृतागमः स्यादित्यर्थः । तथा च पारमार्थिकसंसारपक्षे
 एकं सन्धितसोरपरं प्रचयवत् इति सर्वदा दूषणपरम्परैवेत्याह—
 व्यसनस्येति । दुःखहेतोः दूषणस्येत्यर्थः । विषमा दुष्परिहरा ॥ ३० ॥

ननूपाधिगमने उपहितस्यापि गमनं वक्तव्यमन्यथोपाधौ
 गतेषि तदवच्छिन्नस्य तत्रोपलभप्रसङ्गात् । न चोपाधिगमने
 तदवच्छिन्नस्य नाशाच्च तदुपलभ्यत इति वाच्यम् । अवच्छिन्नस्य
 विम्बात्माभिन्नतया गमनानुपपत्तिवत् नाशस्याप्यनुपपत्तेरित्या-
 शङ्क्योपाधिगमने तद्विशिष्टनाशस्यान्यत्र वृष्ट्वात्पुरगमने तद्विशिष्टचै-
 तन्यस्य स्वरूपेणाविनाशित्वेषि तद्विशिष्टत्वाकारेण नाशः सम्भवतीति
 सदृष्टान्तमाह—

चलने ह्युपाध्यभिमतस्य भवे-
 ज्ञनितस्य तेन विगमः सुदृढम् ।
 ननु कुण्डलापसरणे पुरुषा-
 दथ न प्रणश्यति न कुण्डलिता ॥ ३१ ॥

चलन इति । उपाध्यभिमतस्योपाधित्वेनाभिमतस्य चलने गमने तेनोपाधिना जनितस्य प्रयुक्तस्य विशिष्टस्येति शेषः । विगमो नाशः सुदृढं निःसंदिग्धं भवेत् पुरुषात् कुण्डलापसरणे तत्प्रयुक्ता कुण्डलिता न प्रणश्यतीति न किन्तु प्रणश्यत्येव ननु खलिवत्यर्थः ॥ ३१ ॥

ननु कथं पुरसङ्गमनस्य वितथत्वं वर्णयते वास्तवत्वमेव किंत्र स्यादित्याशङ्क्य युक्त्यसहत्वान्मैवमित्याह —

न पुरान्वयश्च तव चिद्रपुषः
 परमार्थतो भवति तर्कसहः ।
 न भसो यथा घटसमागमनं
 न ततोऽपि लिङ्गघटितो ब्रजसि ॥ ३२ ॥

न पुरान्वय इति । पुरान्वयः पुरसम्बन्धश्च चिद्रपुषः तव परमार्थता न भवति । तत्र हेतुः तर्कसह इति । नेत्यनुष्ठयते । यतोऽयं तर्कसहो युक्तिसहो न भवत्यतः परमार्थतो न भवतीत्यर्थः । तर्कश्च पूर्वोक्तसंयोगाद्यन्यतमानुपपत्तिरेव निरवयवस्य वस्तुत उपाधिसम्बन्धाभावे दृष्टान्तमाह—नभस शांत । घटसमागमनं घटसम्बन्धः नेति सम्बन्धयते । संयोगाद्यनुपपत्तेस्तत्रापि समत्वादित्यर्थः । फलितमाह—न ततोपाति । वस्तुतः पुरसम्बन्धानुपपत्तिस्तच्छब्दार्थः । अपिशब्देन पूर्वोक्तानुपपत्तिः समुच्चीयते । लिङ्गघटितः पुरविशिष्ट इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

ननु नभसः किमिति घटादिसंयोगाद्यनुपपत्तिः येनैतद्वृष्टान्ते-
नाम्नः पुरसम्बन्धानुपपत्तिर्वर्णेतेति चेत्तत्र किं घटो नभोमात्रेण
संयुनक्ति उत नभःप्रदेशेन । नादाः । घटानवच्छिन्नाकाशाभावप्रसङ्गात्
घटसम्बन्धस्यैव घटावच्छेदपदार्थत्वात् सर्वत्र तत्कार्यशब्दाद्युपलभ्म-
प्रसङ्गात् । ननु तस्य प्रदेशवृत्तित्वात् सर्वत्रोपलभ्म इति चेत्त
निरवयवस्थाकाशस्य प्रदेशाभावात् । न द्वितीयः । निरवयवस्थ
नभसः घटसम्बन्धात्पूर्वं प्रदेशाभावादित्याह—

न भसः प्रदेशविरहात्तभसो
न घटः प्रदेशपरिवेष्टनकृत् ।
न नभः समस्तमपि वेष्टयते
न भसोऽविशेषविरहापतनात् ॥ ३३ ॥

नभस इति । परिवेष्टनमवच्छेदः अवशेषविरहापतनात् घटानव-
च्छिन्नाकाशाभावापातादित्यर्थः ॥ ३३ ॥

दृष्टान्तोकिविकल्पमुखेनाप्यात्मनि पुरसम्बन्धाभावमुपपादयति-
परमात्मभागपरिवेष्टनकृ-
त्वा पुरं तथानवयवो हि परः ।
न च कृत्स्मेव परमं पुरुषं
पुरवस्तु वेष्टयितुसुत्सहने ॥ ३४ ॥

परमात्मेति । तथेत्यादौ योजनीयं यथा घटः आकाशमेकदेशेन
कात्स्म्येनेन वा परिवेष्टयितुमनलं तथा पुरमपि परमात्मभागपरिवेष्टन
कृत्वा भवति । भागः एकदेशः तत्र हेतुः—अनवयव इति । हि यतः परः
परमात्मा अनवयवः निरवयवः अत उपाधिस्तस्यैकदेशाभावादेव न

तत्परिवेष्टनकृत्वं पुरस्येत्यर्थः । नापि कात्स्न्येन परमात्मवेष्टकत्वं पुरस्येत्याह—न चेति ॥ ३४ ॥

चिपक्षे वाधकमाह—

यदि कृत्वा एव परमः पुरुषः
पुरवेष्टितो भवति जीवितया ।
न तदेश्वरो भवितुमुत्सहते
न च जीवजातमपरं सकलम् ॥ ३५ ॥

यदि कृत्वा एवेति । जीवभावेन पुरवेष्टित इति सम्बन्धः । यदि पुरं परात्मानं कात्स्न्येनावच्छिन्नात्मदा तदनवच्छिन्नस्यावशिष्टांशस्याभावात् । अवच्छिन्नस्य च जीवत्वानेश्वरः सिद्धेदित्यर्थः । पुरस्य कात्स्न्येन चैतन्यावच्छेदकत्वे दूषणान्तरमाह—न चेति । अपरं त्वत्तोऽन्यत् पुरस्य सर्वात्मना चैतन्यावच्छेदकत्वे पुरान्तरावच्छेदांशाभावात् । प्रतीयमानं जीवनानात्मपि न स्यादित्यर्थः ॥ ३५ ॥

प्रतीयमानजीवनानात्माङ्गीकारे प्रतीयमानगुरुशिष्यादिभावो न स्यादित्याह—

गुरुशिष्यसंगतिरतो न भवे-
त्र च बन्धमोक्षनियमो धटते ।
विषयं विना सकलमापतति
स्फुटमत्र वेदवचनं च वृथा ॥ ३६ ॥

गुरुशिष्येति । अतः जीवनानात्मप्रतीतिमात्रस्यासंभवादित्यर्थः । बन्धमोक्षनियमः प्रतीयमानबन्धमोक्षव्यवस्था न केवलं गुरुशिष्यादिभावाद्यनुपपत्तिः पुरस्य कात्स्न्ये न चैतन्यावच्छेदकत्वे किन्तु ब्राह्म-

णक्षत्रियादिभेदाभावात् तत्तद्विकारितत्त्वकर्माभावेन कर्मकारडा-
प्रामाण्यं कर्माभावे च तदधीनशुद्धाद्यभावेनाधिकार्यभावात् ज्ञान-
कारण्डस्याप्यप्रामाण्यमित्यपि दुष्परिहरानुपपत्तिः स्यादित्याह--
विषयं विनेति । विषयं प्रतिपाद्यम् अधिकारिणोऽप्युपलक्षणम् । अत्र
कात्म्येनावच्छेदपक्षे वृथा पतति वृथा स्यादित्यर्थः ॥ ३६ ॥

अत्र केचित्—जीवनानात्वाभावे गुरुशिष्यभावादिव्यवस्था न
स्यादिति वदतां मूलकारणां व्यावहारिकजीवनानात्वमेवाभिमतम् ।
अन्यथा कृत्स्नचैतन्यस्य पुरवेष्टनैकजीवभावेपि स्वप्न इव भ्रान्त्या
जीवनानात्वप्रतीत्युपपत्तेः । क्वचित्त्वेकजीववादवचनं गुर्वादेरपि
स्वाप्नपदार्थवत्कलिपतत्वाभिधानं च जाग्रद्वोधेनेव स्वाप्नपदार्थस्य
तत्त्वज्ञानेन स्वव्यतिरिक्तसकलस्यापि द्वैतस्य निवृत्तिप्रदर्शनपरं न
व्यावहारिकजीवनानात्वनिराकरणपरं तथा च तद्वचनं तत्तद्विद्वद्वृत्य-
भिप्रायमिति वर्णयन्ति तदपि सम्प्रदायसिद्धत्वादङ्गीकार्यमेव । तस्मा-
दात्मनः पुरसम्बन्धस्य दुर्निरुपत्वात् न स वास्तवः किन्तु कलिपत
एवेत्युपसंहरति—

न पुरान्वयोऽत उपपत्तिसहः
परमार्थतोऽस्ति परमात्मदृशेः ।
विषयतो घटान्वयवदेव ततः
परिकलिपतं पुरसमागमनम् ॥ ३७ ॥

न पुरान्वय इति । अतः यतः उपपत्तिसहः युक्तिसहो न भवति
पुरान्वयः अतः सः अस्य परमात्मदृशेः परमार्थतो न भवति
आकाशस्येव घटादिसम्बन्धः । ततः यतः परमार्थतो न सम्भवति
ततः समागमनं सम्बन्धः ॥ ३७ ॥

पुरसम्बन्धस्य कलिपतत्वप्रदर्शनफलमात्मनो वस्तुतो गमनाद्य-

भावमुपसंहरति—

यत एवमेतदुपपनिपथं
न तव प्रयाति विरहय तमः ।
परलोकमार्गगमनं स्वतमः
परिकल्पितं चलनवन्नभसः ॥ ३८ ॥

यत एवमिति । एवमुक्तप्रकारेण तव चिद्रपुषः पतत्पुरसंगमनं तमो
चिरहय्य उपपत्तिपथं युक्तपदवीं न प्रयाति नोपारोहति यतः अत
इति सम्बन्धः । चलनवत्—घटाद्यौपाधिकचलनवत् ॥ ३८ ॥

ननु कथमन्यलिङ्गगमनस्यान्यत्रात्मनि प्रतीतिरित्याशङ्कुष
धर्मिणोः परस्परतादात्म्याध्यासात् परस्परधर्माध्यासाच्चेत्याह—

पुरधर्ममात्मनि विकल्प्य तथा
स्वचिदात्मतां च पुरधर्मतया ।
स्वपुरं स्वयं च दृढमेकतया
परिकल्पयन् ब्रजसि मूढमतिः ॥ ३९ ॥

पुरधर्ममिति । लिङ्गस्य मूर्त्तया गमनादिकं तद्वर्मः तमात्मन्यवि-
चलकूटस्थस्वरूपे स्वस्मिन् विकल्प्याध्यस्य तथा स्वचिदात्मतां
स्वस्यात्मनश्चिदात्मतां चैतन्यं पुरधर्मतया लिङ्गधर्मत्वेन विकल्प्ये-
त्यनुषेष्यते तदेवं धर्माध्यासो दर्शितः धर्माध्यासमाह—स्वपुरमिति ।
स्वस्योपाधिभूतं लिङ्गं स्वयं स्वात्मानं चैकतयैक्येन परिकल्पयन् त्वं-
ब्रजसीत्यर्थः । उभयविद्वाध्यासे हेतुमाह—मूढमतिरिति । सपर्यगाच्छ्रुकम
कायमव्रणम्, कृष्टस्थमचलं ध्रुवम्, घटोनीयतेनाकाशं तद्वज्जीवोनभोपम
इति श्रतिप्रतिग्रन्थं स्वस्य शरीरराहित्यं गमनादिराहित्यं चाजानश्चि-

त्यर्थः । स्वस्वरूपाक्षानादेव गमनादिसंसार इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

तस्मात्संसारस्याविद्याकहिपतत्वात्वं सर्वदा नित्यमुक्त पवैत्यु-
पसंहरति—

परिपूर्णचिद्रसधनः सततं
स्वमहिन्नि तिष्ठसि निरस्तमले ।
न तथाऽपि तत्त्वमितिवाक्यकृतां
मतिमन्तरेण तत्र केवलता ॥ ४० ॥

परिपूर्णात् । रसस्वरूपं पूर्णचैतत्यैकस्वरूप इत्यर्थः । सततं संसा-
रदशायामपि स्वमहिन्न्यसङ्गोदासीनसच्चिदानन्दस्वरूपे निरस्तमले
बस्तुतो निरस्तकर्तृत्वभोक्तृत्वादिमले । ननु यदि नित्यनिर्मुकस्वरूप-
एवाहं वर्ते तर्हि श्रवणादिचैत्यर्थं तत्राह—न तथापीति । न यः
केवलतेत्यत्र सम्बन्धः । तथापि नित्यमुक्तवेपीत्यर्थः । तत्त्वमिति
वाक्यकृतां तत्त्वमादिवाक्यजन्यां मतिं ब्रह्मात्मसाक्षात्काररूपान्तःकर-
णवृत्तिमन्तरेण केवलता प्रतीयमानाविद्यातत्कार्यरहितता न भवति ।
सर्वदा नित्यमुक्तवेपि ब्रह्मात्माकारसाक्षात्कारं विना अनाद्यविद्या
तत्कार्यानन्तरंप्रतिभासस्यानिवृत्तेस्तदर्थं श्रवणादिकमावश्यकमि-
त्यर्थः ॥ ४० ॥

ननु नित्यमुक्तस्वरूपश्चेदहं तर्हि श्रवणादिकं विनापि किमिति
तथा स्पष्टम् प्रतिपद्यते इतिचेत् किं चक्षुरादिना किमिति न प्रतिपद्यते
इत्युच्यते किं वा स्वरूपचैतत्येन । नाद्यः । करणानां वहिर्विषयत्वेन
प्रत्यगात्माविषयत्वात् । न द्वितीयः । तमसावृतत्वात् । तथा च
यावच्छौतात्मसाक्षात्कारं तत्राविद्यकपुरोपाधिकप्रयुक्तसंसारप्रतीति
भवत्येवेत्याह—

न तव प्रतीचि करणानि बहि-
 विषयाणि येन करणानि सदा !
 सहजं च गाढमतिमूढतमं
 तम इत्यतः पुरमनुब्रजसि ॥ ४१ ॥

न तवेति । प्रतीचि सर्वप्रत्यक्तमस्वरूपे करणानीन्द्रियाणि न प्रवर्त्तन्त इति शेषः । तत्र हेतुः—बहिर्विषयाणाति । येन हेतुना करणानि बाह्यविषयाणि तेवेत्यर्थः । सहजमनादिसिद्धं गाढं दृढमतिमूढतममतिशयेन स्वस्वरूपावारकमिन्यर्थः । इतिशब्दो हेतौ । यस्मादनादिसिद्धमज्ञानं तस्वरूपावारकमतः तत्कलिपतपुरमनुब्रजसि पुरोपाधिकगमनादिसंसारं प्राप्नोषीत्यर्थः ॥ ४१ ॥

एवं नित्यमुक्तस्यात्मन आविद्यकपुरोपाधिक एव संसार इत्युक्तं तत्र श्रुतिमपि प्रमाणयति—

स समान इत्युपनिषद्वचनं
 प्रतिपादयत्युदितमर्थमतः ।
 स्वमनाणिकेति न कदाचिदपि
 प्रतिपत्तिरत्र भवतो भवतु ॥ ४२ ॥

स समान इति । स समानः तूभौ लोकावनुसंचरतीत्याद्युपनिषद्वाक्यं सः असङ्ग आत्मासमानः बुद्ध्याद्युपाधिना समानः बुद्ध्यादितादात्मापञ्च सञ्चित्यर्थः । उभाविहलोकपरलोकौ जाग्रन्त्वप्नौ वा अनुसंचरति बुद्ध्यादौ गच्छति स्वमपि गच्छतीत्यर्थः । उदितमसङ्गस्यात्मनः बुद्ध्याद्युपाधिकमेव कर्तृत्वादिकं न वास्तवमिति मयोक्तमर्थं प्रतिपादयति तथा चास्मदुकेऽर्थे स्वबुद्धिपरिकलिपतत्व-

भ्रान्तिर्न कर्त्तव्येत्याह—अत इति । यतः श्रुतिरप्येवमाहातः अत्रास्म-
दुक्तेर्थे स्वमनोविकेति प्रतिपत्तिः स्वबुद्धिविरचितेति प्रतीति-
रित्यर्थः ॥ ४२ ॥

ननूपाधिद्वारापि कथं सर्वगतस्यात्मनो गमनादिकं संभवति
तत्र तत्प्रतीतेरप्यभावादिति चेष्ट हि सर्वगतस्य परस्य गमनं
ब्रूमः किन्तु पुरोपाधिद्वारा तद्वगतचिदाभासाविविक्तस्यैवेत्याह—

पुरहेतुकं यदभवत्त्वं विभोः
परिकल्पितं किमपि चित्सदृशम् ।
जलपात्रहेतुकमिव द्युमणे-
स्तदसंततं भवति तद्वज्ञाति ॥ ४३ ॥

पुरहेतुकमिति । विभोः सर्वगतस्यात्मनः पुरहेतुकं पुरोपाधिकमत
एव परिकल्पितं किमप्यनिर्वचनीयं यत्सदृशं चिदाभासो ऽभवत्तत्
चित्सदृशं चिदाभासाविविक्तचैतन्यमित्यर्थः । असंततमव्याप्तं
परिच्छब्दं भवति । तथा च तत्परिच्छब्दचिदाभासाविविक्त-
चैतन्यमेव ब्रजति न सर्वगतचैतन्यमित्यर्थः । कूटस्थवस्तुरूपस्यो-
पाधिद्वारानिर्वचनीयरूपापत्तौ । तद्वारागमने च दृष्टान्तमाह—
जलपात्रहेतुकमिव द्युमणेरिति । यथा द्युमणे: सूर्यस्य जलपात्रोपाधिकं
सूर्याभासाख्यमनिर्वचनीयरूपान्तरं भवति । जलपात्रे च
पूर्वस्मिन्देशे नीयमाने तत्रिष्ठसूर्याभासाविवक्तपश्चिमदेशगामि-
सूर्यप्रतिविम्बमपि गच्छतीव तद्वदित्यर्थः ॥ ४३ ॥

नन्वेवमपि परलोकगमनादिकं न सम्भवति पुरस्य जडत्वेना-
स्वतन्त्रत्वादत एव न तदुपाधिकचैतन्याभासस्यापि । न चेश्वराधि-
ष्ठितस्य तस्य गमनं सम्भवतीति वाच्यम् । असङ्गोदासीनस्वभावस्य

तस्याधिष्ठातृत्वायोगादित्याशङ्कृ यथाऽसङ्गस्वभावस्यापि तव
पुरोपाधिकः संसारः तथा असङ्गोदासीनस्वभावस्यापि परमात्मनो
मायोपाधिकमधिष्ठातृत्वादिकमुपद्यते इति दर्शयितुं परमात्मनि
मायासङ्गावं साधितं दर्शयति—

जडशक्तिरस्ति च परस्य विभोः

परमात्मनस्तम इति प्रथिता ।

पुरमष्टकं तव यथा भवति

श्रुतिः प्रसिद्धमिदमप्यस्तिलम् ॥ ४४ ॥

जडशक्तिरस्ति । साधारणविक्षेपशक्तिमती परतन्त्रा माया न च
तत्सङ्गावे मानाभावः तस्या अविद्याऽभिन्नत्वात् । अविद्यायाश्चानुभव
सिद्धत्वादित्याह—तम इति । प्रथितेति । तवासङ्गचैतन्यस्वभावस्य
न केवलमनुभवतस्ततिसद्धिः किन्तु श्रुतितोपोत्याह—श्रुतिः इति ।
इदं परमात्मनो मायावत्वं तव पुरवत्वं च श्रुतिः अस्मान्मायो
सूजते स समानः सञ्चित्यादिश्रुतितोपि प्रसिद्धमित्यर्थः ॥ ४४ ॥

ततः किमत्राह—

पुरहेतुकं तव यथा च वपु-

भवतीह जीववचसो विषयः ।

जडशक्त्युपाधिकममुप्य तथा

परमेश्वरत्ववपुरुद्धवति ॥ ४५ ॥

पुरहेतुकमिति । यथा असङ्गस्वभावस्य तव पुरोपाधिकं जीव-
वचसो विषयः जीवपदवाच्यमित्यर्थः वपुः स्वरूपं भवति । तथा
अमुप्यासङ्गोदासीनस्वभावस्य परमात्मनः जडशक्त्युपाधिकं सत्व-

प्रधानया विशेषशक्तिमत्या वा मायोपाधिना प्रयुक्तं परमेश्वरत्वं वपुनियन्तत्वादिस्वरूपमुद्भवति भवतीत्यर्थः ॥ ४५ ॥

तस्मात्परमेश्वरपरतन्त्र एव पुरोपाधिके जीवः परलोकादिकं गच्छतीति फलितं दर्शयितुं परमेश्वराधीन एवास्य सर्वोपि संसार इत्यत्र श्रुतिसम्बादमाह—

पुरहेतुरूपघटितस्य दृशे-

जडशक्त्युपाधिपरमेश्वरतः ।

भयमुद्भवत्यनवबोधवशा-

दिति च ब्रह्मीशिरसि राजपथः ॥ ४६ ॥

पुरेति । पुरहेतुकं यद्वूपं तद्घटितस्य तद्विशिष्टस्य दृशेः चैतन्यस्य पुरोपाधिकचिदाभासाविविक्तस्येत्यर्थः । जडशक्त्युपाधिपरमेश्वरतः मायोपाधिकपरमेश्वरात् । भयं-संसारः । ननु जीवेश्वरयोरुभयोरपि चैतन्यस्वरूपत्वाविशेषात्कथमीश्वरप्रयुक्तः संसारो जीवे भवेदित्या शङ्क्य वस्तुतश्चैतन्यस्वरूपत्वाविशेषेषि स्वाश्रयव्यामोहकावरण शक्तिमद्विद्योपाधिकत्वेन जीवस्य स्वस्वरूपानभिज्ञत्वादीश्वरस्य स्वाश्रयव्यामोहकसत्त्वप्रधानविशेषशक्तिमद्विद्योपाधिकत्वेन स्वाभाविकस्वरूपाभिज्ञत्वात् तत्प्रयुक्तः संसारस्तस्मिन्भवतीत्याह— अनवबोधति । स्वाभाविकस्वरूपाज्ञानवशादित्यर्थः । इत्येवंरूपेण ब्रह्मीशिरसि एष हेव साधु कर्म कारयतीत्यादिवेदान्तेषु राजपथः प्रसिद्ध इत्यर्थः ॥ ४६ ॥

अतः परमेश्वराधीनमेवास्य मरणकाले परलोकादिगमनमिति फलितं दर्शयति—

परमेश्वरेण विभुना रणयन्
 परिवृंहितः शकटवद्ब्रजसि ।
 शकटं हि शाकटिक्योगवशा-
 द्वजति स्वयं न परतन्त्रतया ॥ ४७ ॥

परमेश्वरेणतः । नियमित इति शेषः । रणयन् हिक्किकोध्वश्वा-
 सादिशब्दं कुर्वन् परिवृंहितः कर्मादिसंसारसंभृतः व्रजति परलोकं
 गच्छति । स्वतन्त्रेश्वराधिष्ठितस्यैव जीवस्य गमनमित्यत्र दृष्टान्तमाह-
 शकटवदिति । दृष्टान्तं विवृणोति—शकटं हाति । शाकटिकः शकटाधिष्ठाता
 तद्योगस्तत्सम्बन्धस्तद्वशादेव व्रजति न स्वयमेव तत्र हेतुः—परतन्त्रतयेति ।
 जडत्वेनास्वतन्त्रत्वादित्यर्थः । यथा लोके दध्यादिभाएङ्गसंभारसंभृतं
 शकटं केनचित्पुरुषेणाधिष्ठितमेव सदतिभारेण शब्दं कुर्वद् गच्छति
 न स्वयमेव । एव जीवोपि कर्मसंभारसंभृतः मरणवेदनासमुपजात
 हिक्किकादि शब्दं कुर्वन् प्राङ्मो परमेश्वरेणाधिष्ठित एव गच्छति न
 स्वयमेवेत्यर्थः ॥ ४७ ॥

ननु शकटस्याचेतनत्वाद्युक्तं चेतनाधिष्ठानेन गमनं जीवस्तु स्वयं
 चेतनस्वभावतया स्वतन्त्रः कथं चेतनान्तराधिष्ठितो गच्छेत् तत्राह—

पुरवेष्ठितः पुरवशानुगतः
 पुरतन्त्रचिन्निभविभिन्नवपुः ।
 दिवि यातनाभुवि च कर्मफला-
 न्यनुभूय भूय इह संभवति ॥ ४८ ॥

पुरवेष्ठित इति । पुरावच्छिन्नः अत एव पुरवशानुगतः पुरपरतन्त्रः
 यद्यपि जीवः स्वयं चेतनस्वभावतया स्वतन्त्रस्तथापि परतन्त्रपुरता-

दात्म्याध्यासादात्मानमपि परतन्त्रं मन्यते । अतोऽस्य पराधीनत्वे भान्त्या ऽन्यप्रेरणैव गमनं युक्तमित्यर्थः । अत एव जीवपरयोरेकत्वाक्षाधि-
ष्टानाद्विष्टेयभाव इत्यपि शङ्को न कर्त्तव्येत्याह—पुरतन्त्रेति । पुरोपाधिकं
यच्चिन्निभं चित्सद्वशं चिदाभासः तेन विभिन्नवद्विभिन्नं वपुः स्वरूपं
यस्य जीवस्य स तथोक्तः । ननु कर्मफलभोगार्थं परलोकं गतस्य
भोगेन कर्मक्षयात् देहान्तरापादकाभावात्तत्त्वज्ञानं चिनापि तत एव
सुक्तिः स्यात् । अतः किमिति तस्माद्वैराग्यमपेक्षयत इत्याशङ्क्याह—
दिवाति । दिवि स्वर्गे यातनाभुवि-नरकभूमौ कर्मफलानि सुखदुःखात्मका-
न्यनुभूय भूयः भोगेन तत्कर्मक्षयानन्तरमिह लोकेसम्भवति नानायोनौ
जायत इत्यर्थः । यद्यपि स्वर्गाद्यारम्भकपुण्यादीनि क्षीणानि तथाप्य-
नारव्यानामपि कर्मणां बहूनां सत्त्वात्तेभ्यः पुनर्जन्म भवत्येव । इमर्थं
श्रुतिरपि दर्शयति “यावत्संपातमुषित्वार्थैतमेवाध्वानं पुनर्निर्वत्तन्ते
रमणीयचरणा रमणीयां योनिमापद्येरन् कपूयचरणाः कपूयां
योनिमापद्येरन्” इत्यादिना तत्र च यावद्द्वद्देन स्वर्गादिभोगार्थं
प्रारब्धकर्माण्येवोच्यन्ते न तु सकलं कर्म रमणीयचरणाः कपूयचरणाः
इत्यादिश्रुतिविरोधात् । चरणशब्दस्य कर्मवाचित्वात्सूत्रकारोपि
“कृतात्ययैनुशयवान् दृष्टस्मृतिभ्यां यथेतमनेवं च” इति स्वर्गादिभोगक्ष-
यानन्तरमपि कर्मन्तरसङ्घावं दर्शयति । अनुशयशब्दस्य कर्मन्तरवा-
चित्वेन भाष्यकारैव्यर्थ्यात्तत्त्वात् । तस्मात्स्वर्गादिभोगार्थं प्रारब्धे-
तरकर्मणस्तत्त्वज्ञानं चिना नाशायोगात् । तस्माच्च नानाविधयोनि-
सम्बन्धसम्भवात् सुक्तिरिति शुद्धफलात्तस्माद्वैराग्यमावश्यकमि-
त्यर्थः ॥ ४८ ॥

नन्वेवमपीश्वरस्य जीवसंसारहेतुत्वमनुपपन्नम् तथात्वे तस्य
वैषम्यनैर्भृत्यप्रसङ्गादिति चेत्ति । तत्तत्प्राणिसमुपाजितपुण्यापुण्या-
नुरोधेन फलदातृत्वात् न चैतावता तस्य स्वातन्त्र्यभङ्गः कर्मणोत्यधि-

ष्ट्रातृत्वेन स्वातन्त्र्याप्रच्यवात्तथाचेश्वराधिष्ठितकर्मवशाज्ञीवस्य याव-
सत्त्वज्ञानोदयं घटीयन्त्रवत् गतागती भवत एवेत्यभिप्रेत्याह—

सुकृतदुष्कृतकर्मवशादयं
दिवमथो यमसादनमेव वा ।
अनुभवेन समाप्य पुनर्मही-
तलभवोधवशादवरोहति ॥ ४६ ॥

सुकृतेति । अयं पुरोपाधिको जीवः यमसादनं नरकमनुभवेन
भोगेनावोधवशात् स्वस्वरूपज्ञानात् ॥ ४६ ॥

ननु केवलकर्मफलात्स्वर्गादेः पुनरावृत्तिश्रवणात् ततो वैराग्यं
भवतु उपासनासमुच्चितस्य तस्य केवलस्य वोपासनस्य यत्कलं
हिरण्यगर्भादिप्राप्तिः सा तु नित्यैव न स पुनरावर्तत इति श्रुते-
स्ततस्तत्त्वज्ञानं विनापि पुरुषार्थसिद्धेः कथं ततो वैराग्यमित्या-
शङ्क्याह—

यदि वा समुच्चयवशात्पुरुषः
कमलासनं ब्रजति कामुकधीः ।
पुनरेव मानवमिमं तु विना
परिवर्तमाब्रजति भूदमतिः ॥ ५० ॥

यदि वेति । समुच्चयवशात्कर्मोपासनासमुच्चयवशात्केवलाद्वा उपास-
नादित्यभिप्रेत्योक्तं यदि वेति । कमलासनं कार्यव्रह्म कामुकधीः रागी पुनः
भोगावसाने मानवं मनुसम्बन्धिनमिमं वर्तमानं परिवर्त्तं कल्पं विना
आब्रजत्यायानि कल्पान्तरेऽवरोहतीत्यर्थः । कर्मसमुच्चितकेवलोपास-

नस्य यत्कलं हिरण्यगर्भावासिः न सा नित्या कर्मफलत्वेनानिन्यत्वानु-
मानात् । न च “न स पुनरावर्त्तत” इति श्रुतिविरोधः यस्मिन् कल्पे
ब्रह्मलोकप्राप्तिः तत्कल्पावृत्तिनिषेधपरत्वात्तस्याः अन्यथेमानधमा-
वर्त्तनावर्तत इति श्रुताविमिति विशेषणवैयर्थ्यप्रसङ्गात्तस्मात्तस्या-
पुरुषार्थत्वात् पुरुषार्थस्य च तत्त्वज्ञानं विनाऽसम्भवात् ततोपि
नरकादिव वैराग्यमावश्यकमेवेत्यर्थः ॥ ५० ॥

ननु ब्रह्मलोकं गतानां पुनरावृत्तिरिति वकुं न शक्यम् ब्रह्मणा
सह ते सर्व इति स्मृतिविरोधात् अभिमतक्रमसुक्त्यभावप्रसङ्गाच्च ।
ततस्तस्य पुरुषार्थत्वात् ततो विरक्तिरित्याशङ्कय कामुकधीपदसूचितं
विशेषमाह —

अथ वा स तत्र परमात्ममतिः

परिमुच्यते सकलबन्धनतः ।

क्रमयोगसुक्तिरूदिता श्रुतिषु

प्रतिशाखमेवसुपपन्नतरा ॥ ५१ ॥

अथ वेति । स ब्रह्मलोकं गतः तत्र ब्रह्मलोके परमात्ममतेः परमात्म-
साक्षात्कारात्सकलबन्धनतः सकलसंसारात् क्रमयोगसुक्तिः क्रमसुक्ति-
रित्यर्थः । श्रुतिषु न स पुरावर्तत इत्यादिष्टूदिता प्रतिपादिता यत्र ब्रह्म-
लोकं गतानां तत एव मुक्तिः श्रूयते तत्रापि विरक्तानां ब्रह्मसाक्षात्कारादेव
सुकिरभिमता न ब्रह्मलोकगमनमात्रेण कामिनस्तदनुपपत्तेः । स काम-
भिर्जायते तत्र तत्रेति श्रुतेः । अत एव परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति
परं पदमिति साक्षात्कृतात्मनामेव सुक्ति श्रावयति । एवं सति क्रम-
सुक्तेरपि नानुपपत्तिः तथा चोपासनाफलस्याप्यपुरुषार्थत्वात्तो
वैराग्यमावश्यकमित्यर्थः ॥ ५१ ॥

एवमिष्टादिकारिणां केवलकर्मिणां धूमादिमार्गेण पितृलोकं
गच्छतामुपासनसमुच्चितकर्मिणां केवलोपासनानां वा अचिरादिमा-
र्गेणाब्रह्मलोकं गच्छतामविवेकिनां जुगुप्सितां गतिं ततो वैराग्यार्थ-
मुपवर्ण्येदानीं पापिनामतिजुगुप्सितां तिर्यग्भवादिलक्षणां गतिं ततो
वैराग्यार्थमाह —

देवयानपितृयानयोः पथो-

ज्ञानकर्मरहितत्वकारणात् ।

नैकमप्यनुसरन्ति ये पुनः

क्षुद्रजन्तव इहोद्भवन्ति ते ॥ ५२ ॥

देवयानेति । देवयानपथः अचिरादिमार्गः पितृयानपथः धूमा-
दिमार्गस्तयोर्मध्येऽन्यतरमार्गमपि ये पापिनो नानुसरन्ति । तत्र
हेतुः जानति । ज्ञानमुपास्तिः ते पापिनः इह भूलोके क्षुद्रजन्तवः
श्वविद्वराहादयः सन्त उद्भवन्ति जायन्त इत्यर्थः । न च तृतीया गतिर-
प्रमाणिकीति वाच्यम् । अथैतयोः पथोर्न करते च न तानीमानि-
क्षुद्राण्यसकृदावर्तनीभूतानि भवन्ति जायस्व द्वियस्वेत्येतत्तत्तृतीयं
स्थानमिति श्रुतेरेव तत्र प्रमाणत्वादित्यर्थः ॥ ५२ ॥

एवं पुरोपाधिकचैतन्यस्य स्वरूपाज्ञानवशात् तत्त्वकामना-
नुष्ठितपुरेयापुरेयोपासनालक्षणकर्मभिर्ब्रह्मादिपिपीलिकान्तामतिजुगु-
प्सितातिदुःखोपेतनानाविधयोनिगमनागमनलक्षणसंसारगतिमुपवर्णि-
तामुपसंहरति —

इति कामुकस्य तव संसरणं

शतशो बभूव वत मूढमते ।

इह विप्रजन्मनि विरक्तमतिः

कुरु साधनं यदपवर्गकरम् ॥ ५३ ॥

इतीति । इत्युक्तप्रकारेण भूदमते: मोहावृतस्वरूपस्य अत एव कामुकस्य श्वुदफलाभिलाषिणः तव पुरोषाधिकस्य शतशः अपरिमितं संसरणं वभूत । यदर्थं संसारगतिः प्रदर्शिता तदर्शयति । इतेति । इह मनुष्यजन्मनि तत्रापि विप्रजन्मनि यस्मादितः पूर्वमविवेकिनस्तत्व कर्मफलरागात् ब्रह्मादिपुत्तिकान्तशरीरेषु धर्मयन्त्रवत् गतागतमभूत् । अत इदानीं विवेकी भूत्वा हिरण्यगर्भपर्यन्तात् भोगात् ससाधनाच्छ्रद्धितगृह्मांसादेरिवातिविरक्तः सन् अपवर्गकरं साधनं कुर्वित्यर्थः । इह विप्रजन्मनीत्यनेन नित्यादिसत्कर्मानुष्टानेन शुद्धयादिद्वारावैराग्यसम्पादनयोग्यतोच्यते यद्यस्मिन्नपि जन्मनि विवेकवैराग्यं न भवेत्कदापि तर्हि न भवेत् मानुष्यादिव्यतिरिक्तजन्मोऽतितामसत्वेन विवेकादेरसंभवात् । मनुष्यजन्मनः विद्यायोग्यत्वं तदितरस्य तदयोग्यत्वं च श्रीभागवतेष्युक्तम् । ‘सृष्टा पुराणि विविधान्यजयात्मशक्तया वृक्षान् सरीसृपपशून् खगदंशमत्स्यान् । तैस्तैरतुष्टुहृदयः पुरुषं विधाय ब्रह्मावलोकधिषणं मुद्दमाप देवः ॥’ इति ॥ ५३ ॥

किं तदपवर्गसाधनं तदाह—

श्रवणादिक शमद्भादिपरः

परमात्मनः परमभागवतः ।

कुरु तावता परममेव पदं

परमात्मनस्त्वमवलोकयसि ॥ ५४ ॥

श्रवणादिकमिति । श्रवणं नामद्वैते ब्रह्मणि वेदान्तानां शक्तितात्पर्यावधारणम् आदिपदेन मनवादिकं गृह्णते । ननु किं श्रवणानुष्टाने विवेक-

वैराग्यमेवाधिकारिणा उपेक्षयते नान्यदप्यस्तीत्याह—शमदमादिपर इति । शमोऽन्तरिन्द्रियनिग्रहः दमो वहिरिन्द्रियनिग्रहः आदिपदेनोपरत्यादिकं भुमुक्षा च गृह्यते परमात्मन इति कर्मणि षष्ठी परमात्मविषयश्वरणादिकमित्यर्थः । साधनान्तरमप्याह—परमभागवत इति । देवतागुरुभक्तिमानित्यर्थः । ननु यदेतन्महता प्रयासेनानुत्षेतेत्युच्यते किं ततोप्यन्यत् मोक्षसाधनज्ञानाय कर्त्तव्यमस्ति नेत्याह—तावतेति । उक्ताधिकारिनिर्वर्त्यश्वरणादिमात्रेण ॥ ५४ ॥

एवं संसारमहानलसंतप्तस्य तच्छ्रान्तये दृढवैराग्यादिपूर्वकं श्रवणादिकमनुष्टेयमित्युक्तवा विपक्षे बाधकमाह तत्र प्रोत्साहाय—

यदि तन्न पश्यसि हरे: परमं
पदमम्बुशीतलमिवेद्धशिराः ।
न खलु प्रदीपशिरसोऽस्ति सुखं
तव दुःखपावकशिखाभिरहो ॥ ५५ ॥

यदीति । तच्छ्रुतिप्रसिद्धं हरे: परमं पदं यदि न पश्यसि श्रवणादिनेति शेषः । तदा दुःखपावकशिखाभिः आध्यात्मिकादिदुःखमेव पावकः तज्ज्वालाभिः प्रदीपशिरसः संतप्तचित्तस्य तव सुखं नास्तीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तमाह—अमिवति । यदीद्धशिराः ज्वलत्पावकप्रदीपशिराः पुमान् तच्छ्रुतमकं शीतलमग्नु आप्नवाक्यश्वरणादिना न पश्यति तदा दुःखहेतुपावकशिखाभिः प्रदीपशिरसस्तस्य यथासुखं नास्ति तद्विदित्यर्थः ॥ ५५ ॥

तदेवं नित्यमुक्तासङ्गात्मनस्तवाध्यात्मिकादिसंसारदुःखमात्माज्ञानविजृम्भितान्तःकरणाद्युपाधिनिवधनं न तु वास्तवं वास्तवं तु नित्यमुक्तसच्चिदानन्दात्मकं त्वत्सरूपमेव तादृशसंसारनिवृत्ति-

साधनं च दृढवैराग्यादिपूर्वकमनुष्टितश्ववणादिसाध्यं तत्स्वरूप-
ज्ञानमेव नान्यत् । तदभावे च तव न कदापि संसारानलसंतापान्नि-
वृत्तिरित्युवरयेदानीं त्वमप्यस्मदुक्तप्रकारेण वैराग्यादिपूर्वमनुष्टित-
श्ववणादिसाध्यज्ञानं विना मम कदाचिदपि संसाररोगान्निवृत्तिर्न
संभवतीति ज्ञात्वा तत्सिध्यर्थं तत्साधनज्ञानं एव सम्यग्भिलाषं कुरु
हिरण्यगर्भपर्यन्तं भोगाच्च साधनात् कुमभीपाकदिव सम्यविरक्तो
भवेति फलितमुपसंहरति—

एवं विज्ञाय तापत्रयमतिगहनं मोहमूलं परस्मि—
न्नात्मन्यात्मप्रकाशे त्वयि परमसुखे निष्कले निष्कलकड्को
सत्ये नित्यस्वभावे परिहृतसकलद्वैतकूटानुषङ्गे
सम्यग्ज्ञानानुरागं कुरु विषयगतं छिन्धि निर्बन्धमेनम् । ५६।

एवमिति । अस्मदुक्तप्रकारेण तापत्रयमाध्यात्मिकादिलक्षणमति-
गहनं दुस्तरं मोहमूलमिति बहुव्रीहिः । आत्मप्रकाशे स्वप्रकाशे
परमसुखेऽनवच्छिन्नसुखे परिहृतसकलद्वैतकूटानुषङ्गे वस्तुतो निरस्त-
वाद्याभ्यन्तरप्रपञ्चसमूहसम्बन्धे एवं भूते त्वयि विषये सम्यग्ज्ञाना-
नुरागं तत्त्वज्ञानाभिलाषं कुरु । विषयगतं विषयो ब्रह्मलोकादि
तद्वगतं तद्विषयमेतन्निर्बन्धं सुखसाधनत्वाभिनिवेशं छिन्धि त्यज ।
ब्रह्मलोकादिविषयादत्यन्तं विरक्तो भवेत्यर्थः ॥ ५६ ॥

एवं वैराग्यनिरूपणानन्तरं पदार्थशोधनजिज्ञासाप्रयुक्तशिष्यस्य
प्रश्नमवतारयति—

इत्युक्त्वोपरते गुरौ पुनरयं जिज्ञासया प्रेरित-
स्तत्त्वंशब्दनिगद्यक्त्यविषयं शिष्यो गुरुं पृच्छति ।

वैराग्येऽतिद्विकृते सति यतः प्राज्ञो यतिर्मन्यते
संदीप्तं शिरसीव पावकामिदं संसारदुःखं महत् ॥ ५७ ॥

इत्युक्तेति । गुरौ उपरते तूष्णींभूते सति पुनः दृढवैराग्योपयोगि-
संसारस्वरूपपरिज्ञानानन्तरमित्यर्थः । जिज्ञासया पदद्वयलक्ष्यार्थविषय-
जिज्ञासया प्रेरितः प्रयुक्तः सञ्चित्यर्थः । तत्त्वंशब्दनिगद्यलक्ष्यविषयं तत्त्वं
शब्दाभ्यां निगद्यः प्रतिपाद्यो यो लक्ष्यविषयः—लक्ष्यपदार्थः तं तत्त्वं
पदद्वयलक्ष्यार्थमित्यर्थः । सम्यक् संसारस्वरूपपरिज्ञानजन्यवैराग्य-
पदार्थजिज्ञासयोहेतुमद्भावं दर्शयति—वैराग्य इति । अतिद्विकृते सति
सम्यक् संसारपरिज्ञानेनेति शेषः । प्राज्ञः दृढविवेकी यतिः इदं
महत्संसारदुःखं शिरसि प्रदीप्तं पावकमिव मन्यते यतः ततः गुरुं
तत्त्वंशब्दनिगद्यलक्ष्यविषयं पूर्णतीत्यन्वयः ॥ ५७ ॥

ननु वैराग्यस्याथशब्दोपात्ताधिकारिविशेषणत्वेन समन्वय-
विचाराप्रागेव सिद्धत्वात्कथं तस्य तार्तीयप्रथमपादविचारफलते-
त्याशङ्क्य सत्यं तत्र हि यत्कृतकं तदनित्यमिति न्यायमात्रेण वैराग्य-
मुन्त्यमधिकारिविशेषणं भवति । अत्र तु तस्यैव वैराग्यस्य सम्यक्
संसारस्वरूपपरिज्ञानेनातिद्विद्यं भवतीत्यमित्रेत्य पदार्थप्रश्नानुकूलं
वैराग्यं तद्वाद्यं स्वस्मनिर्वृत्तं सहेतुकं शिष्यो दर्शयतीत्याह—

वैराग्यं विषयेषु पूर्वमपि मे जातं हेरर्चना—
यज्ञादिक्रियया निरस्तफलया किं त्वय दार्ढं गतम् ।
संसारस्य निरूपणेन धिगिदं कर्मादिजन्यं फलं-
विश्वं नश्वरमम्बुद्बुदसमं पद्मासनान्तं जगत् ॥ ५८ ॥

वैराग्यमिति । विषयेषु स्वर्गादिविषयेषु पूर्वमपि श्रीमद्भिः । संसार-
स्वरूपनिरूपणात्पूर्वमपि पूर्वं वैराग्यजननहेतुमाह—हेररित्यादिना । यज्ञा-

दीत्यादिपदेन वेदानुवचनदानादयो गृह्णन्ते । भक्तिश्रद्धापुरस्सर-
विष्णुपूजायज्ञादिना परिपन्थिकल्पषनिवर्हणे सति नित्यानित्य-
विवेकेन वैराग्यजन्मेत्यर्थः । ननु यज्ञस्य ज्योतिषोमादेः स्वर्गा-
दिफलत्वात्कथं कल्पषनिवर्हकत्वमित्याशङ्कुय यद्यपि फलकाम-
नयानुष्ठितस्य स्वर्गादिहेतुत्वमेव तथापि फलकामनां विने-
श्वरार्पणवृद्धानुष्ठितस्य तस्य कल्पषनिवर्हकत्वमस्त्येवेत्यभिप्रेत्योक्तं
निरस्तकलयेति । फलकामनां विनानुष्ठितत्वं निरस्तकलत्वं यदि पूर्वमेव
वैराग्यं जातं तर्हि संसारनिरूपणेन कृतेन किं फलितमित्याकाङ्क्षा-
पूर्वकमाह—कैत्विलादिना । अद्येदार्नीं संसारनिरूपणानन्तरमित्यर्थः ।
दार्ढ्ये गतं वैराग्यमित्यनुषङ्गः । तददार्ढ्यमेवाभिनयति—यिगिदमिलादिना ।
कर्मादीत्यादिपदेनोपासना गृह्णते । पितृब्रह्मालोकादिप्राप्तिः फलशब्दार्थः
इदं कर्मादिजन्मय ब्रह्मालोकान्तरालं धिक् कुसितं तुच्छमित्यर्थः ।
तत्र हेतुः—विश्वमिति । सकलं चेतनाचेतनात्मकमित्यर्थः । पद्मास
नान्तं हिररयगर्भपर्यवसानं जगत् यतो नश्वरम् आशुविनाशि
तत इत्यर्थः । आशुविनाशो दृष्टान्तत्वेनोपात्तमम्बुद्भुदसममिति
जलफेनसममित्यर्थः ॥ ५८ ॥

एवं शिष्यः संसारनिरूपणफलं स्वस्मिन्निर्वृत्तं दृढवैराग्यं
प्रदर्शयेदार्नीं वैराग्यदार्ढ्ये सति किमपरमविशिष्टं वाक्यार्थस्य
चादावेवोपदिष्टत्वात् तस्य चाविरुद्धतयोपपादितत्वादित्याशङ्का-
पूर्वकपदार्थप्रश्नं दर्शयति—

किन्तु त्वपदलक्ष्यमर्थमधुना कर्तृत्वभोक्तृत्वयो-
र्जाग्रदभूगतयोरपोहमुखतो वाज्ञाऽवगन्तुं मम ।
कर्तृत्वादिकमस्य किं निजमभूतस्वाभाविकं जाग्रतः
किं वा तत्परतः कुतश्चिदभवचैतन्यधातोरिति ॥ ५९ ॥

कित्तिव्यादिना । यद्यपि मम ब्रह्मात्मस्वं धीमद्भूरुपदिष्टमविरुद्ध-
तयोपपादितं च तथापि तद्दृमेतावत्कालं बाह्यरागाक्षिस्त्वान्मत्त-
मात्तङ्ग इव स्वमस्तकार्पिण्डरत्तमालामनादत्या ५संभाषितं मन्यमान
आसमिदार्थं तु भगवदनुश्रद्धेणातितरां विषयेषूद्विशमनसो भव-
दुपदिष्टमर्थं च सम्भाषितं मन्यमानस्य मम पदार्थज्ञानाभावात्परम-
पुरुषार्थसाधनवाक्यार्थापरोक्षानुभवो न जायते अतस्तत्कारणपद-
द्वयलक्ष्यार्थजिज्ञासा । वर्त्तते तत्रापि त्वंपदार्थस्य मत्स्वरूपस्थात्यन्तः
मनर्थव्रातोपेततया प्रतीयमानन्वेन प्रथमं तदेवावगन्तुं वाङ्छाविद्यते
इत्यर्थः । अध्युना प्रथममित्यर्थः । ननु त्वंपदलक्ष्यार्थोपि समन्वयाध्याये
पदवृत्तिनिरूपणावसरे “आद्ये सूत्रे त्वंपदस्योदितत्वादि” [१५५२]
स्थादिना प्रत्यङ्गमात्रमेवेति दर्शित इति चेत्सत्यम् । तत्र हि विधिमुखेन
तदर्थो दर्शितः । अत्र त्वतद्वयावृत्तिमुखेन तज्जिज्ञासेत्याह—कर्तृत्वभेदकृ-
त्वयोरिति । एतज्ञानात्मधर्मार्णां कृशत्वादीनां सर्वेषामुपलक्षणं जाग्रद्भूमः
जाग्रत्स्थानं स्पष्टाभिप्रायेण जाग्रद्ग्रहणमपोहो व्यावृत्तिः मिथ्यात्व-
निश्चयो वापोहमुखतः तदुद्वारा देहादेरात्मत्वनिषेधेन कर्तृत्वादेरात्म-
धर्मन्वनिषेधद्वारा मत्स्वरूपं ज्ञातुमिच्छामीत्यर्थः । तदर्थं चिन्तामाह-
कर्तृत्वादिकमिति । अस्य जाग्रतः चैतन्यधातोरिति सम्बन्धः धातुशब्दः
स्वरूपवाची । निजमित्यस्य व्याख्या स्वाभाविकमिति । तत्कर्तृत्वादिकं किं
चेतनस्य मम कर्तृत्वादिकं स्वाभाविकम् उताविद्याप्रयुक्तमिति विम-
र्शार्थः । यद्याद्यः तदा मम कर्त्राद्यपेहासंभवात् न निष्पत्त्वब्रह्मा-
त्मैव्यप्राप्तिर्भवति । द्वितीये तु कर्तृत्वाद्यपेहेन मत्स्वरूपज्ञानसंभवात्सा
भवतीति विमर्शकस्थाभिप्रायः । यद्यपि शास्त्रादौ संसारनिरूपण-
प्रस्तावे च कर्तृत्वादिकं परोपाधिकमात्मन्यध्यस्तमिति दर्शितं तथापि
तदपवादेन त्वंपदलक्ष्यवस्तु तत्र न प्रदर्शितमतः सर्वातद्धर्मार्पवादेन
केवलः प्रत्यगात्मा त्वंपदलक्ष्यार्थो ज्ञातव्य इति पुनर्विमर्शोपपत्तिरिति
भावः ॥ ५६ ॥

ननु पदार्थज्ञानमात्रमेव वाक्यार्थज्ञाने कारणं ननु लक्ष्यार्थ-
ज्ञानमिति नियमः । त्वं पदवाच्यार्थश्च कर्त्रादिविशिष्टो ज्ञात पचातः
किमर्थे कर्तृत्वाद्यपवादेन केवलप्रत्यगात्मज्ञानमित्याशङ्कुय यत्र
वाच्यार्थमादाय वाक्यार्थबोधस्तत्र तथा भवतु इह तु लक्ष्यार्थमादायैव
वाक्यार्थस्य बोधात् कर्तृत्वाद्यपवादेन तज्ज्ञानमावश्यकमेव । अन्यथा
बधिरं प्रति प्रयुक्तशब्दवत् स्वार्थबोधकमेव स्यात् । अतस्तद्वोधः
सम्पादनीय इत्याह—

यावत्त्वं पदलक्ष्यवस्तुविषयो बोधो न मे वर्तते
तावन्मे बधिरेषु गीतमिव तच्छ्रौतं वचोऽनर्थकम् ।
तस्मात्त्वं पदलक्ष्यवस्तुविषयः कर्तृत्वभोक्तृत्वयोः
र्जाग्रद्भूगतयोरपोहसुखतो बोधो ममोत्पाद्यताम् ॥६०॥

यावदिति । श्रौतं वचस्तत्वमादिवाक्यमनर्थकं स्वार्थज्ञानमैक्या-
बोधकमित्यर्थः । उत्पाद्यतां युक्तिभिरिति शेषः ॥ ६४ ॥

तत्र तावदाचार्यः कर्तृत्वाद्यपवादेन केवलस्वरूपं ज्ञापयितुं
कर्तृत्वादेरान्मध्यर्मत्वं निराकरोति ।

कर्त्रादिरवभासकत्वमगमः शुद्धः स्वर्यं भास्त्र-
शैतन्येन निजेन तेन भवतः कर्त्रादिबुद्धिर्ममः ।
कूटस्थस्य चिदात्मनस्तव कुतः कर्तृत्वभोक्तृत्वयोः
शङ्का जागरितेऽपि कारकगणं कर्त्रादिकं पश्यतः ॥६१॥

कर्त्रादिरिति । आदिपदेन भोक्त्रादिकं गृह्यते । अवभासकत्वं
द्रष्टृत्वम् । अगमः प्राप्तव्रानसि । अत पवशुद्धः कर्तृत्वादिरहितः । अश्रेदं

विवक्षितम् । आत्मा कर्तृत्वादिरहितः तद्दृष्टवात् यो यद्द्रष्टा
स न तद्वान् यथा रूपादिद्रष्टा देवदत्तो रूपादिमात्र भवतीति । ननु
द्रष्टव्यं दर्शनकर्तृत्वं ततः कथं कर्तृत्वनिषेध इत्याशङ्क्य न हि दर्शन-
क्षियाश्रयत्वेन द्रष्टव्यं ब्रूमः किन्तु स्वरूपचैतन्येनैवैत्याह—निजेन
चैतन्येनेति । तर्ह्यहं कर्तृत्वादिप्रतीतेः का गतिः तत्राह—तेनेति । येन
हेतुना स्वप्रकाशस्त्वं कर्तृत्वादिरहितस्तेन भवतः स्वप्रकाशचैतन्य-
स्वरूपस्य तत्र कर्त्रादिवुद्धिः कर्तृत्वादिप्रत्ययः भ्रमः बुद्ध्याद्युपाधिपरि-
कल्पित एव । न च बाधकाभावः । प्रमितिकरणाभावस्यैव बाधक-
त्वात् । तथा हि कर्तृत्वादिप्रमितौ किमिन्द्रियं करणमुतानुमाना-
दिरेव । नान्त्यः । अपरोक्षत्वावगमात् । आद्येऽपीन्द्रियशब्देन चक्षुरादिकं
विवक्षितमुत मनः । नाद्यः । तस्य बाह्यमात्रविषयत्वात् । न द्वितीयः ।
मनोगम्यत्वे प्रमाणाभावात् । ननु सति मनोव्यापारे कर्तृत्वाद्युपलभ्यः
असति तस्मिन् सुषुप्ते न तदुपलभ्य इत्यन्वयव्यतिरेकावेव तत्र मान-
मिति चेत्त । तदन्वयव्यतिरेकयोः प्रथमापेक्षितकर्तृत्वाद्युपादान-
कारणविषयतयाऽन्यथासिद्धत्वात् । ननु कल्पमुपादानमात्मेति
नोपादानापेक्षेति चेत्त तस्य तदुपादानत्वे मानाभावात् । ननु कारणा-
न्तराभावादात्मैवोपादानमिति चक्तव्यम् न चान्तःकरणं तदुपादानं
तस्य करणत्वेन चक्षुरादिवत्तदुपादानत्वाभावादिति चेत्त । अन्यो-
न्याश्रयत् । अनन्यथासिद्धकार्यानुपपत्त्या आत्मनस्तदुपादानत्वे कल्पसे
उपादानकारणाकाङ्क्षाया अन्यतः शान्तत्वादन्तःकरणान्वयव्यतिरेकयोः
कर्तृत्वादिप्रमितिकरणत्वविषयत्वमन्तःकरणस्य च प्रमितिकरणत्वे
सिद्धेः कार्यस्यानन्यथासिद्धतया आत्मनस्तदुपादानत्वकल्पनमिति ।
न चान्तःकरणस्येवात्मनः कर्तृत्वादिकं प्रत्यन्वयव्यतिरेकौ स्तः न चा
तत्र प्रमाणान्तरमस्ति येन तस्य तदुपादानत्वं सिद्धवक्त्रियेत ।
आत्मनोऽसङ्गत्वश्रुतिविरोधाच्च न कर्तृत्वाद्युपादानत्वकल्पना संभवति
किं च सुषुप्ते कर्तृत्वाद्यभावादपि तदप्रतीत्युपपत्त्या व्यतिरेकस्या-

न्यथा सिद्धेनान्तः करणेत्य प्रमितिकरणेत्वकल्पना सम्भवति ।
 न च तदा तदभावकल्पना गुरुशरीरेति वाच्यम् । किं कृत्याद्याश्रयत्वं
 कर्तृत्वादि उत तदनुकूलशक्तिमत्वम् । नादः । प्रत्यक्षान्मविशेष-
 गुणानामवश्यवेद्यत्वेन तदभावे कर्तृत्वाद्यभावस्यावश्यक-
 त्वात् । ननु कृत्याद्याश्रयत्वयोग्यत्वं तदिति चेत् । तद्वित तदनुकूल-
 शक्तिमत्वमेव तद्वयतिरिक्ते तस्मिन्मानाभावात् । तदेवास्त्वति चेत्तर्हि-
 शक्तेरतीन्द्रियत्वेन मनोग्राहात्वानुपपत्तिः । न च स्वप्रकाशत्वादेव कर्तृ-
 त्वादिकं भासत इति वाच्यम् । अनेकस्वप्रकाशकल्पने गौरवात् ।
 तस्मात्प्रमितिकरणाभावादात्मचैतन्यमात्रभास्यत्वात् शुक्लिरूप्यादि-
 प्रतीतिवत् कर्तृत्वादिप्रतीतिर्भ्रान्तिरेवेति भावः । कूटस्थस्यात्मनो-
 ऽपरिणामित्वादपि न तव कर्तृत्वादिकमित्याह—कूटस्थरेति । ननु
 बुद्धादीनां स्वतो जडत्वात् व्यापारासम्भवादात्मप्रेरितत्वेनैव
 कार्यकरत्वं वक्तव्यम् । तथा च विकारित्वेन कर्तृत्वादिकं प्राप्तमित्या-
 शङ्क्य बुद्धादीनां जडत्वेषि चेतनात्मनो निरीक्षणमात्राद्वद्यापारः
 सम्भवयेव न तावन्मात्रेणास्य कर्तृत्वमायातीत्यभिप्रेत्याह—
 जागरणेऽपीति । जाग्रत्कालेषि कर्त्रादिकारकावभासकत्वमेवात्मनः तत्प्रे-
 कत्वं किमु वक्तव्यं सुषुप्त्यादौ कर्त्रादिकारकाभाववति तत्प्रे-
 कत्वाभाव इत्यभिप्रायेणापिशब्दप्रयोगः । अथवा जागरणे अपि
 शब्दात् स्वप्नेपीत्यर्थः ॥ ६१ ॥

आत्मसञ्चिलिक्षणनिरीक्षणमात्रेण बुद्धादीनां व्यापारः न
 तावतात्मनः कर्तृत्वमायातीत्येत्सदृष्टान्तमाह—

व्यापारं सकलस्य भासयति यो भास्वत्करो भास्करो
 नासौ कर्तृतया जनस्य विदितो भूमौ द्युलोकस्थितः ।
 एवं स्वे महिमन्यवाक्यितवतः संघातमुत्पश्यतः
 स्वव्यापारसम्बन्धितं तव कुतः कर्तृत्वमुत्प्रेच्छते ॥ ६२ ॥

व्यापारमिति । व्यापारं लौकिकवैदिकलक्षणं सकलस्य जनस्य व्यापारमिति सम्बन्धः । भास्वत्करः भास्वन्तः कराः किरणाः यस्य स तथोक्तः असौ भास्करः भूमौ भूलोके कर्तृतया व्यापारकर्तृत्वेन न विदितः सूर्यस्य कर्तृत्वासम्भवे हेतुन्वेन द्युलोके स्थित इति विशेषणम् । एवं सूर्यवत् स्वे महिमन्यवस्थितवतः कूटस्थासङ्गे स्वरूपेऽवस्थितवतः इदं च कर्तृत्वासंभवे हेतुः । स्वव्यापारसमन्वितं स्वस्वव्यापारयुक्तं संघातं कार्यकरणसंघातमुत्पश्यतः भासकस्य तव चैतन्यात्मनः कः कर्तृत्वमुत्प्रेक्षते न कोपीत्यर्थः । एतदुक्तं भवति— जीवलोको हि पूर्वमन्धकारावृतः स्वस्वव्यापारे प्रवर्तितुमशक्तुवन् द्विवि सूर्योदयमानेण स्वस्वव्यापारे प्रवर्तत इति एतावता न सूर्यस्य व्यापारकर्तृत्वं प्रसिद्धमस्ति एवं बुद्धादिकं स्वतो जडं प्रवर्तितुं मशक्तुवत् चैतन्यात्मनिरीक्षणात् स्वस्वव्यापारे प्रवर्तत इति एतावता- नात्मनः कर्तृत्वमायातीति ॥ ६२ ॥

नन्वेवमपि भोक्तृत्वं चेतनस्यैव वक्तव्यम् नाचेतनस्य बुद्ध्यादेस्तस्य सुखदुःखसाक्षात्कारलक्षणभोगानुपपत्तेः । तस्यापि साक्षात्कारवत्त्वे दृष्टत्वमपि तस्यैव स्थानात्वात्मनः । तथा चात्मनो भोक्तृत्वे कर्तृत्वमप्यायात्येव कर्तुरेव भोक्तृत्वादिन्याशङ्क्य बुद्ध्यादेः स्वतो जडत्वेषि तत्साधकचैतन्यस्य तस्मिन् चैतन्यासङ्कक्तवेन बुद्ध्यादेश्चैतन्यव्याप्तया चैतन्यवद्भानाद् भोक्तृत्वमपि संभवतीत्यभिप्रेत्याह—

भूतानि पञ्च मोहसमुद्धवानि
संघातरूपपरिणाममुपागतानि ।
कुर्वन्ति कर्मफलमशनुवते च तेषां
साक्षी त्वमन्तरविलुप्तचिदेकरूपः ॥ ६३ ॥

भूतानीति । पृथिव्यादीनि मोहसमुद्धवानि मोहात्समुद्धवो वैषां

तानि तथोक्तानि संघातरूपपरिणाममुपागतानि कार्यकरणसंघात-
रूपेण परिणामं प्राप्तानि स्थूलसूक्ष्मदेहद्वयाकारेण परिणतानीति
यावत् । कर्म लौकिकं वैदिकं च फलं स्वगार्दिकं स्वगादिविषयभोगं
चाश्रुवते प्राप्नुवन्ति । न चाचेतनस्यापि साक्षात्कारलक्षणभोगाश्रयत्वे
तस्य भासकत्वप्रसङ्गः । तच्चैतन्यस्यगन्तुकत्वात् । किन्तु यद्वलाद-
चेतनस्यापि चैतन्यप्राप्तिः तस्य सर्वान्तरस्यालुपचित्स्वरूपस्या-
त्मन एव भासकत्वमित्याह—तेषामिति । कार्यकरणरूपेण परिणता-
विद्यकभूतानामित्यर्थः । अन्तः अन्तर इति यावत् । अविलुप्तचिदेक-
रूपः अविनाशिचैतन्यखण्डः ॥ ६३ ॥

नन्वात्मनोऽविलुप्तचिदेकरूपत्वमनुपपश्चं बुद्धयादौ चैतन्या-
सञ्जकत्वेन विकारित्वादिन्याशङ्कृथात्मनः स्वस्मिन्विकारं विनापि
सञ्जिधिमात्रेण देहद्वयाकारपरिणामविद्यकभूतेषु चैतन्यासञ्जकत्वं
तावन्मात्रेण तेषां चैतन्यव्याप्त्या चैतन्यवद् भानं च सदृष्टान्तमाह—

क्षीरस्य पूर्णं चषके निरस्तो
मणिर्यथा मारकतो महार्हः ।
क्षीरं समस्तं चणमात्रतस्तत्
करोति तच्छायमनूनतेजाः ॥ ६४ ॥

क्षीरस्य पूर्णं इति । क्षीरेण पूर्णं इत्यर्थः । चषके कांस्यादिविनिर्मित-
पात्रविशेषे निरस्तः प्रक्षिप्तः स्थापित इति यावत् । मारकतो मणिः
मरकतरत्नं महार्हः—अनर्थः । तत्र हेतुः अनूनतेजाः उज्ज्वलप्रकाशयुक्त
इत्यर्थः । तत् क्षीरमिति सम्बन्धः । क्षणमात्रतः क्षीरसम्बन्धमात्रेणो-
त्यर्थः । तच्छायं तस्य मरकतमणेश्वायेव छाया यस्य क्षीरस्य तत्तथा
तत्समानवर्णमित्यर्थः ॥ ६४ ॥

द्वार्षान्तिकमाह—

तथा तमः संभवमच्छमन्त-
 र्बहिर्जडिन्नाऽन्वितमन्तरात्मा ।
 जगचिदेकच्छवि चित्स्वरूपः
 करोति सान्निध्यवशेन विश्वम् ॥ ६५ ॥

तथेति । तमसः संभवो यस्य जगतः तत्तमः संभवं जगत्तच
 कीदृशमन्तः स्वच्छन्देहाभ्यन्तरे अतिस्वच्छन्देहाद्वाहिः जडिन्नान्वितं
 जाग्येन युक्तमधिभूतस्य पृथिव्यादेवन्तः करणादिवदितिस्वच्छत्वा-
 भावात् जाग्यान्वितत्वव्यपदेशः अन्तरात्मा सर्वान्तरप्रत्यगात्मा
 चिदेकच्छवि चित्समानाकारं चैतन्यव्याप्तिमिवेत्यर्थः । विश्वं सर्वं जग-
 दिति सम्बन्धः ॥ ६५ ॥

एवमधिकारिकूटस्थासङ्गचैतन्यस्वभावात्मस्वरूपसन्निधानेना-
 हंकारादेवे चैतन्यव्याप्त्या कर्तृत्वभोक्त्वादिकं न त्वात्मनः तादृश-
 चैतन्यस्वभावात्मैव त्वंपदार्थं इति दर्शितम् । एवमप्यात्मनश्चैत-
 न्यैकरसत्यं न संभवति । अनात्मप्रतियोगिकमेदवैशिष्ट्यस्य सत्वात् ।
 न च कलिपतप्रतियोगिकमेदेषि न वास्तवैकरसत्यभङ्गं इति वाच्यम् ।
 एवमप्यात्मान्तरप्रतियोगिकमेदवैशिष्ट्यस्य सत्वात् धर्मप्रतियोगिनोः
 सत्वेन तद्देवस्य सत्वात् न चात्ममेदोऽसिद्धं इति वाच्यम् सर्वा-
 नुभवसिद्धत्वादित्याशङ्क्योपाधिभेदादेवात्मनो भेदप्रत्ययः न तु स्वत
 इति सदृष्टान्तमाह—

तान्येव कार्यकरणानि बहुप्रकारं
 भेदं च विभ्रति भवानपि तत्र लग्नः ।
 भेदेन भाति जलपात्रनिविष्टमूर्ति-
 मार्तण्डमारण्डलवदन्वयमन्तरेण ॥ ६६ ॥

तान्येवेति । यानि कार्यकरणानि चैतन्यसशिधानाच्चैतन्यव्याप्त्या कर्तृत्वादिकं भजन्ते तान्येव बहुप्रकारं भेदं विभ्रति न त्वात्माभेदं यिभ-
स्तीत्यर्थः । तर्हि कथमात्मनि भेदे प्रत्ययः तत्सम्बन्धवशादित्याह—
भवानपाति । अद्वितीयासङ्गात्मस्वभावो भवानपि तत्र भिन्नेषु कार्यक-
रणेषु लग्नः प्रतिविभितः सन् तदविवेकात् भेदेन भाति न तु
वस्तुत इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः—जलपात्रेति । जलपात्रे निविष्टा प्रतिवि-
भिता मूर्तिः स्वरूपं यस्य तत्र तन्मार्तार्णडमण्डलं चेति तथोकं
तद्वित्यर्थः । यथैकस्मिन्नपि सूर्ये जलपात्रोपाधिभेदात् भेदप्रत्ययः
तद्वित्यर्थः । नन्वेवमण्युपाधिसम्बन्धवैशिष्ट्यस्य विद्यमानन्वास्त्रै-
रसत्वमित्याशङ्कोपाधिसम्बन्धस्यापि कलिपतत्वान्मैवमित्यभिप्रे-
त्याह—अन्वयमन्तरेणाति । वास्तवसम्बन्धं विना भेदेन भातीत्यर्थः ॥६६॥

एवमात्मभेदस्यौपाधिकत्वासमर्थनफलं समष्टिव्यष्ट्यात्मकद्विभि-
धभोक्त्साक्षितया सर्वत्रात्मन एकत्वसिद्धिरित्याह—

अध्यात्ममेवमधिभूतमथाधिदैवं

सूत्रं विराजमपि पश्यसि साक्षिभूतः ।

साक्षित्वकारणमशेषजगन्निदान-

मज्जानमात्मचिदवज्ज्वलितं सदैव ॥ ६७ ॥

अध्यात्ममिति । व्यष्टिस्थूलसूक्ष्मदेहद्वयोपाधिकं चैतन्यमधिभूतं
व्यष्टिपृथिव्याद्युपाधिकं चैतन्यं तस्य च भोक्तृत्वम् “इयं पृथिवी सर्वेषां
भूतानां मध्वस्यै पृथिव्यै सर्वाणि भूतानि मधिव”त्यादिना प्रदर्शित-
मधिदैवं व्यष्टिदेवाद्युपाधिकं चैतन्यं सूत्रं समष्टिसूक्ष्मभूताद्युपाधि-
कचैतन्यं विराजं समष्टिस्थूलभूताद्युपाधिकं चैतन्यम् । एतत्सर्वं त्वं
पश्यसि । दर्शनविकारं व्यावर्त्तयति—साक्षिभूत शति । विकारं विना
स्वप्रकाशसाक्षिरूपेणैव पश्यसीत्यर्थः । ननु कथमविकारिणः साक्षित्वं

तद्धि साक्ष्यसम्बन्धाधीनं सम्बन्धश्च विकारमन्तरेण न संभवतीत्या-
त्मनः कूटस्थत्वं भग्नमित्याशङ्क्य विकारं विनाप्यविद्यया साक्ष्यस-
म्बन्धोपपत्तेन कूटस्थत्वभङ्गः । न वा साक्षित्वाभाव इत्यभिग्रेत्याह—
साक्षित्वकारणमिति । साक्षित्वप्रयोजकमित्यर्थः । अज्ञानस्य स्वातन्त्र्यं व्या-
वर्त्तयति— सदैवात्मचिदवज्वलितमिति । सर्वदात्मचैतन्यभास्यमेवेत्यर्थः ॥६७॥

तदेवं सर्वैरपि कार्यकारणाद्युपाधिभिरात्मैक एव भेदेन भाती-
त्यात्मनः सर्वशरीरध्वेकत्वमुक्तं तत्र किं प्रमाणमित्याकाङ्क्षायामनु-
मानमित्याह—

देहव्यक्तिर्विप्रतीत्यास्पदत्वं

याता सर्वा तावकी तावकीव ।

देहव्यक्तिर्देहताकारणेन

तस्मादात्मा सर्वभूतस्य एकः ॥ ६८ ॥

देहव्यक्तिरिति । देह एव व्यक्तिः देह इत्यर्थः । विप्रतीत्यास्पदत्वं
यातैकस्य वा भोगायतनमनेकस्य वेति विवादास्पदत्वं प्राप्ता विवाद-
विषयेति यावत् । अत्र विप्रतीत्यास्पदत्वं याता सर्वा देहव्यक्तिरिति
पक्षनिर्देशः । तावकी तव भोगसाधिकेति साध्यनिर्देशः देहताकारणेन
देहत्वादिति हेतुनिर्देशः । तावकी देहव्यक्तिरिवेति दृष्टान्तोपादानं
तस्मादित्यादिना फलितप्रदर्शनं त्वद्देहव्यतिरिक्तानि सर्वाणि शरी-
राणि त्वदात्मनो भोगसाधनानि शरीरत्वात्त्वच्छ्रीरवदित्यनुमानात्
सर्वस्यापि शरीरस्यैकात्मभोगसाधनत्वे सर्वशरीरेष्वैकात्म्यं सिद्धय-
तीत्यर्थः । एवमेवोत्तरप्रयोगेष्वनुमानप्रकारोभिग्रायश्च द्रष्टव्यः ॥ ६८ ॥

एवं स्थूलदेहपक्षीकारे सर्वशरीरेष्वैकात्म्यं प्रसाध्येदानीमन्तः
करणपक्षीकारणापि तत्साधयति—

बुद्धिव्यक्तिर्विप्रतीत्यासपदत्वं
याता सर्वा तावकी तावकीव ।
बुद्धिव्यक्तिर्विद्विताकारणेन
तस्मादात्मा सर्वभूतस्थ एकः ॥ ६६ ॥

बुद्धिव्यक्तिरिति ॥ ६६ ॥

वाह्येन्द्रियदशकपक्षीकारेणापि तत्साधयति—

अच्चव्यक्तिर्विप्रतीत्यासपदत्वं
याता सर्वा तावकी तावकीव ।

अच्चव्यक्तिस्त्वच्चताकारणेन
तस्मादात्मा सर्वभूतस्थ एकः ॥ ७० ॥

अच्चव्यक्तिरिति । अक्षणदमिन्द्रियपरम् ॥ ७० ॥

इन्द्रियादिजन्यबुद्धिवृतिपक्षीकारेणापि तत्साधयति—

ज्ञानव्यक्तिर्विप्रतीत्यासपदत्वं
याता सर्वा तावकी तावकीव ।

ज्ञानव्यक्तिर्ज्ञानताकारणेन
तस्मादात्मा सर्वभूतस्थ एकः ॥ ७१ ॥

ज्ञानव्यक्तिरिति । ज्ञानं बुद्धिवृत्तिः ॥ ७१ ॥

बुद्धिवृत्तिजन्यरप्तुरणपक्षीकारेणापि तत्साधयति—

संविद्वयक्तिर्विप्रतीत्यासपदत्वं
याता सर्वा तावकी तावकीव ।

संविदूव्यक्तिः संविदात्मत्वहेतो-

त्समादात्मा सर्वभूतस्थ एकः ॥ ७२ ॥

संविदूव्यक्तिरिति । संविद्विषमाणफलं स्फुरणम् ॥ ७२ ॥

इष्टविषयसंविज्ञन्यरागपक्षीकारेणापि तत्साधयति—

रागव्यक्तिर्विप्रतीत्यास्पदत्वं

याता सर्वा तावकी तावकीव ।

रागव्यक्ती रागताकारणेन

त्समादात्मा सर्वभूतस्थ एकः ॥ ७३ ॥

रागव्यक्तिरिति । राग इच्छा ॥ ७३ ॥

अनिष्टसंविज्ञद्वेषपक्षीकारेणापि तत्साधयति—

द्वेषव्यक्तिर्विप्रतीत्यास्पदत्वं

याता सर्वा तावकी तावकीव ।

द्वेषव्यक्तिर्द्वेषताकारणेन

त्समादात्मा सर्वभूतस्थ एकः ॥ ७४ ॥

द्वेषव्यक्तिरिति । द्वेषः क्रोधः । एवं सुखादावपीति द्रष्टव्यम् ॥ ७४ ॥

तर्हि शरीरादीनामेकस्यात्मनो भोगसाधनत्वे सर्वेष्वपि शरीरेषु
तस्य भोक्तृत्वादिकमापतितमित्याशङ्क्य तस्य सर्वशरीरेष्वपि साक्षि-
तयैकल्पत्वात्तस्त्रिधिवलायातचेतनभावबुद्ध्यादैरेव कर्तृत्वादि-
संसारः । तदविवेकादात्मन्यपि सोऽविवेकिभिरारोध्यते वालैरिव

शुद्धेष्याकाशे तलमालिन्यादि न तु वस्तुतः संसारोस्तीत्युपसंहरति-

एवं सतीदमविवेकनिबन्धनं ते
कर्तृत्वमात्मानि विभाति न वस्तुभूतम् ।
बालेन काल्पितमतीव विशुद्धरूपे
व्योम्नीव भूम्नि मलिनत्वमबोधहेतोः ॥ ७५ ॥

एवं सतीति । आत्मनः सर्वशरीरेष्वेकरूपतया साक्षिन्वे सतीत्यर्थः । अविवेकनिबन्धनं बुद्धयाद्यविवेकहेतुकं ते आत्मनि तव स्वरूपभूते प्रत्यगात्मन्यतीवविशुद्धरूपे व्योम्नि मलिनत्वमिव भूम्नि व्योम्नि परिच्छब्दत्वमिवेति शेषः । नन्वात्मनो देहादिव्यतिरेके सिद्ध तत्साक्षित्वादिकमुक्तं सिद्धयति तदेव तु न सिद्धयति तत्र प्रमाणाभावात् प्रत्युत ब्राह्मणोहमित्यादिरूपेणात्मबुद्धेर्देहादिविषयत्वमेव दश्यते ततः कथमात्मनो नित्यमुक्तत्वं प्रत्युत देहादिव्यतिरेकासिद्धौ कर्तृत्वादिकमप्यात्मन एवापतितमिति गतं सर्वं गजशौचमिति चेन्न । देहादिकं स्वव्यतिरिक्तद्रष्टृकं दश्यत्वाद्दृष्टविदित्यनुमानेन तद्वयतिरेकम्यापीह विवक्षितत्वात् । ब्राह्मणोहमित्यादिप्रतीतेश्च तादात्म्याद्यासनिमित्तत्वात् । न चाप्रयोजको हेतुः । उक्तसाध्याभावे जडदेहादिप्रकाशकाभावेन तदसिद्धिप्रसङ्गात् । देहादेः स्वस्वव्यापारे प्रवृत्यनुपपत्तेश्च । तस्मात् देहादेरेव कर्तृत्वादिकं नत्वात्मन इति भावः ॥ ७५ ॥

ननु देहादिव्यतिरिक्तचैतन्याभावे देहादिप्रकाशकाभावेन तदसिद्धिप्रसङ्गानं स्वव्यापारे प्रवृत्यनुपपत्त्यापादनं चायुक्तमादित्यादेस्तत्प्रकाशकस्य विद्यमानत्वादित्याशङ्क्याह—

बाह्यैरसौ रविनिशाकरबहिवाग्मि-
ज्योतिर्गणैरुपकृतोऽपि हि कर्मजातम् ।

निर्वर्त्तयन्न खलु तावकमन्तरेण

चैतन्यसन्निधिवलं पुरुषः करोति ॥ ७६ ॥

वाहैरिति । असौ कार्यकरणोपाधिकः पुरुष इति सम्बन्धः । वाक्-
शब्दः ज्योतिर्गणैहप्रकृतः ज्योतिर्गणैः प्रयुक्तः प्रकाशलक्षणोपकारवान्-
पीत्यर्थः । कर्मजातं लौकिकवैदिकलक्षणं निर्वर्त्तयन्नपीत्यनुषेष्यते ।
तावकं त्वत्स्वरूपभूतं चैतन्यसन्निधिवलं चैतन्यसन्निधिलक्षणं बल-
मन्तरेण विना न करोति कर्तुं न शक्नोतीत्यर्थः । यद्यपि शरीरः
पुरुषः सूर्यादिवाह्यज्योतिर्गणैः प्रयुक्तप्रकाशलक्षणोपकारवान् सर्वकर्म
निर्वर्त्तयन्नपि दृश्यते तथापि वाह्यज्योतिर्द्वयंतिरिक्तत्ववत् स्वरूपान्तर-
ज्योतिर्विना पुरुषेण कर्म कर्तुमशक्यमेव वाह्यज्योतिर्भिस्तमोविरोधि-
लक्षणप्रकाशजननेप्यान्तरज्योतिर्विनाऽविद्याविरोधिलक्षणचैतन्याख्य-
प्रकाशाजननात् तादशप्रकाशस्य च प्रवृत्तौ कारणत्वात् । ननु वाग्-
ज्योतिपस्तमोविरोधिलक्षणप्रकाशहेतुत्वादविद्याविरोधिप्रकाशहेतुत्व-
मेवेति न तदर्थमप्यान्तरज्योतिरपेक्षेति चेष्ट हि वाक्साक्षादविद्या-
विरोधिप्रकाशहेतुर्जडत्वात् किन्तु चैतन्याभिव्यञ्जकवृत्युत्पादनेनैव
ततस्तद्वयतिरिक्तं चैतन्यज्योतिरवश्यमङ्गीकार्यमेवेति भावः ॥ ७६ ॥

ननु पुरुषस्य ज्योतिर्द्वयोपकृतस्यैव स्वव्यापारे प्रवृत्तौ स्वप्नेषि
वाह्यज्योतिरपेक्षा स्यात् अविशेषात् । तथा च स्वप्ने चैकेन ज्योति-
षोपकारसिद्धौ जाग्रत्यपि वाह्यज्योतिष्यैव तत्सिद्धिरिति न व्यति-
रिक्तचैतन्यापेक्षेत्याशङ्क्याह—

ज्योतिर्द्वयान्तरित एव हि कर्मजातं

सर्वं करोति पुरुषोऽन्नमयः सदैव ।

कर्मादिकारणविनिर्मितमस्य वाह्यं

ज्योतिस्त्वनित्यमनिर्मितकमान्तरं चित् ॥ ७७ ॥

ज्योतिर्देयेति । बाह्याभ्यन्तरलक्षणज्योतिर्द्वयव्याप्तः अन्नमयः स्थूल-
देहोपाधिकः पुरुषो हि शारीरः कर्मजातं कुर्वन् चक्षुरादिकरणमुपा-
दायैव प्रवर्त्तत इतिज्योतिर्द्वयोपकृत एव करोति । उभयज्योतिः प्रयु-
क्तोपकारस्य जागरणे संभवात् । विज्ञानमयस्तु पुरुषः स्वप्ने कर्मजातं
कुर्वन् चक्षुरादिकरणमनुपादायैव प्रवर्त्तते तस्य तत्रोपरमात् । तथा
च विज्ञानमयस्य स्वावभासकान्तरज्योतिरपेक्षायामपि न बाह्यज्यो-
तिरपेक्षा तत्कृतोपकाराभावादित्यर्थः । ननूपकाराभावेन स्वप्ने बाह्य-
ज्योतिषोऽनपेक्षेत्ययुक्तं बाह्यज्योतिषोपि जाग्रति प्रवृत्तिकारणत्वेन
स्वप्नेषि तस्यावश्यकत्वे यस्य कस्य चिदुपकारस्य वक्तुं शक्यत्वा-
दित्याशङ्क्य बाह्यं हि ज्योतिरन्नमयपुरुषादृष्टेनेवोपार्जितमिति तस्यै-
वोपकरोति न तु विज्ञानमयस्यापि तददृष्टानुपार्जितत्वादित्यभि-
प्रेत्याह—कर्मादीति । अस्यान्नमयपुरुषस्य कर्मादि कारणविनिर्मित-
मिति सम्बन्धः । आदिशब्देनाविद्यालक्षणं कारणमुच्यते । कर्मादि-
विनिर्मितस्वादेवानित्यं तर्हान्तरज्योतिरपि तथैवेति विज्ञानमयस्या-
न्तरज्योतिः सम्बन्धोपि न भवेदित्याशङ्क्यान्तरज्योतिषो नित्यसिद्ध-
त्वेन कर्मोपार्जितत्वाभावात् साधारण्यमेवेत्यभिप्रेत्याह—अनिर्मितकमिति ।
कर्माद्यजन्यमित्यर्थः । आन्तरं ज्योतिरित्यनुषड्यते तस्य स्वरूपं
चिदिति ॥ ७७ ॥

ननु भवतु नाम बाह्यज्योतिरन्नमयकर्मोपार्जितं तत्कृतोपकारो
विज्ञानमयस्यापि किञ्च स्यात् न हि स्वेन प्रतिष्ठितो दीपः स्वस्यैवो-
पकरोतीत्याशङ्क्य विज्ञानमयस्य बाह्यज्योतिः प्रयुक्तोपकारस्य
कस्यापि वक्तुमशक्यत्वान्मैवमित्यभिप्रेत्याह—

ओत्रादिजन्यमतिवृत्तिषु बाह्यशब्दा-
द्यर्थानुतिविश्वाति कर्मवशेन कर्तुः ।

बोधाकृतिस्तु तव सन्निधिमात्रहेतु-
धीर्वृत्तिषु प्रविशति स्वरसेन नित्यम् ॥ ७८ ॥

श्रोत्रादीति । श्रोत्रादीन्द्रियजन्या या मतिवृत्तयो बुद्धिवृत्तयस्तासु
शब्दाद्यर्थाकृतिः शब्दरूपाद्यर्थाकारः प्रविशति प्रतिनिष्ठतीत्यर्थः ।
कर्तुरक्षमयपुरुषस्य कर्मवशेनादृष्टवशेन । एतदुक्तं भवति । श्रोत्रादीन्द्रि-
याणां बाह्यशब्दादिमिः सम्बन्धात् पुरुषस्यादृष्टवशेन या बुद्धिवृत्तयो
भवन्ति तास्वेव शब्दद्याकृतिप्रवेशो भवति नान्यासु तादृशस्य
च वाग् उयोतिषः स्वाकारवृत्तिप्रवेश एवोपकारः । आदित्यादि-
उयोतिषस्तु चक्षुरादिजन्यस्वाकारवृत्तौ प्रवेश एवोपकारः । रूपाकार-
वृत्तौ च तमोनिवृत्तिरेवोपकारः । स्वप्ने चेन्द्रियादीनामुपरतत्वात्
तत्सम्बन्धजन्यवृत्तिर्नास्तीति न बाह्यउयोतिः कृत उपकारः सम्भ-
वतीति । न च प्रदीपदृष्टान्तोऽत्र युक्तः कर्मणां प्रतिनियतफलत्वेन
सामान्यतो दृष्टन्यायस्यात्राप्रवृत्तेरित्यर्थः । आन्तरज्योतिःप्रका-
रस्तु नैवं कर्मादिनिमित्तः किन्तु स्वाभाविक एव तस्य बोधव्यापि-
रूपस्य तत्सन्निधिमात्रायत्तत्वादिन्द्रियद्वारानपेक्षणादित्याह—बोधाकृति-
रिति । बोधस्वरूपं स्वरसेन स्वभावतः ॥ ७८ ॥

नन्वान्तरज्योतिःप्रकारोप्यागन्तुक एव वृत्तेरागन्तुकत्वेन तत्र
चैतन्यप्रतिफलनस्याप्यागन्तुकत्वस्यावश्यंभावात् ततस्तस्य कर्मा-
धीनत्वमपि स्यात् तथा च तदुपकारः स्वप्ने न भवेदित्याशङ्क्य
दृष्टान्तमुखेनागन्तुकत्वाभावमाह—

स्वाभाविकी हि वियदन्वितता घटादेः
क्षीरादिवस्तुघटना पुनरन्यहेतुः ।
एवं धियामपि चिदन्वितताऽनिमित्ता
शब्दादिवस्तुघटना खलु कर्महेतुः ॥ ७९ ॥

स्वाभाविकोति । घटादेः विद्वितता आकाशसम्बन्धिता स्वाभाविकी स्वानन्तरभाव्यागन्तुककारणानपेक्षत्वात् क्षीरादिवस्तुघटना पुनः क्षीरादिपदार्थसम्बन्धस्त्वन्यहेतुः आगन्तुकः स्वानन्तरभाव्यागन्तुककारणानपेक्षत्वात् एवं घटादेविच धियां बुद्धिवृत्तीनामपि चिदनिवितता चैतन्यव्याप्ताऽनिमित्ता स्वाभाविकी शब्दादिवस्तुघटनाशब्दादेज्योतिः सम्बन्धः कर्महेतुः कर्महेतुक इत्यर्थः । यथा लोके घटस्य वियता सम्बन्धः घटोपस्त्यनन्तरभाविकारणानपेक्षत्वाद् धूमस्येव वहिना सम्बन्धः स्वाभाविक इति प्रसिद्धः क्षीरादिसम्बन्धस्त्वागन्तुककारणानपेक्षत्वात् वहेविच धूमसम्बन्ध आगन्तुक इति प्रसिद्धः । एवं बुद्धिवृत्तेरागन्तुकत्वेषि तस्याः सर्वगतान्तरज्योतिः प्रतिफलनरूपः सम्बन्धः वृत्यनन्तरभाविकारणान्तरानपेक्षत्वात् स्वाभाविक एव बाह्यज्योतिः सम्बन्धस्त्वन्द्रियाद्यपेक्षत्वादागन्तुक एव । न च वृत्तौ सन्यां बाह्यज्योतिः सम्बन्धस्यापि नान्यापेक्षेति वाच्यम् । स्वप्राकारेणात्मना स्थितायामपि तस्यामिन्द्रियादिविरहेण तदूदर्शनादान्तरज्योतिः सम्बन्धस्य तदापि वृत्तिमदन्तःकरणसाक्षित्वेन सत्त्वात् । किंच जाग्रत्यपि सत्यामेवान्तःकरणवृत्तौ शब्दाद्युपकारसमये आदित्याद्युपकारो न दृश्यते अस्ति तु तदाद्यान्तरज्योतिरूपकार इति स स्वाभाविक एव अतो न स्वप्ने तदभावप्रसङ्गः इत्यर्थः । तस्मादन्नमयादेरप्यनुग्रहकत्वेन तद्वयतिरिक्तचैतन्यात्मनो वक्तव्यत्वात् न तस्य कर्तृत्वादिकमिति भावः ॥ ७६ ॥

नन्वेवमात्मनः कर्तृत्वभोक्तृत्वाभावेषि प्रमाणफलाध्यत्वं वक्तव्यम् अन्यस्याभावात् नन्वान्तःकरणं तदाश्रयो भवितुमर्हति तस्य जडत्वेन प्रमित्याथयत्वानुपपत्तेस्तथाचात्मनो विकारित्वं प्राप्तमित्याशङ्कयाह—

संवेदनं यदिह मानफलं प्रसिद्धं
 तच्च प्रमातरि विकारिणि निष्ठितं नः ।
 तस्य प्रमातुरपि साक्षितयाऽन्तरात्मा
 सर्वस्य तिष्ठति भवानविकाररूपः ॥ ८० ॥

संवेदनमिति । संवेद्यते ऽनेनेति सम्वेदनं प्रमा । इह व्यवहारभूमौ मानफलं चक्षुरादिप्रमाणफलं प्रमातरि चित्तादाम्यमापन्नायां बुद्धौ यद्यप्यन्तःकरणं केवलं जडं तथापि चैतन्यव्याप्तं सत्प्रमाणफल-प्रमित्याश्रयो भवत्येव । न च स्वरूपज्ञानस्य प्रमाणफलत्वं येन तदा-श्रयत्वमन्तःकरणस्यानुपपन्नं स्यात् । तस्यानादिसिद्धत्वेन प्रमाण-फलत्वाभावात् । तथा च प्रमाणफलं बोधव्याप्तवृत्तिरूपं ज्ञानं बोध-तादाम्यापन्नान्तःकरणे विकारिण्येव वर्तते न केवलत्वमपि अतो न कथमपि तत्र विकारित्वमित्यर्थः । किं तर्हि केवलस्य चैतन्यस्य कृत्यं यदि बुद्धादिरेव प्रमाता कर्ता भोक्ता च भवेदित्याशङ्क्य तत्स-त्वास्फूर्तिप्रदत्वमेवेत्याह-तस्येति । न केवलं प्रमाणफलाश्रयस्य प्रमातुरेव सत्त्वास्फूर्तिप्रदं किन्तु सर्वस्यापीत्याह—सर्वस्येति । साक्षित्वेनावस्थान-फलमाह—अविकारिरूप इति । यथा लौकिकसाक्षी स्वसाक्ष्यपुरुषादिग-तव्यापारजातं स्वासने स्थित्वाऽविकार्येव पश्यति पवमन्तरात्मापि स्वप्नहित्ति सच्चिदानन्दरूपे स्थित्वैव सर्वे पश्यति अतोऽयमविकार्ये-वेत्यर्थः ॥ ८० ॥

ननु तर्हात्मनि कर्तृत्वादिप्रत्ययो न स्यात् न हि लौकिकं साक्षिणं तत्कर्त्तेति कश्चिद्वृद्धपदिशतीति चेन्न—बुद्धयाद्यविवेकेन तदुपपत्तेरित्याह—

कर्त्रादिसन्निधिवलेन तवापि कर्तृ-
भोक्तृप्रमातृवपुरापतति भ्रमेण ।
तद्वुद्धिसंश्रयमनात्मगतं प्रतीचि
शुद्धेऽपि पश्यसि तमःपटलावृताक्षः ॥८१॥

कर्त्रादीति । तवाप्यविकारिकूटस्थासङ्गचैतन्यस्वभावस्यापीत्यर्थः ।
कर्तृभोक्तृप्रमातृवपुः भ्रमेणापतति प्राप्नोति । उक्तमेव स्पष्टयति-तद्वुद्धि-
संश्रयमिति । त्वं तमःपटलावृताक्षः तमसावृतासङ्गानन्दस्वरूपचैतन्यः
सन् शुद्धेऽपि प्रतीचि तद्वुद्धिसंश्रयं धर्मिणोस्तादात्म्यवुद्धिनिमित्त-
कमनात्मगतवृद्धादिगतं कर्तृत्वादिकं पश्यसि तादात्म्याध्यासव-
शाद्वृद्ध्यादिगतमपि त्वयि पश्यसीत्यर्थः ॥ ८१ ॥

एवमात्मनः कर्तृत्वाद्यवभासकत्वात् तद्वर्मकत्वमात्मन इत्यु-
क्तम् । इदानीं कर्तृत्वादेद्वश्यत्वात् द्रष्ट्रात्मर्धमन्वं नास्तीत्यनुमानेन
साधयति—

कर्तृत्वादि च दृश्यवर्गपतितं द्रष्टुः स्वभावः कथं
संभाव्येत तव प्रसन्नविमलस्वच्छृग्रकाशात्मनः ।
यद्यद् दृश्यतया जगत्यभिमतं सर्वस्य तत्तद्वेद-
दूरं द्रष्टुरिति प्रसिद्धमखिलं भूभृत्समुद्रादिकम् ॥८२॥

कर्तृत्वादि चेति । द्रष्टुः प्रसन्नविमलस्वच्छृग्रकाशात्मनस्तवेति
सम्बन्धः । स्वभावो धर्मः कथं सम्भाव्येत न कथमपीत्यर्थः । अनु-
मानोपयोगितया सोदाहरणं व्याप्तिमाह—यदिति । जगति यद्यत्
दृश्यतया दृश्यत्वेन सर्वस्य सर्वजनस्याभिमतं तत्तद्खिलं भूभृत्
समुद्रादिकं द्रष्टुर्दूरं न धर्मो भवेदिति प्रसिद्धमिति सम्बन्धः । तथा

चेदमनुमानं कर्तृत्वादिकमात्मधर्मो न भवति दृश्यत्वात् भूभृदा-
दिवदिति विवक्षितम् ॥ द२ ॥

तदेवमात्मानात्मनोद्भृदृश्यादिभावमाश्रित्य “आत्मनैवायं ज्योति-
पास्ते पल्ययते कर्म कुरुते विपल्येति” इति [वृ० ४।३।६] श्रुतिगत्य-
नुरोधेन न्यायतश्च कर्तृत्वादिप्रहाणेन विशुद्धचिज्योतिरात्मेति दर्शि-
तम् । इदानीमागमापाये तदन्वयव्यतिरेकपरं स यत्र प्रस्वपितीत्यादि-
वाक्यमादायात्मशुद्धिमाह—

एतसाच्च न जाग्रतस्तव भवेत्स्वाभाविकी कर्तृता
यद्येषा स्वत एव किं न भवति स्वप्नेऽपि ते तिष्ठतः ।
यत्स्वप्ने परिपश्यसि त्वमस्तिं त्वन्मायथा निर्भितं
कर्तृत्वादिन सत्यमत्र घटते कात्स्न्यानभिव्यक्तिः ॥ द३ ॥

एतस्मादिति । एतच्छब्दार्थमेवागमापायित्वमाह—यदीति । यद्येषा
कर्तृता जाग्रतस्तव स्वतः स्वाभाविक्येव स्यात् स्वप्नेषि निष्ठुतस्तव
चैतन्यवत् सा तथा किं न स्यात् स्वरूपस्य तदानीमपि भावात् ।
ततः कर्तृत्वादेरागमापायरूपत्वेन व्यभिचारात् त्वद्वूपस्य चावस्था-
त्रयानुयायित्वात् रज्जुसर्पवत्र तव कर्तृत्वादिकं वास्तवमित्यर्थः ।
ननु स्वप्नेषि जाग्रतीव कर्तृत्वादिव्यवहारो दृश्यते तत्कथं कर्तृत्वादे-
रागमापायित्वमित्याशङ्क्य स्वप्ने कर्तृत्वादिव्यवहारस्य मायामात्र-
त्वेन जाग्रद्विलक्षणत्वान्मैवमित्याह—यदीति । यत् रथादिकं स्वप्नदृष्ट-
रथादेर्मायिकत्वे सौत्रं हेतुमाह—कात्स्येति । स्वोचितकारणेनाजन्यत्वा-
दित्यर्थः । न हि स्वप्नदृष्टुः स्वप्नदृष्टरथादिनिर्माणोचितकारणमस्ति ।
अतस्तदभावेषि जायमानत्वात् तन्मायिकमित्यर्थः । फलितमाह—
कर्तृत्वादीति । अत्र स्वप्ने ॥ द३ ॥

सूत्रस्थकात्सन्ध्यवदस्यार्थान्तरमाह—

कात्सन्ध्यं हीष्टमधाधनं न खलु तत्स्वप्रस्य जाग्रद्विया
बाधाद्वाधितमेव सत्यमिति चेन्नैवं विरोधान्मिथः ।
सत्यत्वे न हि बाधितत्वघटना बाधे च सत्यं कुतः
सत्यं बाधितमित्यतीव पदयोः सम्बन्धिता दुर्घटा ॥८४॥

कात्सन्ध्यमिति । अबाधनं बाधाभावः । तथा चाबाध्यत्वेनानुत्पन्न-
त्वात् बाधितत्वादिति सौत्रहेतोरर्थः । नचासिद्विरित्याह- न खलिति ।
तद्वाधनं स्वप्रस्याबाधाभावे सर्वानुभवं प्रमाणयति— जाग्रद्वियेति ।
जाग्रद्वोधेन बाधदर्शनादित्यर्थः । बाधितमपि तत्सत्यमेवेति कश्चि-
त्तन्मतमनूद्य निराकरोति— बाधितमिति । बाधितमपि सत्यमेवेति चेन्नैवं
मिथो विरोधात् । बाधितत्वसत्यत्वयोः परस्परं विरोधादित्यर्थः ।
विरोधमेव स्पष्टयति— सत्यत्वं इति । बाधितत्वघटना बाधितत्वसंभवः ।
वस्तुनो बाधे च तद्वस्तु कुतः सत्यं स्यात् न कुतोपि तयोः परस्प-
राभावनियतत्वादित्यर्थः । बाधितं सत्यमिति पदप्रयोगोपि व्याहृत
त्वान्न संभवतीत्याह— सत्यमिति । सत्यं बाधितमितिपदयोः सम्बन्धिता
समानाधिकृतता अतीव दुर्घटा दुरुपपादा व्याहृतेरित्यर्थः । सत्यप-
दस्य लोके बाधानहैं व्युत्पन्नत्वाद्वाधितपदस्यानृतं एव व्युत्पन्न-
त्वादिति भावः ॥ ८४ ॥

ननु सूत्रकारो मायामात्रं त्विति स्वप्रस्य मायिकत्वं दर्शयन्
तस्य वास्तवत्वमेव मनुते अन्यथा अविद्यामात्रमित्येवासूचयिष्य
यदित्याश्राङ्कृय सूत्रकारस्याविद्यामयेपि स्वप्ने मायिकत्ववचनं न तस्य
वास्तवत्वाभिप्रायं तथात्वे बाधितं स्वप्नं वास्तवं बोधयतस्तस्या-
नास्तप्रसङ्गात् किन्त्यज्ञानस्यैव मायात्वज्ञापनाय तदपि प्रपञ्चो

नाविद्यात्मकः किन्तु सर्वसाधारणेश्वरमायामय एवेति मन्दबुद्धिभिः
सत्यत्वेनाभिमतप्रपञ्चस्याविद्यात्मकत्वेन ज्ञाननिवर्यत्वं दर्शयितुमि-
त्यभिग्रेत्य मायाविद्ययोरेकत्वसाधनमुखेन जाग्रतोप्याविद्यकत्वं साध-
याम इति प्रतिजानीते—

मायामेनां जागरे लोकसिद्धा-
मुक्त्वा तद्रत्स्वप्नमायां विविच्य ।
शक्तिव्याप्ति तत्र सिद्धे गृहीत्वा
मायासिद्धं जागरं साधयामः ॥ ८५ ॥

मायाभिति । लोकसिद्धां लौकिकमायिकहस्त्याद्युपादानत्वेन सिद्धा-
मित्यर्थः । उक्ता अविद्यात्वेन प्रतिपादेत्यर्थः । तद्वत् लौकिकमाया-
वत् स्वप्नमायामपि विविच्याविद्यात्वेन प्रदर्श्य तत्राविद्यात्वेन निर्णी-
तयोः लौकिकस्वप्नमाययोः सिद्धे प्रसिद्धे शक्तिव्याप्ति गृहीत्वा
मायापदशक्ति मायामयत्वव्याप्तत्वेनाभिमतलिङ्गानां दृश्यत्वजडत्वा-
दीनामविद्यामयत्वव्याप्ति च वृद्धप्रयोगसहचारदर्शनाभ्यां गृहीत्वा
सिद्धे मायात्वेन सिद्धे तत्राज्ञान इति वा माया सिद्धं सर्वसाधार-
णेश्वरमायामयत्वेनाभिमतं जागरं जाग्रतप्रपञ्चं मायात्वेन माया-
शब्दप्रयोगेण दृश्यत्वाद्यनुमानेन चाविद्यात्मकत्वेन साधयाम
इत्यर्थः ॥ ८५ ॥

तत्रादौ लौकिकमायायाः स्वरूपं निर्धारयन् तस्या अविद्याति-
रिक्तत्वं निषेधति—

लोके हि मायाधिगता न माया
तमोऽरिक्ताऽस्ति निरूप्यमाणा ।

व्याप्तिश्च शक्तिश्च निरूप्यमाणा

भविष्यतीहैव तु नेतरत्र ॥ ८६ ॥

लोके हाति । लोके मायाविगता मायाविगतत्वेन प्रसिद्धाया माया सा निरूप्यमाणा विचार्यमाणा तमोऽतिरिक्ता नास्ति द्रष्टविद्यातिरेकेण निरूपयितुं न शक्यत इत्यर्थः । ननु किमिति न शक्येत मायाशब्देनाविद्यातिरिक्तवस्तुनः प्रतिपादनात् सर्वैर्दृश्यमानत्वलिङ्गेनाविद्यातिरिक्तवानुमानाच्चेत्यत्राह व्याप्तिरिति । सर्वदश्यत्वादेव्याप्तिः मायापदशक्तिशब्दश्चेहैव अविद्यायामेव भविष्यति नेतरत्राविद्याद्यतिरिक्तवस्तुनीत्यर्थः । दश्यत्वस्याविद्यामयत्वेन व्याप्यत्वात् सर्वदश्यत्वमपि तेन व्याप्तं भवत्येव न हि संभवति धूमो वहिव्याप्यो नीलधूमस्तु तद्व्याप्यो न भवतीति शक्तिश्चाविद्यायामेवेति वक्ष्यत इति भावः ॥ ८६ ॥

ननु लोके मन्त्रादियुक्त एव पुरुषे मायाविशब्दप्रयोगो दश्यते न हि मन्त्रादिरविद्या भवति अतोऽविद्याव्यतिरिक्तैव मायेत्या शङ्क्याह ॥

मायाविनो न मणिमन्त्रमर्थौषधं वा

मायेति शक्यमिह वर्णयितुं कुतश्चेत् ।

सत्यं हि तत्सकलमिष्टमियं त्वसत्या

माया ततोऽन्यदिह किंचन वर्णनीयम् ॥ ८७ ॥

मायाविन इति । मणिश्च मन्त्रश्च मणिमन्त्रमिति समाहारद्वन्द्वः औषधं मूलिकाविशेषः मायाविनो माणिमन्त्रौषधं वा मायेति वर्णयितुं न शक्यं मरणादीनां प्रत्येकमनुगमादित्यर्थः । दूषणान्तराभिधित्सया पृच्छति—कुतश्चेदिति । विरोधादिन्याह सत्यं हाति । हि यतः

तन्मन्त्रादिकं सकलं सत्यमिष्टमियं माया तु असत्याऽप्रसिद्धा अतः
सत्यासत्ययोः परस्परविरोधात् मण्यादिकं माया भवति । ततश्चा-
न्यन्मण्यतिरिक्तमेव किञ्चिन्मायाशब्दवाच्यं वर्णनीयमित्यर्थः ।
ननु सत्यस्यैव मण्यादेमायाशब्दवाच्यत्वं भवतु न चासत्यवाचक
मायापदवाच्यत्वं सत्यस्यानुपपन्नमिति शङ्क्यम् । मायापरस्यासत्य
वाचकत्वेनाद्यप्यकल्पनात् । किंच ज्ञायमानेऽर्थं तद्वाचकशब्दप्रयोगो
वृद्धानां न च मायाविगतं मन्त्राद्यतिरिक्तं किंचित्पाश्वर्वस्येनानुभूयते
यन्मायापदवाच्यं स्यात् । नन्वनुमानेन ज्ञायत इति चेत्त्र—अनुमान
स्य कारणमात्राविषयस्योभयसिद्धमन्त्रादिविषयत्वेनार्थान्तरत्वात् ।
न च मन्त्राद्यतिरिक्तमायाकार्यत्वं कार्यस्यानुमीयत इति वाच्यम् ।
व्याप्तेरसिद्धेः न चार्थापत्त्या तत्परिज्ञानम् अन्यथाप्युपपत्तेः । नायि शब्दा-
च्छक्तेरथाप्यनिरूपणात् ततः कथमियं त्वसत्येति । मायाया असत्यत्वं
सिद्धवत्कृत्य मन्त्राद्यतिरिक्तत्वमुच्यते इति चेदुच्यते न तावन्मा-
याशब्दस्य मन्त्रादिवाचकत्वं संभवति । अननुगमादित्युक्तम् । एकार्थत्वे
संभवत्यनेकार्थकल्पनायोगाच्च । न च मन्त्राद्यतिरिक्तमायाया अनु-
भूयमानत्वात् तच्छब्दप्रयोगानुपपत्तिः । अनुमानेनैव तज्ज्ञानात् । तथा
हि वृद्धादीनां हि न केवलमण्यादियुक्ते पुरुषे मायाविशब्दप्रयो-
गोस्ति । हस्त्यादिमिथ्यावस्तुदर्शनविरहदशायां मान्त्रिकत्वादिना हि
न केवलमण्यादियुक्ते पुरुषे मायाविशब्दप्रयोगोस्ति । हस्त्यादि-
मिथ्यावस्तुदर्शनविरहदशायां मान्त्रिकत्वादिना परिज्ञातेषि पुरुषे
तच्छब्दप्रयोगादर्शनात् न हि गायत्रीं शिवं हरिं वा भजन्तं वज्रवैदूर्य-
दिखचिताङ्गुलीयकादियुक्तं दशमूलकषायादिपरिज्ञानिनं चा माया-
वीति व्यवहरन्ति । ननु मन्त्रादिविशेष एव मायाशब्दवाच्य इति
चेत्त्र । तद्विशेषस्य मिथ्यावस्तुकार्यदर्शनं चिना दुर्ज्येत्वात् तर्हि तेनैव
तज्ज्ञायत इति चेत्त्र । आवश्यकमिथ्यावस्तुदर्शनेनानुमेयस्य
कारणस्य मिथ्यत्वेनैवानुमितत्वात् । मन्त्रादेश्च सत्यत्वेन तथानुमाना-

संभवात् । तस्मान्मिथ्यावस्त्वेव लोके मायापदवाच्यमिति इयं मिथ्या भूतगजादिकारणत्वेनानुभिता माया असत्येति मायाया असत्यत्वं सिद्धवत्कार उपपत्ति इति भाव ॥ ८७ ॥

ननु मायाविनो मन्त्राद्याहितं गजादिविभ्रमानुगुणं किञ्चत्सामर्थ्यमस्तीति वक्तव्यम् । असमर्थस्य विभ्रमहेतुत्वानुपत्तेः । तथा च सामर्थ्यमेव मायापदवाच्यमित्याशङ्कामनुवदति —

सामर्थ्यमस्य मणिमन्त्रनिमित्तमस्ति
माया भविष्यति जनन्महेतुरेषा ।
इत्युच्यते यदि तदप्यतिकल्पु कस्मात्
सामर्थ्यमप्यवितर्थं हि तदिष्टमस्य ॥ ८८ ॥

सामर्थ्यमिति । अस्य मायाविनः मणिन्त्रनिमित्तमिति बहुव्रीहिः अस्य मणिमन्त्रनिमित्तं जनन्महेतुर्यत्सामर्थ्यमस्ति एषा माया भविष्यतीति उच्यते यदीति सम्बन्धः । मन्त्रादेमायात्वपक्षोक्तदोषस्याश्रापि संभवादिदमप्यसाध्यत्याह—तदप्यतिकल्पति । अतितुच्छमित्यर्थः । तदेव दूषणमाकाङ्क्षापूर्वकमाह—तस्मादित्यादिना । अस्य मायाविनः तन्मन्त्रादिनिमित्तं सामर्थ्यमपि अवितर्थं सत्यं हि यतः अत इत्यर्थः । एतदुक्तं भवति । मन्त्राद्याहितं सामर्थ्यं न तावदसत्यं भवितुमर्हति असत्यादसत्यजन्मानुपत्तेः अविद्यातो व्यतिरेकाभावप्रसङ्गाच्च । अविद्याव्यतिरिक्तासत्यवस्तुनि मानाभावात् सत्यत्वे तस्य गजादिविभ्रमेणानुपस्थितत्वात् उपस्थापकान्तराभावाच्च शक्यभेदेन शक्तिभेदादननुगमाच्च न तस्य मायापदवाच्यत्वमिति ॥ ८८ ॥

यत्तु कश्चिन्मायाविनो मन्त्राद्यनाधेयशक्तिविशेष एव मायेत्याह तदपि विकल्पासहत्वेन दूषयति—

न च शक्तिरस्य सहजा यदि वा
 जनिताऽस्ति केनचिदिति ब्रुवतः ।
 परिपुष्कलं स्वमतनिर्वहणं
 भवितुं चमं तदनिरूपणतः ॥ ८६ ॥

न चेति । सहजा शरीरेण सहोत्पन्ना केनचिदुपदेष्टपुरुषेण
 जनितोऽपादिता परिपुष्कलं सम्पूर्णं समीचीनमित्यर्थः । स्वमतनिर्वहणं
 स्वमतनिर्वाहः सा शक्तिः कि सहजा उत केनचित्कृतोभयथाप्येवं
 ब्रुवतः स्वपक्षनिर्वाहः समीचीनो न भवेदित्यर्थः । तत्र हेतुमाह—
 तदनिरूपणत शति । सहजत्वादेरनिरूपणादित्यर्थः ॥ ८६ ॥

सहजत्वपक्षे दुनिरूपत्वमाह—

न च शुक्रशोणितसमागमने
 न च गर्भशायिन इयं विदिता ।
 न च मातृयोनिविवरादुदरा-
 दपसर्पतो बहिरियं घटते ॥ ६० ॥

न च शुक्रेति । शुक्रशोणितसमागमने शुक्रशोणितसम्बन्धदशाया-
 मियं सहजशक्तिर्न घटते । गर्भशायिनः जरायुवासिनश्चेयं न विदिता ।
 उदरादित्यवधौ पञ्चमी । मातृयोनिविवरादिति हेतौ पञ्चमी । अपसर्पतो
 निर्गच्छतः उदराद्विहर्मातृयोनिद्वाराऽपसर्पतोपीयं न घटत इत्यर्थः ।
 एतदुक्तं भवति । सहजातत्वं हि सहजत्वं तत्र कदा सहजन्म किं निषेक-
 काले शक्तेः शरीरेण जन्म । उत गर्भवासावस्थायाम् । अथवा मातु-
 रुदरात् बहिनिःसरणवेलायाम् । न सर्वधायिसर्वशरीरेषु तस्या उपलभ्म
 प्रसङ्गात् । न हि साधारणकारणाज्ञायमानायास्तस्या शरीरविशेषेण
 सहोत्पत्तिः संगच्छत इति ॥ ६० ॥

न द्वितीयः उपदेष्टपुरुषेण मन्त्रादिप्रदानव्यतिरेकेणाभ्यस्या-
करणात्तस्य च मायात्वाभावादित्याह—

मणिमन्त्रमौषधभितीदृशकं
विरहय्य नापरभिहार्पयति ।
पुरुषोऽपि कश्चिदत एवमियं
परतोऽपि नास्य घटनामटति ॥ ६१ ॥

मर्णीति । ईदृशकं वस्तिवति शेषः । अपरं मन्त्राद्यतिरिक्तं माया-
ख्यं वस्तु इह शिष्ये पुरुषो नार्पयति नादधाति पुरुषः उपदेष्टा अतः
यतो नार्पयति अतः एवं सहजत्वदियं शक्तिरस्य मायाविनः
न घटनामटत्युत्पत्तिं न प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ६१ ॥

ननु यद्यपि शक्तिः सहजत्वादिरूपेण निरूपयितुं न शक्यते
तथापि प्रसिद्धत्वादेव लोके काचनमायाभ्युपेया । सा च मायावि-
शक्तिरेव भविष्यति मायायाः कार्यैकोन्नेयकारणधर्मत्वाच्छक्तेश्चैवं-
रूपत्वात् । न च शक्तेः सत्याया विभ्रमेणानुपस्थितत्वात्कर्थं माया-
पदप्रयोगस्तद्विषय इति वाच्यम् । सत्यत्वासत्यत्वाकारमनपेक्ष्य
भ्रमहेतुत्वाकारेण कार्यानुभितेन तस्या मायापदवाच्यत्वोपपत्तेरिति
शङ्कने—

अन्यस्य विभ्रमकरी पुरुषस्य शक्ति-
राकारमन्यमनपेक्ष्य मनीषिता चेत् ।
वाच्येह लौकिकजनव्यवहारभ्रमौ
मायागिरस्तदपि दुर्घटमिष्टहानेः ॥ ६२ ॥

अन्यस्येति । मायाविनोऽन्यस्येत्यर्थः । पुरुषस्य मायाविनः अन्यं भ्रमहेतुत्वादन्यमाकारमनपेक्ष्य समीक्षिता विभ्रमेणानुमिता सती इह लौकिकजनव्यवहारभूमौ मायागिरः मायापदस्य वाच्या चेत् । वाच्येत्यङ्गीक्रियते चेदित्यर्थः । तद् दूषयति— तदुर्धमिति । किमेतदा-चार्यमताननुसारिण एकदेशिनश्चोद्यम् । उत तदनुसारिणः । नाद्य इत्याह— इष्टहनेरिति । विभ्रमहेतुत्वेन कायोऽन्नेयकारणत्वं काचादेश्च मायातिरिक्तदोषत्वमित्यादेरिष्टस्य हानेरित्यर्थः ॥ ६२ ॥

द्वितीये तु मायायाः सत्यत्वं भाष्यकुद्रचनविरुद्धमित्याह—

मायामयत्ववचनादखिलं सृषेति

यद्भाष्यकारवचनं तदसंगतं स्यात् ।

प्रत्यक्षमुत्सृजसि कारणमन्यदन्य—

यत्किञ्चिदानयसि कष्टमतः किमन्यत् ॥ ६३ ॥

मायामयत्वेति । अखिलं स्वप्रवृष्टं सर्वं सृषेव कुतः मायामयत्व वचनान्मायामात्रमिति सूत्रकारवचनादिति यद्भाष्यकारवचनं तदकारणमनर्थकं वाधितं स्यात् । मायायाः सत्यत्वे मायाकार्यस्य स्वप्नपदार्थस्य सृषात्ववचनानुपपत्तेरित्यर्थः । किञ्चाविद्याया भ्रान्त्युपादानस्य स्वात्मनि प्रत्यक्षत्वादज्ञानमेव मिथ्याहस्याद्युपादानं मायापद-वाच्यमस्तु सामान्योपस्थितस्य त्यागायोगादनुपस्थितकल्पना-योगाचेत्यभिप्रेत्य पक्षद्वयसाधारणदूषणमाह— प्रत्यक्षमिति । प्रत्यक्षतोऽनुभूयमानं सामान्यतोद्धेनात्रापि प्राप्तमविद्याख्यं कारणमुत्सृज्यान्यदन्यच्छ्रुत्यादिकं यत्किञ्चित् भ्रान्तिकारणत्वायोग्यमानयसि कारणत्वेन प्राप्यसि अतोऽन्यतिकं कष्टमित्यर्थः ॥ ६३ ॥

नन्वज्ञानस्य प्रत्यक्षेण प्रसिद्धावपि न मायायाः प्रसिद्धिस्तस्या-
स्ततोऽतिरिक्तत्वात् यतो जगन्निर्माणनिपुणपरमेश्वरशक्तिरेव श्रुति
स्मृतिभ्यां मायेत्युच्यते अतः कथं प्रसिद्धिपरित्याग इत्याशङ्क्या-
ज्ञानस्यैव परमेश्वरशक्तिरिक्तत्वात् तत्प्रसिद्धेरेवास्या अपि प्रसिद्धिरिति
प्रसिद्धित्यागोऽस्त्येवेत्याह—

अज्ञानमेव च भविष्यति शक्तिरेषा
सर्वप्रपञ्चजननी परमेश्वरस्य ।
मायाश्रुतिस्मृतिवचोभिरुदीर्घमाया
शक्तिग्रहो हि परविभ्रमहेतुशक्तौ ॥ ६४ ॥

अज्ञानमेवेति । नन्वज्ञानमेव मायेत्यनुपपत्तं यतो नाज्ञानिनि
पार्थस्थे मायाविशब्दः प्रयुज्यत इत्याशङ्क्याज्ञान एव माया
पदस्य शक्तिर्गृह्यते इत्याह—शक्तिग्रहेषीति । अज्ञानस्य हि द्वे
शक्ती कार्यबलादवगम्येते प्रतिनियतविशेषप्रविभ्रमजननी काचिदन्य-
साधारणविभ्रमजननी काचित् ते च शक्ती साधारणासाधारणशोभ-
कमण्यादिकाचादिदोषाभ्यामभिव्यज्येते । तत्रान्यसाधारणविभ्रम-
जनकशक्तिमत्यज्ञाने मायाशब्दव्युत्पत्तिर्गृह्यते न त्वसाधारणविभ्रम-
जनकशक्तिमति । तथाचाज्ञानमेव मायेति नानुपपत्तमिति भावः ॥६४

नन्वन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयत इत्यादिना ब्रह्मणो बहुभवन-
सर्वज्ञत्वादौ मायायाः प्रयोजकत्वं थ्रूयते । ततो लौकिकमायापदस्या-
ज्ञानवाचकत्वेषि वेदे तम्य प्रसिद्धार्थसर्वज्ञादिपदसमभिव्याहार-
वलेनाज्ञानातिरिक्तमायायामेव व्युत्पत्तिर्वक्त्वा । स्वाश्रये व्यामोह-
हेतोरज्ञानस्य सर्वज्ञत्वाद्युपपत्तेरित्याशङ्क्य निराकरोति-

न च प्रसिद्धार्थपदान्तराणां
 प्रयोगसान्निध्यवशेन शक्तिः ।
 ग्रहीत्यतेऽस्येति समझसं स्या-
 दलौकिके शब्द इदं हि युक्तम् ॥ ४५ ॥

न च प्रसिद्धेति । प्रसिद्धार्थपदान्तराणां सर्वज्ञादपदानां प्रयोग-
 सान्निध्यवशेन समभिव्याहारबलेनास्य मायापदस्य शक्तिर्ग्रहीत्यत-
 इत्येतन्न समझसं स्यादिति सम्बन्धः । तत्र हेतुः—अलौकिक इति ।
 हिशब्दो हेतौ । यतः अलौकिके लोकाद्युत्पन्नशक्तिक पव यूपाहवनी-
 यादौ शब्दे इदं प्रसिद्धार्थसमभिव्याहारेण व्युत्पत्तिरित्येतद्युक्तमतो-
 मायाशब्दे तत्र समझसमित्यर्थः । अज्ञानस्य हि साधारणासाधारण-
 विक्षेपशक्तिद्वयवदाध्यमेदेन व्यामोहकाव्यामोहकत्वमप्यनुभवसिद्धं
 भ्रुतसर्वज्ञत्वाद्युपपत्तिग्रहीतं च कल्प्यते । धर्मिधर्मोभयकल्पनावोऽस्य
 लघुत्वात् । ततोऽज्ञानस्य स्वाध्ययभूतेश्वराधीनस्य तद्वयमोहकत्वा-
 भाषात् तेनैव तस्य सर्वज्ञत्वाद्युपपत्तिरिति भाषः ॥ ४५ ॥

ननु मायाशब्दस्याप्यलौकिकत्वात् प्रसिद्धार्थपदसमभिव्याहारे
 गैव व्युत्पत्तिरित्याशङ्क्याह—

अयं तु मायेति न शब्द एव-
 मलौकिको लौकिक एव तस्मात् ।
 यदर्थवाषी जगति प्रसिद्ध-
 स्तमेव वेदेऽपि स वद्यतीह ॥ ४६ ॥

अयन्त्वति । मायेत्ययंशब्दस्त्वलौकिको न भवति किन्त्वेवमुक-
 प्रकारैण लोकव्युत्पन्नत्वालौकिक पव । ननु लोकव्युत्पन्नस्यापि वेदे-

अर्थान्तरे व्युत्पत्तिः किं न स्यादित्याशङ्क्य लोकवेदाधिकरणन्याय-
विरोधान्वैवमित्याह—तस्मादित्यादिना । यतो मायाशब्दो लोकव्युत्पत्तस्त-
स्मात् यदर्थवाची यस्य साधारणविभ्रमजनकशक्तिमद्ज्ञानस्य वाचको
जगतिप्रसिद्धस्तं साधारणशक्तिमद्ज्ञानरूपमर्थमेवेह वेदे स माया-
शब्दो वस्यति । लोकवेदाधिकरणन्यायादित्यर्थः ॥ ६६ ॥

ननूद्दिद्वित्रादिशब्दानां लोके खननसाधनद्रव्यविशेषे वर्णविशेषे
च योगवृत्त्याप्रसिद्धार्थानामप्युद्दिदा यजेत पशुकामः चित्रया यजेत
पशुकाम इत्येवमादौ यजत्यर्थसामानाधिकरणयादिनाऽलौकिकर्कर्म-
परत्वमवसीयते तत्कथं लोके व्युत्पत्तानां शब्दानां वेदे व्युत्पत्त्यन्तर-
राहित्यमिति शङ्क्ते —

ननूद्दिदादर्देयदि नाम लोके
प्रसिद्धमर्थान्तरवाचकत्वम् ।
तथाऽपि भावार्थनिपीडितस्य
विजानते कर्मणि शक्तिमस्य ॥ ६७ ॥

ननूद्दिदादेरिति । उद्दिदादिपदस्येत्यर्थः । यदि नाम यद्यपीत्यर्थः ।
भावार्थनिपीडितस्य धात्वर्थसामानाधिकरणयेन संकुचितस्येत्यर्थः
अस्य—उद्दिदादि पदस्य ॥ ६७ ॥

उद्दिदादिपदस्य अलौकिककर्मपरत्वमस्तीत्येतद्गुणिकरोति—

सत्यं न गत्यन्तरमस्ति तत्र
ततस्तथा निश्चितमत्र नैवम् ।
मायागिरोऽज्ञाननिवेदनेऽपि
न कदाचिदत्रानुपपन्निरास्ति ॥ ६८ ॥

सत्यमिति । तर्हि तद्रन्मायापदस्यापि वेदेर्थान्तरे व्युत्पत्तिप्रसङ्गः । न वैषम्यादित्याह—न गत्यन्तरमिति । तत्रोऽन्दिदादौ ततः यतो गत्यन्तरं नास्ति ततस्तथाऽलौकिककर्मपरत्वेन युक्तं हि तत्रोऽन्दिदादिशब्द-स्यालौकिककर्मपरत्वं गत्यन्तराभावात् । तथा ह्युऽन्दिदादिशब्दस्य वेदेषि लोकप्रसिद्धार्थत्वाश्रयणे किमेतद्वाक्यमुऽन्दिदादिगुणविधिपरं किं वा तद्विशिष्यागविधिपरम् । नाद्यः । एकस्मिन्वाक्ये पश्चादिफलो-द्वेशोनापूर्वत्वाद्यागविधौ यागोद्देशेन गुणविधौ चाङ्गीकर्तव्ये यागस्य गुणविधिं प्रति साध्यतया प्राधान्यं सिद्धविनिर्देश्यत्वलक्षणमुद्देश्यत्वं ज्ञातज्ञायमानत्वलक्षणमनूद्यमानत्वं तथा फलं प्रति साधनत्वेन गुणत्वं प्राधान्यविरुद्धमुद्देश्यत्वविरुद्धमनुष्ठेयत्वमनूद्यमानत्वविरुद्धमज्ञातज्ञा-प्यत्वलक्षणविधेयत्वं चेति विरुद्धत्रिकद्रव्यापत्तेः । न द्वितीयः—उऽन्दि-द्वतेति मत्वर्थलक्षणाप्रसङ्गात् । तस्याश्चान्याय्यत्वात् । न च सोमेन यजेतेत्यत्रेव सा न दोषायेति वाच्यम् युक्तं हि तत्र लोके लतावि-शेषहृदस्य सोमपदस्य लक्षणां विना यजत्यर्थपरत्वानुपपत्तेलक्षणा-परत्वम् । न चोऽन्दिदादिशब्दा लोके द्रव्यादिविशेषे रूद्या वर्तन्ते किन्तु-ऽन्दिनतीत्यादियोगेनैव योगश्च कर्मण्यपि कथं चित्संभवत्येव । ततो धात्वर्थसामानाधिकरण्यादुऽन्दिदादिशब्दानामलौकिकार्थपरत्वमेवो चितं नैवं मायाशब्दस्य काचिदनुपपत्तिरस्ति यया वेदे तस्यार्थान्तरप-रत्वमाश्रीयेतेत्याह—अत्र नैवमिलादिना । अत्र मायापदे एवमुऽन्दिदादाविव गत्यन्तरं नेति न किन्त्वस्त्येवेत्यर्थः । तदेवाह—मायागिर इति ॥ ६८ ॥

ननु कथमनुपपत्यभावः यावता स्वाश्रयावारकस्याज्ञानस्य सर्वज्ञेश्वरोपाधित्वमनुपपत्तमेव तस्मात्तदुपाधिभूतमायाऽज्ञानाति-रिका स्वीकर्तव्येत्याशङ्क्याज्ञानस्याकारभेदस्य वर्णितत्वात् सत्वगु-णप्राधान्येन स्वाश्रयाव्यामोहकत्वाकारेणैव तदुपाधित्वं न तु स्वाश्र-यमोहकत्वाकारेण अतो न काचिदनुपपत्तिरित्यभिप्रेत्याह—

अज्ञानं जडशक्तिमात्रवपुषा सर्वेश्वरस्येष्यते
सर्वज्ञत्वविरोधि तत्र च भवेदुक्तप्रकारेण नः ।
सर्वज्ञेश्वरसंश्रया भवति सैवाज्ञानमाया श्रुतौ
तस्मादुद्दिदिवेति वर्णनमिदं वैषम्यदुष्टं तत्र ॥ ६६ ॥

अज्ञानमिति । जडशक्तिमात्रवपुषेति मात्रपदेन स्वाश्रयव्यामोहक-
त्वाकारो व्यावर्त्यते । सर्वेश्वरस्येष्यते उपाधिरिति शेषः । ततः किं
तत्राह— सर्वज्ञत्वेति । तत्तादशमज्ञानमुक्तप्रकारेणाश्रयमेदन स्वाश्रयव्या-
मोहकत्वं व्यामोहकत्वमित्युक्तप्रकारेण तस्माल्लोकसिद्धमज्ञानमेव
श्रुतौ स्मृतौ च मायापदवाच्यं न तूद्दिदादिवदर्थान्तरमित्याह—
सर्वेश्वरेति । सा लोकप्रसिद्धा ज्ञानमायाज्ञानाख्या माया तथाचोद्दिद-
द्वष्टान्तो विषम इत्याह— तस्मादिति ॥ ६६ ॥

नन्यज्ञानमात्रस्य मायात्वेऽतिप्रसङ्ग इत्याशङ्क्य शक्तिग्रहोपि पर-
विभ्रमहेतुशक्तावित्युक्तमेवार्थं प्रपञ्चयति—

मायाऽनिर्वचनीयमेव तु तमो मायाविनो गीयते
द्रष्टृणां भ्रमकारणं विषयता मायाविता तस्य तु ।
तं हस्त्यादिविकल्पनाघटितवन्मूढाशया जन्तवो
रज्जुं सर्पतयैव तदिरहितं जानन्त्यबुद्धत्वतः ॥ १०० ॥

मायेति । द्रष्टृणां भ्रमकारणमनिर्वचनीयं यत्तमः तदेव मायाविनो
मायेति गीयते ततो नातिप्रसङ्ग इत्यर्थः । ननु तादशमज्ञानं किं
मायाविपुरुषनिष्टुमुत द्रष्टृपुरुषनिष्टम् । नायः । तस्याज्ञानाभावात् ।
अन्यथा तस्यापि भ्रमप्रसङ्गात् । न द्वितीयः । द्रष्टृणामपि मायाविपद-

वाच्यत्वप्रसङ्गादित्याशङ्क्य न मायाथ्रयत्वेन मायावित्वप्रसङ्गः
मायाविषयस्यैव मायावित्वादित्याह—विषयतेति । तस्य ताहशाङ्कानस्य
मायाविन इति वा विषयता मायाविता न तदाश्रयता ततो न
द्रष्टुणां मायावित्वमित्यर्थः । द्रष्टुभ्रमकारणाङ्कानविषयत्वमेव माया-
वित्वमित्यत्रान्वयव्यतिरेकौ प्रमाणमिति वक्तुमन्वयं तावदाह—
तमिति । तं मायावित्वेनाभिमतम् । हस्त्यादिविकल्पनाघटितवत्
हस्ताद्यारोपघटितवत् हस्त्यादिभावयुक्तवद्वित्यर्थः । तद्विरहितं
वस्तुतो हस्त्यादिभावविरहितमबुद्धत्वतः हस्त्यादिभावविरहितत्वेन
तस्याङ्कातत्वादित्यर्थः । मूढाशया जन्तवः तद्विरहितं तमबुद्धत्वतः
रज्जुसर्पतयेव हस्त्यादिविकल्पनाघटितवत् जानन्तीति सम्बन्धः ॥१००॥

हस्त्यादिभावरहितत्वेन यदा तत्र जानन्ति तदा तस्मिन् हस्त्या-
दिभावकल्पनेत्यन्वयो दर्शितः । इदानीं व्यतिरेकमाह—

सम्यग्ज्ञानबलेन तं विरहितं हस्त्यादिभिर्यत्क्षणे
जानीयुस्तदनन्तरं न स भवेद्वस्त्यादियुक्तः पुमान् ।
तेनाऽस्मत्तम एव तत्र विषये मायाऽस्तु मायाविनः
सोऽज्ञातो वयमज्ञकोटिपातिता मायी स तेनोच्यते ॥१०१॥

सम्यग्ज्ञानेति । तं मायाविनं सम्यग्ज्ञानबलेन यत्क्षणे यस्मिन्नकाले
हस्त्यादिभिरारोपितहस्त्यादिभिर्विरहितं जानीयुः हस्त्यादिभाव-
रहितं जानीयुरित्यर्थः । तदनन्तरं ज्ञानानन्तरं सः मायाविपुमान्
हस्त्यादियुक्तो न भवेत् हस्त्यादिभावभ्रान्तिविषयो न भवेदित्यर्थः ।
फलितमाह—तेनेति । येनास्माकं मायाविस्वरूपाङ्काने तस्मिन् हस्त्या-
दिकल्पना तज्ज्ञाने तु सा न तेनेत्यर्थः । तत्र विषये गजादिकार्ये

विषये अस्मत्तमः द्रष्टव्यानमेव मायाविनो मायास्तु मायाविनो माया-
थयत्वं वारयति—सोऽज्ञात इति । सः मायावी अज्ञातः अज्ञानविषय एव
न तु तदाश्रय इत्यर्थः । द्रष्टुणामज्ञानविषयत्वं निराकरोति मायावित्व-
व्युदासाय वयमिति द्रष्टारः अज्ञकोटिपतिताः अज्ञानाश्रयकोटिनि-
विष्टः फलितमाह—मायाति । सः मायावित्वेनाभिमतस्तेन येनाज्ञान-
विषयस्तेनेत्यर्थः ॥ १०१ ॥

ननु द्रष्टुभ्रमकारणाज्ञानविषयत्वं मायावित्वमित्यनुपपन्नं तादृश-
शुक्ष्यादौ मायावित्वप्रसिद्धयभावात् अतोऽज्ञानविषयत्वादन्यदेव
मायावित्वं चाच्यमिति शङ्कुते—

नन्वेवं सति रज्जुखण्डलकमप्यज्ञातमज्ञानिभि-
मायावीति गिरोच्यता न तु तथा लोके प्रसिद्धिः क्वचित् ।
तेनाज्ञातविलक्षणत्वमुचितं मायाविनो लौकिका
मायावीति पुमांसमेव निपुणं येनाऽहुरत्यादरात् ॥ १०२ ॥

नन्वेवं सतीति । अज्ञानविषयस्य मायावित्वे सतीत्यर्थः । रज्जु-
खण्डलकं रज्जुखण्ड इत्यर्थः । नन्वस्तु रज्जवा अपि मायावित्वं न
प्रसिद्धिविरोधादित्याह—नन्वति । तथा मायावित्वेन प्रसिद्धिः रज्जवा इति
शेषः । फलितमाह—तेनेति । येन कारणेनाज्ञानविषयत्वाविशेषेषि
मनुष्यमेव मायावीति निपुणमवैमत्येन व्यवहरन्ति लौकिकाः न तु
रज्जवादिकं तेनेत्यर्थः ॥ १०२ ॥

अज्ञानविषयत्वं मायावित्वमिति नोच्यते समुद्राद्यानेतुर्माया-
वित्वाभावप्रसङ्गात् किन्तु मायाविनोपि कदाचित् गजादिभावा-
पत्तिदशायामज्ञानविषयत्वमस्तीत्येतावन्मात्रं मायावित्वं तु मन्त्रादिना
स्वेच्छया नियमेनाज्ञानक्षेपभक्त्वमेव तथा चाज्ञानविषयत्वाविशेषेऽ-

प्यवान्तरविशेषस्य विद्यमानत्वात् पुरुष एव मायावित्वव्यपदेशो
न रज्जवादाविति सदृष्टान्तं समाधते--

नैवं भ्रान्तिनिमित्तकारणमयं संगृह्य पूर्वक्षणे
मन्त्रादिप्रचुरं प्रयत्नजनितं तज्जीवने वर्तते।
तेनात्रैव तु लोकरूढिरभवन्मायावितागोचरा
यद्वाह्यणताप्रसिद्धिरभवन्मुक्ता परिब्राजकान् ॥१०३॥

नैवमिति । भ्रान्तिनिमित्तकारणमज्ञानक्षोभद्वारेति शेषः । क्षोभ-
कमन्त्रादिप्राप्तौ हेतुः—प्रचुरप्रयत्नजनितमिति । बह्यायासप्राप्तमित्यर्थः ।
अयं मायावी पुरुषः प्रचुरप्रयत्नजनितं भ्रान्तिनिमित्तकारणं मण्यादि-
संगृह्य सर्वक्षणे सर्वदा तज्जीवनः तत् क्षोभकमण्यादिकमेव जीवनं
जीवनोपायो यस्य स तथोक्तः तत्परो वर्तत इत्यर्थः । मन्त्रादेज्ञ-
वनोपायत्वान्नियमेन मन्त्रादिनाऽज्ञानं क्षोभयन् वर्तत इत्यर्थः ।
तेन यद्यपि रज्जवादेरपि सादृश्यादिदोषद्वाराज्ञानक्षोभकत्वमस्ति तथापि
तस्य कादाचित्कत्वात् न तत्र मायावित्वप्रसिद्धिः किन्तवत्रैवेत्याह—
तेनेति । येनायं नियमेन तत्परो वर्तते तेनात्र मायाविपुरुष एव मायावि-
तागोचरा मायावित्वविषया लोकरूढिः लोकप्रसिद्धिः न रज्जवादा-
वित्यर्थः । उभयत्राज्ञानविषयत्वाविशेषेष्यवान्तरविशेषान्मायावित्व-
प्रसिद्धप्रसिद्धयोर्दृष्टान्तमाह—यद्विति । यथा गृहस्थपरिब्राजकयोरु-
भयोरपि ब्रह्मणत्वाविशेषेऽपि परिब्राजकशब्देन ब्राह्मणशब्दसमभि-
व्याहारे यज्ञोपवीतादिसाहित्यराहित्याभ्यां गृहस्थादावेव ब्राह्मणत्व-
प्रसिद्धिः न तु परिब्राजके तद्वित्यर्थः ॥ १०३ ॥

तस्माल्लौकिकमायापदस्यानिर्वचनीयाज्ञान एव प्रसिद्धत्वात्
वैदिकमायापदमप्यज्ञानमेव बोधयेत् न तदतिरिक्तं सर्वदृश्यत्वादि-

लिङ्गमप्यव्यभिचारेण प्रसिद्धमायायामाविद्यकत्वेनावगतव्यातिकत्वा-
दाविद्यकत्वमेव जाग्रत्प्रपञ्चस्य साधयतीति फलितमुपसंहरति—

एवं तावल्लोकसिद्धा न माया
मिथ्याज्ञानाद्विद्यतेऽतश्च तत्र ।
शक्तिव्याप्तिप्रत्ययौ वर्णयित्वा
वेदाल्लिङ्गाचान्यमायात्वसिद्धिः ॥ १०४ ॥

एवं तावदिति । एवमुक्तप्रकारेण लोकसिद्धा लोके मिथ्यागजादि-
हेतुत्वेन सिद्धा मायामिथ्याज्ञानात् मिथ्या च तदज्ञानं चेति मिथ्या-
ज्ञानमनिर्वचनीयाविद्या ततो न भिद्यते । अतश्च यतो न भिद्यते
अतस्तत्रानिर्वचनीयाविद्यायां शक्तिव्याप्तिप्रत्ययौ वर्णयित्वा माया-
पदस्य शक्तिज्ञानं दृश्यत्वादिलिङ्गस्याविद्यकत्वेन व्याप्तिप्रत्ययं च
वर्णयित्वा वेदान्मायया ह्यन्यदिवेत्यादिवेदाल्लिङ्गाद् दृश्यत्वादि-
लिङ्गाच्च अन्यमायात्वसिद्धिः । अन्यस्य लोकसिद्धमायिक-
हस्ताद्यन्यस्य जाग्रतोपि मायात्वसिद्धिः श्राविद्यकत्वसिद्धि-
रित्यर्थः । १०४ ।

इममेव श्लोकार्थं प्रपञ्चयति—

जाग्रद्भूमौ या प्रसिद्धेह माया
निर्णीता सा तावदज्ञानमेव ।
तस्यां शक्तिव्याप्तिविज्ञानसिद्धे-
र्विज्ञातव्या सैव वेदानुमानात् ॥ १०५ ॥

जाग्रद्भूमाविति । इह जाग्रद्भूमाविति सम्बन्धः । प्रसिद्धा मिथ्या-
गजादिकारणत्वेन प्रसिद्धा या सा अज्ञानं प्रत्यगात्मनो द्रष्टुरज्ञानमेव
निर्णीता तस्यामज्ञानाभिन्नमायायां शक्तिव्याप्तिविज्ञानसिद्धेः माया-
पदशक्तिविज्ञानस्य दृश्यत्वादेरविद्यामयत्वेन व्याप्तिविज्ञानस्य च सिद्धेः । साऽ-
ज्ञानाभिन्ना मायैव वेदानुमानाद्वेदादनुमानाच्च पूर्वोक्ताज्ञातत्व्या जाग्र-
द्भुपादानत्वेन ज्ञातव्येत्यर्थः ॥ १०५ ॥

नन्देवमपि मायापदस्याज्ञाने शक्तिग्रहीतुं न शक्यते स्वप्न-
मायाया अज्ञानत्वाभावात् । अन्यथा सूत्रकारस्य स्वप्ने मायिकत्व-
निर्देशानुपपत्तेः । अत एव दृश्यत्वादिलिङ्गमपि नाविद्यामयत्वेन
व्याप्तमित्याशङ्कयाह—

स्वप्नेऽप्येवं स्वप्नदृमोहमात्रा-

दन्या काचिन्न प्रसिद्धाऽस्ति माया ।

तत्रैवायं सूत्रकारस्य तस्मा-

न्मायाशब्दो वर्तते नापरत्र ॥ १०६ ॥

स्वप्नेऽप्येवमिति । एवं जाग्रद्भूत स्वप्नेषि स्वप्नदृमोहमात्रादन्या
काचिन्माया प्रसिद्धा नास्ति । अन्यथा मायापदस्यानेकार्थ-
त्वप्रसङ्गादित्यर्थः । अत एव सूत्रकारस्य स्वप्ने मायाशब्दप्रयोगोपि
मायाया अज्ञानाभिन्नत्वाभिप्रायेणैव युज्यत इत्याह-तत्रैवायमिति । यस्मा-
दन्या माया नास्ति तस्मात्सूत्रकारस्य तत्राज्ञानं एवायं मायाशब्दो
वर्तते नापरत्राज्ञानव्यतिरिक्त इत्यर्थः ॥ १०६ ॥

ननु स्वप्नकारणाज्ञाने मायाशब्दप्रयोगोऽनुपपत्तेः । तस्य पर-
साधारणभ्रमजनकत्वाभावात् स्वाश्रयव्यामोहकत्वाच्च तथा च माया-
शब्दं प्रयुज्ञानस्य सूत्रकारस्याज्ञानातिरिक्तैव मायेत्यभिमतम् । अन्य-

थाऽविद्यामात्रमित्येवासूचयिष्यदित्याशङ्क्य मायापदस्य प्रयोजना-
त्तरविवक्षया प्रयुक्तत्वान्मैवमित्याह—

शक्तिव्यासिंप्रत्ययौ कारयिष्य-
न्स्वप्ने स्थित्वा प्रत्यगज्ञानमात्रे ।
मायावाचा लोकवत्सूत्रकारो
वेदे लिङ्गं चोपनेतुं प्रवृत्तः ॥ १०७ ॥

शक्तिव्यासिप्रत्ययविति । सूत्रकारो मायाशब्दलिङ्गयोः प्रत्यग-
ज्ञानमात्रे शक्तिव्यासिप्रत्ययौ कारयिष्यन् सन् स्वप्ने स्थित्वा
मायावाचा प्रवृत्तः मायामात्रमिति मायाशब्देन प्रवृत्तः
किमर्थे लोकवत् वेदं लिङ्गं चोपनेतुं लौकिकशक्तिव्यासि-
ग्रहानुराधेन वैदिकमायाशब्दं दृश्यत्वादिलिङ्गं च प्रत्यगज्ञानमात्र-
विषयतया नेतुमेव स्वप्नेषि मायाशब्दं प्रायुड्केत्यर्थः—एतदुक्तं भवति । न
तावन्स्वप्नकारणे ऽज्ञाने मायापदप्रयोगानुपपत्तिः । मूलाज्ञानस्यैव तत्का-
रणत्वात् । तस्य चान्यसाधारणभ्रमजनकत्वान्मिथ्याभूतवशगुणोगेन
प्रयोगसंभवाच्च । न मायापदप्रयोगस्य प्रयोजनाभावः । यतः सर्व
सम्प्रतिपन्नमिथ्याभावगजाद्युपादानमायायां गृहीतशक्तिकमायापद-
प्रयोगे वैदिकमायापदस्यापि मिथ्याभूतवस्तुवाचकत्वं सिद्धा-
तीति ॥ १०७ ॥

भगवता सर्वेश्वरेण हरिणा मायाज्ञानयोस्मयोरपि चैतन्या-
वरणलक्षणस्यैकस्य कृत्यस्य दर्शितत्वादपि तयोरैक्यमित्याह—

अज्ञानमावरणमावरणं च माया
सर्वेश्वरेण हरिणा दृढमभ्यधायि ।

चैतन्यवस्तुन इति प्रतिपद्यमाना-
सत्त्वं तदेकमिति निश्चयतः प्रतीमः ॥ १०८ ॥

अज्ञानमिति । आवरणशब्दः करणसाधनः सर्वेऽवरेण हरिणाऽज्ञानं-
चैतन्यवस्तुनः आवरणं माया च चैतन्यवस्तुन आवरणमिति दृढमभ्य-
धायीति प्रतिपद्यमाना जानन्तो वयं तत्त्वं मायाविद्यास्वरूपमेकमिति
निश्चयतः प्रतीमः निश्चयेन जानीम इत्यर्थः । १०८ ।

भगवता मायाशब्दाभिलिप्यस्यज्ञानशब्दाभिलिप्यत्ववज्ञान
निवर्त्योक्तेरपि तयोः स्वरूपमेकमेवेत्याह—

ज्ञानं निवर्तकमपि द्वितयस्य तस्य
गीतागतः करुणया भगवानुवाच ।
तेनापि तत्त्वमिदमेकमिति प्रतीति-
रानीयते कथितलक्षणतुल्यभावात् ॥ १०९ ॥

ज्ञानमिति । तस्य मायाविद्यालक्षणस्य द्वितयस्यापि ज्ञानमखण्ड-
साक्षात्कारो निवर्तकमिति गीतागतो भगवान् करुणयोवाच तेनापि
येनैवमुवाच तेनापीदं तत्त्वं मायाविद्यास्वरूपमेकमिति प्रतीतिरानीयते
जायत इत्यर्थः । तत्र हेतुः कथितलक्षणतुल्यभावादित्यज्ञानलक्षणात्वेन
कथितं यल्लक्षणं ज्ञाननिवर्त्यत्वलक्षणं तस्य मायायामपि तुल्यत्वादि-
त्यर्थः ॥ १०९ ॥

भगवता गीतायां कैर्चनैर्मायाविद्याशब्दाभिधेययोश्चैतन्य-
वारकत्वाख्यस्वरूपलक्षणज्ञाननिवर्त्यत्वाख्यस्वरूपलक्षणयोरेकत्वमुक्त-
मिन्याकाङ्क्षायां तानि वचनानि प्रतीकेनोदाहरति—

नाहं प्रकाश इति तावदनेन मायाऽ-
ज्ञानेन चाऽवृतमितीतरदप्यभाणि ।
मामेव ये तु परमं पुरुषं प्रपन्ना
ज्ञानेन तु प्रभृतिना च धिया निवृत्तिः ॥ ११० ॥

नाहं प्रकाश इतीति । “नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमायासमावृतः” इत्यनेन माया अभाणि मायाऽवारकत्वेन कथितेत्यर्थः । अज्ञानेनेति च्छेदः । अज्ञानेनावृतमिति । अनेन चेतरदज्ञानमप्यावारकत्वेनाभाणीत्यर्थः । “मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्नित ते । ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मन्” इत्यादिना धियाऽखण्डसाक्षात्कारेण निवृत्तिर-विद्यानिवृत्तिरभाणीत्यर्थः । मामेवेत्यस्य व्यरुद्धा परमं पुरुषमिति प्रपद्यन्ते इत्यस्यानुकरणं प्रपन्ना इति जानन्ते इत्यर्थः । ज्ञानेन तु प्रभृतिना ज्ञानेन त्वित्यादिनेत्यर्थः ॥ ११० ॥

नन्वज्ञानं हि ज्ञानप्रागभाव इति कणभुगादिसंमतं माया च निखिलजगत्प्रकृतिर्भावरूपैव तत्कथमनयोरैक्यं संभावयितुं शक्यते । ननु भगवद्वचनवलादेकत्वं प्रतीम इति चेतन न यतो वचनस्यातिभार इत्याशङ्क्य प्रथमाध्यायोक्तमज्ञानभावत्वं स्मारयति—

ज्ञानस्य प्रागभावादपरमभिहितं प्रत्यगज्ञानमेत-
त्संसारव्याधिबीजं कथितनयवशादेव बुद्ध्या स्वबुद्ध्या ।
ज्ञानेनाज्ञाननाशं कथयति भगवानेष गीतागतः स-
ज्ञानानात्प्रागभावक्षय इति घटते तत्क्षये तत्प्रसूतेः ॥ १११ ॥

ज्ञानस्येति । अथवाऽज्ञानस्य ज्ञानाभावरूपत्वान्मायायाश्च भाव-रूपत्वात्कथमनयोरैक्यं संभवतीत्याशङ्क्य भगवद्वचनवलादेवा-ज्ञानस्य न प्रागभावत्वमपि सिद्ध्यतीत्याह—ज्ञानस्येति । अभिहितम-

ज्ञानेनावृतमित्यादिना प्रतिपादितं संसाराव्यधिवीजं संसारदुःख-
निदानमेतत्प्रत्यक्षसिद्धमज्ञानं ज्ञानस्य प्रागभावादपरं बुद्ध्यस्वेति
सम्बन्धः । तत्र हेतुः—कथितनयवशादीति । प्रथमाध्यायोक्तप्रत्यक्षत्वा-
त्मावारकत्वोपादानन्वादिन्यायवशात् ज्ञानादज्ञाननाश इति कथित-
ज्ञानविवर्त्यत्वन्यायवशादिति वा प्रथमाध्यायेऽनुकामपि युक्तिमाह—
ज्ञानेनेति । कथितां नीतिमेव वाह—ज्ञानेनेति । ननु ज्ञानेनाज्ञाननाशकथन-
मात्रेण कथमज्ञानस्य ज्ञानाभावत्वासिद्धिः ज्ञानाभावत्वेषि ज्ञानान्वा-
शोपपत्तेरित्याशङ्काद्वा—न ज्ञानादिति । प्रागभावक्षयः ज्ञानप्रागभावक्षयः ।
ननु ज्ञानाज्ञानप्रागभावक्षय इति किमिति न घटत इति चेत्तत्र वक्तव्यं
किं ज्ञानमेव ज्ञानप्रागभावनिवृत्तिः किं वा तदन्या । नायः । स्वस्याः
स्वजनकत्वानुपपत्त्या ज्ञानप्रागभावनिवृत्तिजन्मानुपपत्तेः । द्वितीयेषि
सा निवृत्तिज्ञानोत्पत्त्यनन्तरं जायते । उत प्रथमं निवृत्तिः पश्चाज्ञान-
जनिः । नायः । प्रतियोगिकाले प्रागभावावस्थानानुपपत्तेः ।
कादाचित्कसंसर्गभावस्यैकस्मिन्काले प्रतियोगिसामानाधिकरण्यस्य
प्रध्वंसेऽदर्शनात् तत्यायेनात्रापि वक्तव्यत्वात् । उत्पन्नस्य प्रतियोगिनः
पुनरुत्पत्तिप्रसङ्गात् प्रागभावघटितसामग्न्याः पूर्वक्षणे सामग्रीत्व-
व्यभिचारायोगादेका सामग्र्येकमेव कार्यं जनयतीति स्वभावश्चेत्कर्तं
प्रागभावकारणत्वेन तस्माद्द्वितीयः परिशिष्यते । तत्र च ज्ञानादज्ञान-
नाशो न संभवत्येव पूर्वभाविनः पश्चात्ताविजन्यत्वानुपपत्तेरित्याह—
तत्त्वय इति । तस्य ज्ञानप्रागभावस्य क्षये निवृत्तौ सत्यामेव तत्प्रसूतेः
तस्य ज्ञानस्य प्रसूतेरुत्पत्तेरित्यर्थः ॥ १११ ॥

तस्मान्मायापदस्याज्ञान एव शक्तिग्रहात् दश्यत्वादेश्वाविद्यकत्वेन
व्याप्तत्वात् स्वप्रदृष्टस्य कर्तृत्वादेमिथ्यात्वं सिद्धमित्युपसंहरति—

मायामात्रमतः समस्तमभवत्स्वप्ने प्रसिद्धं दृशः
कर्तृत्वादि तमोमयं वित्थमेवाज्ञानमात्रं यतः ।

तस्माज्ञागरितेऽपि नैतदभवत्त्वाभाविकं यत्पुन-
स्तादृक्षं तव सर्वदैव तु भवेत्स्वप्नेऽपि चैतन्यवत् ॥११२॥

मायामात्रमिति । यतोऽविद्यामाययोरेकत्वमतो मायामात्रं स्वप्न-
प्रसिद्धं समस्तं दृश आत्मनः कर्तृत्वादि तमोभयमत एव वितर्थं
मिथ्याभूतमेव तथा च जाग्रत्कर्तृत्वस्य स्वप्नेऽभावेनागमापायित्वान्न-
कर्तृत्वादिकमात्मनः स्वाभाविकं रूपमिति परमप्रकृतमुपसंहरति—
अज्ञानमात्रं यत इति । यतः स्वप्रसिद्धं कर्तृत्वाद्यज्ञानमात्रं मिथ्यैव ततः
जागरितः? कर्तृत्वस्य स्वप्नेऽभावाज्ञागरितेष्येतत्कर्तृत्वादिकं
स्वाभाविकं न भवतीत्यर्थः । नन्द्यागमापायित्वे स्वाभाविकत्वं
किं न स्यादिति चेन्न । स्वाभाविकस्य चैतन्यवदागमापायित्वानु-
पपत्तेऽस्त्वयाह—यत्पुनरिति । यदि पुनरित्यर्थः । तादृशं स्वाभाविकं
स्वप्नेषीत्यस्य व्याख्या—सर्वदेति । कर्तृत्वादिकं यदि स्वाभाविकं
स्यात्तदा सर्वदैव चैतन्यवत्स्यादित्यर्थः ॥ ११२ ॥

ननु कर्तृत्वादेः स्वाभाविकत्वे चैतन्यवत्सर्वदापि सद्ग्रावः
इन्यनुपपन्नं कादाचित्कत्वेषि घटलौहित्यादिवत्स्वाभाविकत्वोपपत्ते
रित्याशङ्क्य युक्तं तत्र सावयवपरिणामिवस्तुनो हेतूपरागेण
वास्तवरूपान्तरसम्भवात्कादाचित्कत्वेषि स्वाभाविकत्वं निरवयव-
कूटस्थात्मनस्तु हेतूपरागासंभवात्तत्र ग्रतीयमानकादाचित्कधर्मस्या-
काशकाण्डर्यादिवत्स्वाभाविकत्वस्य विरुद्धत्वान्न कर्तृत्वादेः स्वा-
भाविकत्वमित्याह—

सत्यप्यलुप्तचिति यत्त्वयि नास्ति कर्तृ-
भोक्तुप्रमातृसुखमन्यदीपीह किंचित् ।
जाग्रहशावगतमप्यखिलं न तत्त्वे
स्वाभाविकं भवितुमुत्सहते विरोधात् ॥ ११३ ॥

सल्पीति । अलुपचित्यविकारिकूटस्थचैतन्ये त्वयि सत्यपि जाग्रद्वावगतं यत्कर्तृभोक्तृप्रमातृमुखमन्यदपि किञ्चिन्द्वोगोपकरणादिकमिह स्वप्ने नास्ति । तत्कर्तृत्वादिकमखिलं ते स्वाभाविकं भवितुं नोत्सहते विरोधादिति सम्बन्धः ॥ ११३ ॥

किंच स्वाभाविकधर्मतद्वतोरन्यतरसद्वावेऽन्यतरविरहाभावस्य वह्नितदौष्ययोर्दशनादपि न कर्तृत्वादेः स्वाभाविकत्वमित्यभिप्रेत्याह—

स्वाभाविकी हुतभुजः खलु नोष्णता तं
जातु प्रमुञ्चति न तामपि जातवेदाः ।
एवं भवन्तमपि जागरितोपलब्धं
स्वप्ने भवानपि च जागरितं न सुज्ज्वेत् ॥ ११४ ॥

स्वाभाविकीति । उष्णतोष्णस्पर्शः तं वह्नि जातु कदाचिदपि ताम्-उष्णताम्-एवम्-उष्णतावद् भवन्तमविलुप्तचैतन्यस्वरूपं त्वामपि जागरितोपलब्धकर्तृत्वादीति शेषः । स्वप्ने न विमुञ्चेद्यदि तत्स्वाभाविकं स्यादिति शेषः । भवानपि जागरितं जाग्रदृष्टकर्तृत्वादिकं न प्रमुञ्चेदिति सम्बन्धः ॥ ११४ ॥

नन्वात्मनि सति कर्तृत्वादेविरहो नास्त्येव स्वप्नेषि तदनुभवात् सुषुप्ते तत्प्रतीतिकारणाभावादेव तदप्रतीतेः । न च जाग्रत्स्वप्न-कर्तृत्वयोः सत्यमिथ्यामेदेन भिन्नतयैकत्वानुपपत्तेः आत्मनि सति कर्तृत्वादेविरह एवेति शङ्कर्य भवन्मते सर्वस्यापि मिथ्यात्वेन वैषम्याभावादतः कथं व्यतिरेकेण स्वाभाविकत्वाभाव इत्याशङ्क्य वैषम्याभावोऽसिद्ध इत्याह—

स्वप्ने न जागरितमस्ति मृषात्वहेतोः
स्वप्नस्य सत्यमिति जागरितं वदन्ति ।
स्वप्नस्य बाधनबलादनृतत्वमुक्तं
तस्माच्चिदेव तव रूपमतोऽन्यदार्तम् ॥ ११५ ॥

स्वप्ने श्वति । स्वप्ने जागरितं कर्तृत्वादि नास्ति स्वप्नस्य मृषात्वा-
जागरितस्य च सत्यत्वादित्यर्थः । तर्हि किं जाग्रत्पारमार्थिकसत्यं
नेत्याह—सत्यमिति । जागरितं वदन्तीति व्यावहारिकसत्यमित्यर्थः ।
ननूभयोरप्याचिद्यक्त्वाचिशेषे व्यावहारिकप्रातीतिकभेदः किनिवन्धन
इत्याशङ्क्य सति प्रमातरि बाध्यत्वाबाध्यत्वनिवन्धन इत्युक्तं
स्मारयति—स्वप्नस्येति । बाधनं बाधः सति प्रमातरि बाधबलादित्यर्थः ।
उक्तं न प्रमातरीत्यादाचित्यर्थः । जाग्रतश्च तस्मिन्सत्यबाधात्
व्यावहारिकत्वमुक्तमिति च द्रष्टव्यम् । फलितमाह—तस्मादिति ।
यस्माच्चैतन्यमेवावस्थात्रयेष्यनुस्यूतं जाग्रत्कर्तृत्वादिकं चागमापायि
तस्मात् चिदेवासङ्गकूटस्थचैतन्यमेव तव रूपं स्वाभाविकस्वरूपम-
तश्चैतन्यादन्यत् जाग्रददृष्टमार्त्तं मिथ्येत्यर्थः । तथा च श्रुतिः‘अतोऽ-
न्यदार्तमिति’ ॥ ११५ ॥

ननु जाग्रतोपि मिथ्यात्वे तत्त्वज्ञानहेत्वभावात् संसार-
निवृत्तिर्न स्यादित्याशङ्क्य यथाऽसन्यस्यापि स्वप्नव्यादादेज्ञाग्रद्वोध
हेतुत्वं तद्वज्ञाग्रतोऽसत्यस्यापि तत्त्वबोधहेतुत्वं संभवतीति “सूचकश्च
हि श्रुतेराचक्षते च तद्विद्” इति सूत्रं द्वितीयाध्यायोक्तं चार्थमनु-
सन्याह—

स्वप्नोपलब्धमस्तिलं वितर्थं तथापि
तत्सूचयत्यवितर्थं परमार्थवस्तु ।

जाग्रदशावगतमप्यनुतं तथापि
तद्वत्तदप्यवगतिक्षममेव भूम्नः ॥ ११६ ॥

स्वप्नोपलब्धमेति । तत्स्वप्नोपलब्धं सूचयति बोधयति अवितथं
सति प्रमातर्याध्यमत एव स्वप्नापेक्षया परमार्थवस्तु जाग्रत्पदार्थं
तद्वत्स्वप्नोपलब्धवज्ञाग्रदशावगतमपि वस्तु यद्यप्यनुतं तथापि
तज्ञाग्रदवस्त्वपि भूम्नः अनवच्छिन्नपरमानन्दब्रह्मात्मनः अवगतिक्षममेव
ब्रह्मात्मसाक्षात्कारसमर्थमेवेत्यर्थः ॥ ११६ ॥

एवं जाग्रददृष्टस्यागमापायित्वेन मिथ्यात्वमुक्तचा स्वप्नदृष्टस्याग-
मापायित्वेन तदाह—

स्वप्नभ्रमोऽपि सुकृतादिनिबन्धनत्वा-
त्तावत्परिस्फुरति यावददृष्टमस्ति ।
क्षीणे तु तत्र लयमेति जगन्निदाने
गाढे तमस्यनुभवावगते प्रतीचः ॥ ११७ ॥

स्वप्नभ्रमोऽपैति । सुकृतादीत्यादिपदेन दुष्कृतमुच्यते । यावददृष्ट-
मस्ति तावत्परिस्फुरतीति सम्बन्धस्तत्रादृष्टे प्रतीचस्तमसीति
सम्बन्धः । अथवा ननु स्वप्नवज्ञारितस्याप्यसत्यत्वे व्यवहारकाल
एव बाधः किं न स्यादिति चेत्किं सविलासाज्ञाननिवृत्तिलक्षणो बाधः
किं न स्यादित्यापाद्यते । उत मिथ्यात्वनिश्चयलक्षणः । नादः ।
स्वप्नस्यापि तदभावात्स्वप्नभ्रमोगप्रदर्कमनाशे सति तस्य कारणाज्ञाना-
न्मनावस्थानस्यैवाङ्गीकारात्तदिदमुक्तं तत्रादृष्टे क्षीणे सत्यनुभवावगते
जगन्निदाने गाढे प्रतीचस्तमसि प्रत्यग्विषयतमसि लयमेतीति ।
न द्वितीयः । स्वप्नारम्भकं हि कर्म क्षद्रतरमतस्तस्य शीघ्रमुपरमा-

तस्वप्रदृष्टवस्त्वपि न परिस्फुरति । स्वप्नान्तरेण च न संवाद्यते । तस्य कर्मान्तरारब्धत्वात् । अतस्तस्य जाग्रज्ञाननिवर्त्यत्वबुद्ध्या-मिथ्यात्वनिश्चयो भवति । जाग्रदृष्टस्य च पित्रादिपदार्थस्यैकस्मिन् शरीरे एककर्मारब्धत्वाज्ञाग्रदन्तरेषि संवादोऽस्तीति न तस्य व्यवहारकाले बाध इत्यभिप्रेत्याह—स्वप्नप्रमोऽपीति ॥ ११७ ॥

ननु सुकृतदुष्कृतकर्मणां क्रियारूपत्वात् क्रियायाश्च कारक-समानकालीनत्वेन कारकविरहदशायां तदभावात् कथं रूपप्रादि-भोगस्तन्निमित्तो भवेदित्याशङ्क्य यद्यपीदार्णो क्रियायाः परिदृश्यमान-स्थूलरूपेणावस्थानं न सम्भवति तथापि सूक्ष्मरूपेण यावत्फलभोग-मवस्थानसम्भवान्नोक्तानुपपत्तिरित्याह—

निष्पादिता सकलकारकवर्गसाध्या
सर्वेण कारकगणेन सहैव तावत् ।
तिष्ठेत्क्रिया परमसूक्ष्मतयेत्त्वमाणा
सर्वेश्वरेण पुरुषः फलमेति यावत् ॥ ११८ ॥

निष्पादितेति । अस्यैव व्याख्या सकलेति कारकं कर्त्रादि ननु सूक्ष्मरूपस्थापि क्रियारूपत्वात्कथं कारकवर्गं विनाऽवस्थानमित्या-शङ्क्योक्तं कारकगणेन सहैते । कारकवर्गौपि सूक्ष्मरूपेण तिष्ठतीति नानुपपत्तिरित्यर्थः । परमसूक्ष्मतयेतीत्थं भावे तृतीयाऽतिसूक्ष्मरूपेण तिष्ठेदित्यर्थः । नन्ददृष्टस्य यावत्फलभोगमवस्थानसम्भवे तस्यैव फलदातृत्वात्किमीश्वरेणेत्याशङ्क्याह—ईच्यमाणा सर्वेश्वरेणेति । पुरुषो यावत्फलमत्ति तावत्सर्वेश्वरेणेत्यमाणाधिष्ठितैव तिष्ठेत् न तु स्वतन्त्रेत्यर्थः । यद्यपि यावत्फलभोगमदृष्टमस्ति तथापि तस्य केवलस्य जडतया फलदातृत्वानुपपत्तेः ईश्वरोप्यपेक्षणीय इति भावः ॥ ११९ ॥

ननु स्वप्रजागरितयोभ्रान्तित्वे कर्मनिवन्धनत्वं कुतः न हि रज्जवां सर्पभ्रमो यागादिकर्मनिवन्धन इत्याशङ्क्य भ्रमान्तरेषि कर्माधीनत्वमविरुद्धं वक्तव्यं च । अन्यथा रज्जवां कस्यचित् मालारोपेण सन्तोषः कस्याचित्सर्परोपेण दुखमिति वैचित्र्यानुपपत्तेरित्यभिप्रेत्याह—

स्वप्नश्च जागरितमप्युभयं तवैव
मोहप्रसूतमपि कर्मफलं विभाति ।
कर्मक्षये तदखिलं परमात्ममाया—
माश्रित्य सूक्ष्ममवतिष्ठत एव लीनम् ॥ ११६ ॥

स्वप्नश्चेति । तर्हि कर्ममूलत्वात्संसारस्य सुषुप्त्यादौ तत्क्षये तत्क्षयसंभवात्तत्वज्ञानं नाभ्यर्थनीयमित्याशङ्क्य तत्वज्ञानं विनाऽज्ञाननिवृत्यनुपपत्तेः । तां विना कर्मणस्तज्जन्यसंसारस्य चात्यन्तक्षयानुपपत्तेः ज्ञानमर्थवदेवेत्यभिप्रेत्याह— कर्मक्षय शति । तज्जाग्रत्-स्वप्ररूपसंसरणमखिलं सूक्ष्मं कार्याकाररहितं सत्परमात्ममायामाश्रित्य विलीनमवतिष्ठत एव कारणात्मना विद्यते एवेत्यर्थः ॥ ११६ ॥

ननु सुषुप्त्यादावज्ञाने जगहीनप्रायं वर्तत इत्यनुपपत्तेन प्रमाणाभावात् तथात्वे वा “सता सोम्य तदा सम्पत्तो भवति” “तदभावो नाडीषु तच्छ्रुते”रिति श्रुतिसूत्रसिद्धा जीवस्य तत्सम्पत्तिरूपा विशुद्धिविरुद्धयेतेति चेद्वा तावत्प्रमाणाभावः पुनरुत्थानस्यैव मानन्तवात् । नापि सत्संपत्तिविरोधः सुषुप्त्यादावज्ञानात्मतया जगत्सङ्गावस्योत्थानलिङ्गमात्रगम्यतया तत्संपत्तिश्रुतेस्तदानां विक्षेपप्रतीत्यभावपरत्वादित्यभिप्रेत्याह—

उत्थानलिङ्गं कृतकल्पनयैतदेवं
विज्ञायते न तु तथावगतं तदानीम् ।
अज्ञानलीनमस्तिं जगदस्ति सूक्ष्मं
तत्रेति नानुभवनादवगम्यते हि ॥ १२० ॥

उत्थानेति । उत्थानमेव लिङ्गं तत्कृता तज्जन्या या अनुमित्यात्मिका कल्पना तयैवेत्यर्थः । एतसुषुप्तौ जगदज्ञाने विलीनप्रायं वर्तत इत्येतदेवकारव्यावर्त्यमाह—न विति । तथा सूक्ष्मरूपेण वर्तत इत्यनेन प्रकारेण तदानीं सुषुप्तौ जगत्सूक्ष्मरूपेणज्ञाने वर्तत इत्येवं प्रकारेण सुषुप्तौ जगन्नावगतमित्यत्राननुभवमेव सर्वलोकप्रसिद्धं प्रमाणयति—अज्ञानलीनमिति । तत्र—सुषुप्तौ ॥ १२० ॥

नन्वेवं सत्यज्ञानस्याप्युत्थानलिङ्गानुमेयत्वात् सुषुप्तौ तदनुभवो न कल्पयः न हि तदा कश्चिदहमज्ञ इत्येवमज्ञानमनुभवतीति चेत् किमेवं वदतो विवक्षितं सुषुप्तावज्ञानस्यानुभवकल्पने तदात्मकतया वर्तमानस्य संसारस्याप्यनुभवः कल्पनीय इति किं वा तददज्ञानस्यापि सुषुप्तावनुभवो न कल्पनीय इत्येतावन्मात्रं नोभयथाप्यज्ञानानुभवकल्पकवत् तत्कल्पकाभावादित्यभिप्रेत्याह—

अज्ञानमेव तु तदाऽवगतं त्वदीर्यं
येनोत्थितो वदसि नावगतं मयाऽद्य ।
सुप्तेन किंचिदपि गाढतमस्यभ्रूवं
चिप्तः समस्तविषयावगमासमर्थः ॥ १२१ ॥

अज्ञानमेवेत्यादिनानुभवप्रमाणादित्यन्तेन न तु संसार इत्यर्थः । तदा सुषुप्तौ सुषुप्तावज्ञानानुभवसद्भावे प्रमाणमाह—येनेति । येन कारणेनो

त्थितस्त्वमेवं वर्द्दस तेन सुषुप्तिकाले ॥ ज्ञानमस्ति अवगतं च तदिति
निश्चिन्तित्युत्तरेण सम्बन्धः । उक्तिमेवाह—नावगतमिति । गाढतमसि
क्षिप्तः सन् मग्नः सन् समस्तविषयावगमासमर्थोऽभूतमत एवाद्य
सुप्तेन मया किंचिदपि नावगतमिति ॥ १२१ ॥

ननूत्थितस्य मम एवमभिवदनमात्रेण कथं सौषुप्तिकाज्ञानतदनु-
भवौ सिद्धेतामित्याशङ्क्याभिवदनस्याभिवदितव्यविषयज्ञानसाध्य-
त्वाऽज्ञानस्य चात्र परामर्शरूपत्वात्तस्य च पूर्वानुभवं चिनाऽसंभवात्
अज्ञानतदनुभवौ सिद्धत एवेत्याह—

अज्ञानमत्र यदि नानुभवात्प्रसिद्धं

नाज्ञासिषं त्विति कुतस्तव निश्चयोऽभूत् ।

अज्ञानमस्त्यवगतं च सुषुप्तिकाले

तेनेति निश्चिनु तवानुभवप्रमाणात् ॥ १२२ ॥

अज्ञानमिति । अत्र सुषुप्तौ नाज्ञासिषमिति निश्चयः । न किं
श्चिदवेदिषमिति परामर्शः । अभिवदनहेतुत्वेन निश्चयस्य पूर्वभावि-
त्वादभूदिति लुड् प्रयोगः । केन नहंज्ञानानुभवः । त्वत्स्वरूपसाक्षि-
णेन्याह—तवेति । अथवा श्लोकद्वयेन क्रमेण पक्षद्वयनिरासः ॥ १२२ ॥

किमिति तद्विं सुषुप्तौ 'अहमज्ञ' इति स्फुटानुभवो नास्तीति चेत्
स्पष्टताभिव्यञ्जकाहंकाराभावादित्याह—

स्पष्टानुभूतिविषयो न तमस्तदानी—

मासीदहंकरणहीनतयाऽधुना तु ।

निष्पाद्य कार्यमिदमंशमहं न जाने

मूढोऽस्मि चेत्यवगतेर्विषयत्वमागात् ॥ १२३ ॥

स्पष्टानुभूतिविषय इति । तदानीं सुषुप्तौ । नन्वहंकारस्य स्पष्टाभिव्यञ्ज-
कत्वे किं प्रमाणमित्याशङ्क्यान्वयव्यतिरेकाविति सुषुप्तिव्यतिरेकस्थ-
लमभिप्रेत्यान्वयस्थलमुदाहरति—अधुना त्विति । उत्थानानन्तरमित्यर्थः ।
इदमंशमहंकरणमवगतेः स्पष्टावगतेः विषयत्वमागात् । विषयत्वं
प्राप्तं तम इत्यनुषङ्गः ॥ १२३ ॥

स्पष्टानुभवाभावादेव सुषुप्ताविवेकिनामज्ञानासत्त्वबुद्धि-
राचार्याणां च क्वचिदात्मशुद्धिप्रस्तावेनास्त्यज्ञाने सुषुप्ताविति वचनं
न त्वज्ञानासत्त्वादित्याह—

एतावता तव तमोऽपि सुषुप्तिकाले

नास्तीति बुद्धिरुदितं गुरुभिश्च कैश्चित् ।

स्थाने क्वचित्क्वचिदतो द्वयमुच्यमानं

ग्राह्यं विविच्य भवता विषयं विभज्य ॥ १२४ ॥

एतावतेति । स्पष्टानुभवाभावमात्रेणोत्यर्थः । तवेत्यविवेकिनामु-
पलक्षणं गुरुभिर्भगवत्पादैः कैश्चिदन्यैरप्याचार्यैरित्यर्थः । स्थाने
स्थले क्वचित् क्वचित्तत्र तत्रात्मशुद्धिप्रकरणे उदितम् । सुषुप्तिकाले
तमो नास्तोत्यनुषङ्गः । नन्वाचार्याणामज्ञानासङ्घाववचनस्य कथं
स्पष्टप्रतीतिविषयान्वाभावाभिप्रायः कल्प्यत इत्याशङ्क्य स्थलान्तरे
तेषामेव सौषुप्तिकाज्ञानसङ्घाववचनस्य विद्यमानत्वादित्यभिप्रेत्याह—
तम इति । यतः क्वचित् क्वचिदेव सौषुप्तिकाज्ञानं नास्तीति वचनं
स्थलान्तरे त सङ्घाववचनं चाम्येव अतो द्वयं सङ्घावामङ्गाव-

लक्षणद्वयं विषयं विभज्य प्रतिपाद्यार्थं विभज्य विविच्य ग्राहा-
मित्यर्थः ॥ १२४ ॥

तत्र किं तदद्वयमुदितं कथं वा विभज्य ग्रहणमित्याकाङ्क्षायामाह-

नाज्ञानमस्ति च सुषुप्तिगतस्य पुंसो

गाढे तमस्ययमभूत्पुरुषः सुषुप्तः ।

इत्युच्यमानमविरुद्धतया विविच्य

ग्राहां त्वयाऽनुभवयुक्तिनिरूपणेन ॥ १२५ ॥

नाज्ञानमिति । सुषुप्तिगतस्य पुंसः अज्ञानं नास्त्ययं सुप्तः पुरुषो
गाढे तमस्यभूत् गाढतमसि मग्नोऽभूदित्युच्यमानं वचनद्वयमनुभव-
युक्तिनिरूपणेनानुभवः स्पष्टाज्ञानानुभवस्याहंकारान्वयव्यतिरेकानुभव
परामर्शानुपपत्तिगम्यसौषुप्तिकाज्ञानानुभवो वा युक्तिः पुनरुत्थाना-
द्यनुपपत्तिः । तयोर्निरूपणेनाविरुद्धतया वचनद्वयस्य परस्पराविरोधेन
विविच्यासङ्गाववचनं स्पष्टप्रतीत्यभावविषयमेवेति विविच्य ग्राहा-
मित्यर्थः । अन्यथा सङ्गाववचनस्य विरोधप्रसङ्गादिति भावः ॥ १२५ ॥

इदानीमन्यदपि सौषुप्तिकाज्ञानाभाववचनमुदाहृत्य परिहरति—

एवं तमोऽपि न बभूव सुषुप्तिकाले

भाषान्तरेण पुरुषः पर एव जीवः ।

निर्बीजतासुपगतः स निरन्वयेन

न स्पष्टमत्र तमसोऽनुभवोऽस्ति यस्मात् ॥ १२६ ॥

एवमिति । यथा नाज्ञानमस्ति सुषुप्तिगतस्येति वचनम् । एवं
भाषान्तरेण शब्दान्तरेण सौषुप्तिकाले तमो न बभूव । पुरुषः पर पव-

बभूव परमात्मैव बभूव । स जीवो निर्बीजतां मूलकारणताज्ञान-
रहिततामुपगत इत्युच्यमानमविशुद्धतया ग्राह्यमित्यनुष्ठृः । अविरोध-
प्रकारमेवाह—निरन्वयेनेति । स्पष्टाभिव्यज्ञकाहंकारसम्बन्धाभावेने-
त्यर्थः । अत्र—सुषुप्तौ ॥ १२६ ॥

सौषुप्तिकाज्ञानाद्यभावविषयमाचार्यान्तरवचनमप्युदाहृत्य परि-
हरति—

अज्ञानतज्जमतिहीनतया सुषुप्ते
शुद्धः परोऽसि भगवानसि नित्यमुक्तः ।
कामश्च कर्म सकलं च तदा कुतस्यं
चित्सागरेऽनवकरे त्वयि तायमाने ॥ १२७ ॥

अशानेति । मतिरन्तःकरणम् । नन्वज्ञानाद्यभावमात्रेण कथं
विशुद्धता कामादीनां विद्यमानत्वादित्याशङ्कय कारणासङ्घावसिद्धौ
कार्यासङ्घावः कैमुतिकन्यायसिद्ध इत्यभिप्रेत्याह—काम इलादिना ।
तदा सुषुप्तावनवकरेऽज्ञानाद्युपाधिशून्ये तायमाने परिपूर्ण इत्यर्थः ।
तदा अनवकरे तायमाने चित्सागरे त्वयि कामश्च कर्म च सकलं
कुतः स्यादित्युच्यमानमविशुद्धतया स्पष्टप्रतीत्यभावविषयत्वेन
नेयमित्यर्थः । तस्मात्सुषुप्तावज्ञानमस्येवेति भावः ॥ १२७ ॥

ननु सुषुप्तावज्ञानसत्त्वे तत्कार्यदुःखादीनामपि सत्त्वात् कथमा-
त्यनः शुद्धिरुच्यत इत्याशङ्कयाह—

आसीदहंकरणमात्मतमांनिमित्तं
तज्जाग्रतश्च भवतः स्वपतश्च दुःखम् ।

आनीय दर्शयति तज्ज सुषुप्तिकाले
बीजक्षयादिति भवानतिनिर्मलोऽभूत् ॥ १२८ ॥

आसीदिति । प्रबोधकाल इति शेषः । आत्मतमो निमित्तमिति
बहुवीहिः । तदहंकरणं स्वपतः स्वप्नाभिमान्यात्मनः दुःखमानीय
दर्शयति स्वस्मिन् विद्यमानं स्वसंसृष्टे आत्मनि तादात्म्याध्यासेन
संपाद्य दर्शयतीत्यर्थः । तत् दुःखं बीजक्षयात् दुःखहेत्वहंकारक्षयात् ।
यद्यप्यज्ञानं सुषुप्तौ विद्यते तथापि तन्मात्रस्य दुःखाद्यजनकत्वादा-
विद्यकाहंकारस्यैव जाग्रत्स्वप्नयोर्दुःखादिहेतुत्वदर्शनात्वहंकारस्य
सुषुप्तौ नष्टत्वात् तत्र दुःखादिकमिति शुद्धत्वमुच्यते इत्यर्थः ॥ १२८ ॥

ननु दुःखादेराहंकारिकत्वे पारमार्थिकत्वं स्यात् । न चाहं-
कारस्याज्ञानकार्यत्वात् तज्जन्यस्य मिथ्यात्वमज्ञानस्य ज्ञानाभावत्वे-
नाहंकारकारणत्वानुपपत्तेरित्याशङ्क्यहंकारं प्रति कारणत्वसिद्ध्यर्थ-
मुक्तमज्ञानभावत्वं स्मारयति—

सद्गुपमावरणतानुभवादभीषृ-

मज्ञानमात्मचित्ति नैशतमोवदेतत् ।

ज्ञानं दिवाकरवदस्य जडप्रकाश-

रूपं निवर्त्तकमिति प्रवदन्ति धीराः ॥ १२९ ॥

सद्गुपमिति । भावरूपमसद्विलक्षणमित्यर्थः । आत्मचित्यात्म-
चैतन्य एतदनुभूयमानमज्ञानं सद्गुपमिति प्रतिज्ञा तत्र पूर्वोक्तमेव हेतुं
स्मारयति—आवरणतानुभवादिति । आवरणत्वादिति हेतुविवक्षितः ।
आवारकत्वे प्रमाणमुक्तम्—अतुभवादिति । मूढोऽस्मीत्यनुभवादज्ञान-

स्यावारकत्वमित्यर्थः । नैशतमोवदन्धकारवदिति दृष्टान्तनिर्देशः
इदानीं प्रकाशनिवर्त्यत्वादपि तमोवदज्ञानं भावरूपमेवेत्युक्तमाह—
ज्ञानमिति । यथा दिवाकरस्तमोनिवर्त्तकः तथा ज्ञानमप्यज्ञानस्य
निवर्त्तकमिति वदन्तीति सम्बन्धः । ननु स्वरूपज्ञानस्याज्ञानसाध-
कत्वात्कथं तन्निवर्त्तकत्वमित्याशङ्कय यद्यपि तस्य केवलस्य न
निवर्त्तकत्वं तथापि वाक्योत्थाखण्डाकाग्नृतिप्रतिफलितस्य तन्नि-
वर्त्तकत्वमस्येवेत्याह—जडेति । जडप्रकाशान्तःकरणग्नृतिप्रतिफलित-
स्वान्ततूरमित्यर्थः ॥ १२६ ॥

न केवलमस्माभिरेवाज्ञानस्य भावत्वमुच्यते किन्तु स्वप्रकाश-
संवेदनं तद्विषयाज्ञानमभ्युपयद्धिर्वादिभिरपि तत्प्रथममेव वक्तव्य-
मित्याह—

प्रावाङ्कैरपि तथैव तदेषितव्यं
संवेदनेऽस्फुरणमभ्युपयद्धिरग्ने ।
संवेदनं न खलु संविदभावरूप
मज्ञानमभ्युपगतं न च बुद्ध्यभावः ॥ १३० ॥

प्रावाङ्कैरपीति । वादिभिरित्यर्थः । तथैव भावत्वेनैव तदज्ञानम-
स्फुरणमितिच्छेदः । अग्रे प्रथमं स्वप्रकाशरूपेषि संवेदने तत्स्वरूपस्त्र-
प्रकाशत्वविषयसन्देहात्तद्विषयाज्ञानं वक्तव्यं तथा च तद्वाचस्वरूप-
मेवेषितव्यमित्यर्थः । ननु स्वप्रकाशसंवेदनेऽज्ञानं ज्ञानाभाव एव
किञ्च स्यात् तत्राह—न खलिति । नाभ्युपगतमभ्युपगन्तुं न शक्य-
मित्यर्थः । तत्र हेतुः—नवेति । चो हेतौ । यतो बुद्ध्यभावः संविद्विषय-
ज्ञानाभावो नास्ति । संविदः स्वयमेव प्रकाशादतो ज्ञानाभावाभावादेव
संवेदनेऽज्ञानं ज्ञानाभावो न भवतीत्यर्थः ॥ १३० ॥

तस्मात्सुषुप्तावप्यज्ञानस्य सत्त्वेषि तत्कार्यहंकाराभावेन
दुःखाद्यभावात् नाज्ञानसत्त्वमात्मशुद्धिविरुद्धमितिशुद्धिप्रतिपादकानि
श्रुत्याचार्यवाक्यानि न विरुद्धानीत्युपसंहरनि—

तस्मादशेषजगदेकनिदानभूत-

मज्ञानमात्मविषयं न विरुद्धमूच्छः ।

वेदावसानवचनानि सुनीश्वराश्च

स्थानेषु भूरिषु ततोऽवकरो न कश्चित् ॥१३१॥

तस्मादिति । यस्मादज्ञानस्य भावरूपत्वेन तत्कार्यत्वमहंकारस्य
यस्माच्चाहंकाराभावादेव दुःखाद्यभावः तस्मान्न विरुद्धं न
शुद्धत्वनित्यमुक्तत्वसत्संपत्यादिविरुद्धमित्यर्थः । यतो न विरुद्धं ततः
सत्संपत्तिप्रतिपादकवेदान्तवाक्यस्य शुद्धत्वादिप्रतिपादकाचार्यवचन-
स्य च न किंचिदवद्यमित्याह-वेदावसानवचनानि सुनीश्वराश्च भूरिषु
स्थानेषूचुरिति भूरिषु वहुषु स्थानेषु तत्तदात्मशुद्धिप्रकरणेषु ऊचुः
शुद्धत्वादिकमिति शेषः । ततस्तत्रावकरो दोषः ॥ १३१ ॥

ननु सुषुप्तिकालेऽज्ञानमङ्गीकृतं चेत् केन तर्हि तदनुभवः ।
आत्मनेति चेत्त । तस्यान्तःकरणं विनाऽनुभवितृत्वानुपपत्तेः । तस्य
च तदानीमभावात् अन्यथा प्रमातृत्वेनाहमुल्लेखापत्तेरित्याशङ्क्य
यद्यपि चैतन्यग्रकाशस्यात्मनः स्पष्टानुभवितृत्वलक्षणप्रमातृत्वेऽन्तः
करणापेक्षा तथापि साक्ष्यसम्बन्धमात्रप्रयुक्तसाक्षित्वलक्षणानुभवि-
तृत्वस्याज्ञानमात्रायतत्वात्तस्य च तदानीमपि भावादात्मना साक्षि-
त्वाकारेणाज्ञानानुभवः संभवतीत्याह—

साक्षित्वमात्मतमसा मतिकञ्चुकेन

मातृत्वमेतदपि नेह सुषुप्तिकाले ।

यदेतुकं भवति यन्न हि तद्विना त-
त्संभावयते न च तद्वा सुषुप्तिकाले ॥ १३२ ॥

साक्षित्वमिति । आत्मनः साक्षित्वमात्मतमसा आत्माज्ञानमात्रैरैव
भवति नान्तःकरणादिकमप्यपेक्ष्येत्यर्थः । न च साक्षादीक्षत इतीक्षण-
क्रियाकर्तुरेव साक्षित्वात्तस्याश्च तदानीमभावात् कथं साक्षित्वा-
कारेणाप्यज्ञानानुभव इति शङ्कुयं साक्ष्यसम्बन्धमात्रस्यैव चैतन्य-
स्यापेक्षणात् कर्तृत्वस्य दिव्यादित्यः प्रकाशत इतिवस्त्वरूपप्रकाश-
मात्रसम्बन्धेनोपचारादुपपत्तेरिति भावः । तहि प्रमातृत्वमपि तदा
स्यात् न तस्यान्तःकरणोपाधिकत्वात्तस्य च तदाभावादित्याह—
मतिरन्तुकेनेति । मतिरन्तःकरणं तदेव कञ्चुकमुपाधिः तेनात्मनः
प्रमितिकर्तृत्वलक्षणं प्रमातृत्वं भवति । अन्तःकरणस्य च तदा अभावा
देतप्रमातृत्वं सुषुप्तिकाले नास्तीत्यर्थः । अपिशब्दो दृष्टान्तार्थः ।
यथाऽज्ञानसाक्षित्वमस्ति नैवयेतदित्यर्थः । यथाहंकारादिकमस्मिन्
नास्ति तथा तद्वर्मप्रमातृत्वादिकमपि नास्तीति वार्थः । ननु प्रमातृ-
त्वस्यान्तःकरणहेतुकत्वेषि तदभावेषि किं न स्यात् । नहि दण्ड-
हेतुको घटो दण्डभावे नास्तीत्याशङ्कुय न हि दण्डवदन्तःकरणस्य
प्रमातृत्वं प्रति निमित्तकारणत्वं किन्तूपाधित्वमेवोपाध्यभावे चौपाधि-
काभावः स्फटिकलौहित्यादिषु दृष्ट इत्याह—यदेतुकमिति । यदुपाधि-
कमित्यर्थः । तम्—उपाधिम् । तदितिपाठे उपाधिरूपवस्त्वत्यर्थः ।
तदौपाधिकं स्वसंज्ञिधौ स्वसंसर्गिणि स्वधर्मासञ्जकस्यैवोपाधित्वा-
दिति भावः । अत्र प्रयोजकसञ्ज्ञावं व्यावर्त्तयति—न चेति । तद्—अन्तः
करणम् ॥ १३२ ॥

नन्वनुभवानुरोधेनाज्ञानाद्यसत्त्वमेवात्मनः शुद्धर्थं सुषुप्तौ कल्प्यतां
किमर्थंकष्टकल्पत्या अज्ञानसत्त्वं कल्प्यते । परामर्शस्य भ्रान्तित्वेनाप्यु-

पपत्तेरित्याशङ्कय शुद्धेरन्यथाप्युपपत्तेः । अज्ञानाभावे सुषुप्तेमोक्षरूप-
त्वप्रसङ्गात् । परामर्शवादकाभावाज्ञानसत्त्वं कल्पनीयमित्याह—

अज्ञानमस्ति सकलं च सुषुप्तिकाले
तत्र प्रलीनमिति यद्यपि नास्ति तुंसः ।

स्पष्टानुभूतिरपवर्गविलक्षणत्वा-

देष्टव्यमेव तु सुषुप्तिसुवस्तथात्वम् ॥ १३३ ॥

अज्ञानमिति । तत्राज्ञाने सुषुप्तिकाले अज्ञानमस्ति । तत्र च सकलं
लीनमित्येवंरूपेण स्पष्टानुभूतिः पुंसो यद्यपि नास्ति तथापि सुषुप्ति-
भुवः सुषुप्तिलक्षणस्थानस्य तथात्वमज्ञानवस्त्वमेष्टव्यमेव तत्र हेतुः
अपवर्गविलक्षणत्वादिति । अन्यथा सुषुप्तिसुलभा मुक्तिः स्यादिति
भावः ॥ १३३ ॥

नन्वज्ञानस्य सुषुप्तावपि सत्त्वे कर्तृत्वादिवदागमापायित्वा-
भावात् चैतन्यवत्स्वाभाविकमेव तत्स्यादिति शङ्कते—

एवं सतीह तमसो न विविच्य वस्तु

साक्षात्त्विवेदयितुमस्ति निर्दर्शनं चेत् ।

नैतत्परागवगतेर्विषयो विभाति

गाहं तमो न तु तथाऽवगतिः प्रतीचि ॥ १३४ ॥

एवंसतीति । सुषुप्तावप्यज्ञाने सतीत्यर्थः । इह व्यवहारभूमौ
वस्तु—आत्मवस्तु साक्षात्स्यष्टु निर्दर्शनं व्यतिरेकप्रदर्शनं स्थलं
जाग्रद्वद्वस्य स्वन्नेऽभावात् स्वमद्वस्य च सुषुप्तावभावा-
दागमापायित्वात् स्थूलसङ्क्षमशरीरतद्वर्मस्यात्मस्वरूपत्वं नास्ती-

त्युक्तमज्ञानस्य तु सुषुप्तावपि भावात् तद्व्यतिरेकस्थलान्तराभावा-
न्मुक्तेश्च शोधितात्मस्वरूपत्वेनानिदर्शनस्थलत्वात् नागमापायित्व-
मतश्चैतन्यवत्स्वाभाविकं स्यादिति न तद्व्यतिरेकेणात्मा ज्ञातुं शक्यत
इत्यर्थः । अज्ञानस्यागमापायित्वेन स्थूलसूक्ष्मवदात्मव्यतिरेकासंभवेषि
दश्यत्वेन तद्व्यतिरेकस्य सुकरत्वात् । नात्र मतिक्लेशापेक्षेत्यमिप्रेत्या-
ज्ञानस्य दश्यत्वमात्मनश्च तद्भावमाह—नैतदिति । गाढं तमः पराग-
व्याप्तेमंग्राज्ञानमिति प्रत्यगमिन्नत्वेनावगतेः विषयो विभाति । प्रती-
च्यस्मत्प्रत्ययविषये प्रत्यगात्मनि तथा पराकृत्वेनावगतिर्नास्ति ॥१३४॥

फलितमाह—

प्रत्यक्पराजिवषयवस्तुविवेचनाय

क्लेशो न संभवति कस्यचिद्ब्रजन्तोः ।

दृश्यं तमो घटपटादिवदेषं तस्य

द्रष्टा सुषुप्तिभुवि चिद्गनविग्रहोऽभृत् ॥१३५॥

प्रत्यगिति । प्रत्यक् च पराग्विषयश्च प्रत्यक्परागविषयौ तावेव
वस्तुनी तयोरित्यर्थः । विवेचनाय विविच्य ज्ञानाय कस्यचित् स्थूल-
मतेरपि जन्तोः क्लेशो न संभवति पराचः प्रतीच्छेदमस्मत्प्रत्ययविष-
यत्वेन भेदस्यातिस्फुटत्वादित्यर्थः । ननु जागरिते स्यादयं विवेकः
स्पष्टत्वात् । सुषुप्ते तु कथं भवतीत्याशङ्क्योत्थितस्य मूढोऽहमस्वाप्स-
मिति परामर्शानुपयत्तिकल्प्यमानसौषुप्तिकाज्ञानानुभवस्यापि पराग्वि-
षयत्वेनैव कल्प्यमानत्वात् विवेकः सम्भवतीत्याह—दृश्यमिति । परा-
गनुभवविषयः एषः प्रत्यगात्मा तस्याज्ञानस्य द्रष्टृत्वं चाविकारितया
तत्साक्षित्वमित्याह—दृश्यमति । चिद्गनेति ॥ १३५ ॥

एवं जाग्रदादिदृष्टानां स्थूलसूक्ष्मकारणानामात्मस्वरूपत्वमात्म-
नश्च तद्द्रष्टृत्वादिना तद्व्यतिरेकितां चोक्त्वेदानीं जाग्रदाद्यवस्थास-
म्बन्धराहित्यमात्मनः कैमुतिकन्यानेन दर्शयति—

तिस्रोऽपि चिद्रूपनतनोस्तव दृश्यभूता
दूरे चकासति मतेर्वहिरेव तावत् ।
आविस्तिरोभवनधर्मतया ह्यवस्थाः
कः सकरो विमलचिद्रूपुषस्तवाभिः ॥१३६॥

तिस्रोऽपीति । जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिलक्षणास्तिस्रोप्यवस्थाः चिद्रूपनत-
नोस्तवदृश्यभूता अतो विमलचिद्रूपुषस्तवाभिरवस्थाभिः कः संकरः
सम्बन्धः न कोऽपीत्यर्थः किंचान्तः कारणस्यापि नावस्थाः स्वरूपं
भवन्ति तद्व्यभिचारादित्याह—दूर इति । बहिरित्यनेन धर्मतया अव-
स्थानां मतिस्वरूपत्वप्रसक्ताद्युक्तं दूर इति । तस्या अस्वाभाविक्यः
चकासति भासन्ते । तस्याः स्वाभाविकधर्मा न भवन्तीत्यर्थः । तत्र
हेतुः आविरिति । आविर्मावतिरोभावलक्षणधर्मवत्त्वेनान्तःकारणे सत्य-
प्यवस्थानामागमापायित्वादित्यर्थ ॥ १३६ ॥

ननु माभूदात्मनोऽवस्थासम्बन्धः अवस्थावदन्तःकरणाश्रयत्वं
तु वक्तव्यमद्वैतमतेऽन्तःकरणस्यान्याश्रयत्वस्वातन्त्र्ययोरनुपपत्तेः अतो-
ऽवस्थावदन्तःकरणप्रयुक्ताशुद्धिः स्यादित्याशङ्कायान्तःकरणस्य साव-
स्थस्य त्वयि कल्पितत्वात् तत्प्रयुक्ताशुद्धिरित्याह—

त्वयेव कल्पितमहंकरणं विभर्ति
तिस्रोऽपि ताः सहितमेव तु तच्च ताभिः ।
त्वच्चित्प्रकाशविषयत्वसुपेत्य भाति
स्वाज्ञानवत्त्व न रूपमैत्रश्चतुष्कम् ॥१३७॥

त्वयेवेति । एतावता ग्रन्थसंदर्भेण प्रतिपादितोऽप्यर्थो मन्दबुद्धय-
नुग्रहाय त्वयेवेत्यादिना श्लोकवतुष्टयेनैकत्र संगृहा प्रदर्शित इति न
पौनश्चत्यदोष इति द्रष्टव्यम् । त्वयि कलिपतमेवेति सम्बन्धः । विभर्ति
भजते ताः अवस्था अहंकारस्य च सुषुप्त्यवस्थावत्वं स्वोपरमलक्षण-
सुषुप्तिप्रतियोगित्वेन वा कारणात्मना विद्यमानत्वाद्वेति मन्तव्यम् ।
कलिपतत्त्वे हेतुमाह—सहितमित्यादिना । ताभिरवस्थाभिः सहितमन्तःकरणं
क्वचित्प्रकाशविषयत्वमुपेत्यैव भाति न स्वतः जडत्वात् तथा च
दश्यत्वात् कलिपतमित्यर्थः । कलिपतत्वसाधनफलमाह—त्वाशानवदिति ।
रूपं स्वाभाविकं चतुष्कमन्तःकरणमवस्थात्रयं चेत्यर्थः । अथवा—
अन्तःकरणस्यावस्थात्रयवत्वे कथं तस्मादात्मनो विवेकः समुदा-
यव्यतिरेकस्थलाभावादित्याशङ्क्याङ्गानवदात्मचैतन्याभास्यत्वाद्विवेकः
सम्भवतीत्याह—सहितमिति । किंचावस्थावद्वाहंकारस्यात्मभेदाभेदा-
भ्यामनिरूपणाच्चात्मनि कलिपतत्वमतो न तत्त्वदूपमित्याह—

नान्वेति तत्त्वं चिता व्यतिरेकिता च

दूरे न संभवति तस्य चतुष्यस्य ।

नाभावरूपभजनाय समर्थमेत-

देवं चिदेव तु चतुष्टयमेतदासीत् ॥ १३८ ॥

नान्वेतीति । तच्चतुष्कं तत्वं चिता त्वत्स्वरूपचैतन्येन नान्वेति न
तादात्म्येन सम्भवति । जडाजडस्वभावविरोधात्तस्य चतुष्यस्य
व्यतिरेकिता ११८मित्यता दूरे न संभवति । जडस्य तस्य स्वतः
प्रकाशासंभवात् प्रकाशात्मसम्बन्धासंभवाच्च तत्प्रतीत्यभावप्रसङ्गादि-
त्यर्थः । अभेदपक्षे प्रकाशात्मभेदात् प्रतीतिसंभवेषि भेदपक्षे तु
प्रतीतिरेव न संभवति कुतस्तदेकमूलवस्तुसिद्धिरित्यभिप्रायेण दूर
इत्युक्तम् । न च तस्यासत्त्वमेवास्तु तावतापि न कलिपतत्वपरिशेष

इति शङ्कुयम् । अपरोक्षप्रतीत्यनुपपत्तरित्याह—नाभावेति । अभावशब्दो-
ऽसत्यर्थायः । एतच्चतुष्कं फलितमाह—एवमिति । वस्तुत आत्मनो भिन्न-
त्वादिरूपेण दुर्निरूपत्वमेवंशब्दार्थः । चैतन्यमेव स्वाज्ञानेन रज्जुरिव
सर्परूपेणाहमादिरूपेण प्रतीयते । ततो दृश्यमानाहमादिचतुष्टयस्य
चैतन्यमेव वास्तवस्वरूपं दृश्यमानरूपं तु कल्पितमतस्तत्प्रयुक्ताशुद्धि-
र्नास्तीत्यर्थः ॥ १५८ ॥

नन्याहमादिचतुष्टयस्य मिथ्यात्वेऽऽत्मनोपि तत्सम्बन्धाश्रय-
त्वात् तद्वन्मिथ्यात्वं स्यादित्याशङ्क्य व्यभिचारिष्वेव रज्जवां प्रतीय-
मानस्कसर्पादिषु मिथ्यात्वदर्शनात् अव्यभिचारिण्यां रज्जवां च
तदर्शनादात्मनश्चाव्यभिचारादुक्तानुमानं व्यभिचारित्वलक्षणो-
पादिग्रस्तमव्यभिचारित्वलक्षणप्रत्यनुमानप्रस्तं चेत्यभिप्रेत्याह—

जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिमूर्च्छिततनूनिष्कान्त्यचक्षासु य-
चैतन्यं व्यभिचारिणीष्वनुगतं तत्सत्यमेवाऽऽत्मनः ।
यत्किञ्चिद्व्यभिचारि तन्नु मृषा स्वकसर्पदण्डादिव-
नानुस्यूनचिदात्मवस्तु वदितुं शक्यं मृषा रज्जुवत् ॥१५९॥

जाग्रिति । मूर्च्छिता तनुर्यस्यामवस्थयां सा मूर्च्छिततनुः निष्का-
न्तिररणमवस्थापदस्य जाग्रदादिभिः प्रत्येकं सम्बन्धः । व्यभिचारि-
णीषु परस्परव्यभिचारिणीष्वनुगतमनुस्यूतं व्यभिचारिणीषु जाग्रदा-
द्यवस्थासु यदात्मनः स्वरूपमूर्तं चैतन्यमनुगतं तत्सत्यमेव न तु मृषे-
त्यर्थः । चैतन्यानुगत्यभावे चावस्थासिद्धिरेव न स्यादिति द्रष्टव्यम् ।
अनुगतमित्यनेन व्यभिचारित्वोपाधेः साधनाव्यापकत्वमुक्तं साध्य-
व्यापकत्वमाह—यक्षिनिर्दिति । ननुशब्दः प्रसिद्धौ स्वकसर्पदण्डादिवत्
रज्जवारोपितस्त्रगादिवद्व्यभिचारि यद्रज्जुसर्पादि तत्खलु मृषाहृष्टं

नान्यतथा च मृषात्वे व्यभिचारित्वमेव प्रयोजकमित्यर्थः । अव्यभिचारित्वलक्षणसत्प्रतिपक्षहेतोर्व्याप्तिमाह—नानुरुद्धति स्वस्मिन्प्रतीयमानजाग्रदाद्यवस्थानुस्यूतो यश्चिदात्मा स एव वस्तुरज्जुवत्सर्पाद्याधाररज्जुवन्मृषा वदितुं न शक्यमिति सम्बन्धः । यत्स्वस्मिन् प्रतीयमाननिखिलपदार्थानुस्यूतं तत्र मृषा यथा स्वक्लृप्तदण्डाद्यनुस्यूता रज्जुः आत्मा च जाग्रदाद्यवस्थानुस्यूतः तस्मान्न मृषेति वक्तु शक्यमित्यर्थः । तथा च व्यभिचारित्वादप्यन्तःकरणावस्थानामव्यभिचार्यात्मैव वास्तवस्वरूपमिति भावः ॥ १३६ ॥

अन्तःकरणावस्थानामात्माज्ञानकार्यत्वादपि तासामात्मैव वास्तवस्वरूपमित्याह—

जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिधर्मकमिदं चित्तं त्वदज्ञानतः
प्रादुर्भूतमतस्त्वमेव सततं त्वत्तो न तद्विद्यते ।
स्वाज्ञानं च तवानुभूतिवलतः सिद्धं मृषा तत्त्वतो
नाऽसीदस्ति भविष्यतीति भवतः पूर्णा चितिः शिष्येत
॥ १४० ॥

जाग्रदिति । जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तयो धर्माः यस्येति तद्विद्युणसंविज्ञानो बहुवीहि । चित्तमन्तःकरणं त्वदज्ञानतः त्वत्स्वरूपचैतन्याश्रयाज्ञानात् प्रादुर्भूतं ततः किमित्यत्राह—त्रत इति । यतः सावस्थ्यचित्ते त्वदज्ञानादेव कल्पितमतस्तत्त्वादृशं चित्तं सततं कालत्रयेषि त्वमेव न तु त्वत्तो वस्तुतो भिद्यने । यद्यदज्ञानं तत्तदात्मकं न तु ततः पृथक् सदिति व्याप्तेरज्जुसर्पादौ दृष्टत्वादतस्तप्युक्ताशुद्धिर्नास्तीत्यर्थः । नन्वज्ञाने नैवाशुद्धिः प्राप्ता न तस्यापि दृश्यत्वेन मिथ्यात्वादित्याह—स्वाज्ञानं चेति । स्वाज्ञानं च यतस्तावनुभूतिवलात्सिद्धमतो

मृत्यैव तत्त्वतस्तु नासीन्नास्ति न भविष्यति । कालत्रयेषि वस्तुतो
नास्तीत्यर्थः । तस्मादाविद्यकाहंकारस्यैव कर्तृत्वभोक्त्वाशयनायाद्य-
पृष्ठवाववस्थादिधर्मकत्वादविद्यायास्तत्कार्यस्य चाहंकारादिवर्गस्य
दृश्यत्वागमापायित्वादिना प्रत्यग्रूपसम्बन्धाभावात्प्रत्यग्रूपस्य च
सर्वत्र सर्वदाहंकारादिसाक्षितयानुस्यूतत्वान्नित्यशुद्धबुद्धमुक्तासङ्ग-
परिपूर्णकूटस्थसत्यपरमानन्दस्वभावस्त्वमेक एव शिष्यसे इत्युप-
संहरति—इतीति । इतिशब्दो हेतौ । यतः शरीरत्रयतद्वर्माः सर्वदा
मृत्यैवातः परिपूर्णा परिच्छेदत्रयरहिता भवतश्चितिः भवत्स्वरूपचैतन्यं
शिष्यते केवलीभवतीत्यर्थः ॥ १४० ॥

किंव यच्चैतन्मयोक्तं तद्वैशिषिकादिमतवन्न युक्तिमात्रसिद्धं किन्तु
स्वतः प्रमाणश्रुतिमस्तकवाक्यसिद्धमतोऽत्यन्तं अद्वेयमित्याह—

ज्योतिर्ब्राह्मणवाक्यमानवलतः सम्पूर्णरूपा चिति-
र्जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिधर्मरहिता मोक्षाय निश्चीयते ।
तस्मादसहुदीरितं स्वकवपुः अद्वन्स्व मानं विना
नास्माभिः प्रतिपादिता चितिरियं वाक्यार्थसम्बन्धिनी
॥ १४१ ॥

ज्यातब्राह्मणोत । ज्योतिर्ब्राह्मणवाक्यमेव मानं प्रमाणं तद्वलतः
तत्त्वात्पर्यादित्यर्थः । तत्र हि किं ज्योतिरेवायं पुरुष इत्युपकम्यात्रायं
पुरुषः स्वयंज्योतिर्भवतीत्यन्तेन । आदित्यादिज्योतिरपवादेन विशुद्ध-
चैतन्यमेव निखिलव्यवहारसाक्षितया ज्योतिरिति प्रदर्श्य ततः
स्वप्नादिखण्डिकायां सधीः स्वभूत्वेत्यादिना कर्तृत्वादेवुद्ध्युपाधि-
कत्वमुपवर्गर्य दृश्यैव पुरायं च पापं चेत्येवकारेणावस्थादिसम्बन्ध-
राहित्येनासंगत्वमुपवर्णयैषोऽस्य परमानन्द इत्यादिना परमानन्द-

स्वभाव एवायमात्मेति दर्शितं तदिदमाह—जाग्रत्स्वप्नसुपुस्तिखर्मरहितेति । जाग्रदादिभिस्तद्वैश्च रहितेत्यर्थः । मोक्षाय मोक्षसाधनवाक्यार्थ-ज्ञानाय तत्त्वमादिवाक्यार्थसम्बन्धित्वेनेत्यर्थः । श्रुतिसिद्धप्रदर्शन-फलमाह—तस्मादिति । यस्माच्छ्रुद्धं चैतन्यं श्रुतिसिद्धं तस्मादस्मद्भुद्वीरितं स्वकवचुः त्वत्स्वरूपं श्रद्धात्स्व । अस्माभिश्च वाक्यार्थ-सम्बन्धिनी तत्त्वमादिवाक्यार्थोपयोगित्वं पदलक्ष्यभूतेयं चितिमानं विना न प्रतिपादिता किन्तु श्रुतिमानपूर्वमेव प्रतिपादितेत्यर्थः ॥१४१ ॥

उपरादितं त्वं पदार्थशोधनमुपसंहरति—

एवं त्वं पदलक्ष्यवस्तु भवता यत्पृष्ठमासीत्पुरा
तन्निर्णीतमतोऽन्यदस्ति यदि ते चित्तस्थितं पृच्छ तत् ।
बुद्धिस्थं कुरु पूर्वमुक्तमाखिलं यद्वक्ष्यमाणं च तद्
बोद्धुं धारय ते मनः स्थिरतरं श्रद्धाधनाशाश्रयः ॥ १४२ ॥

एवत्वमिति । भवता यत्त्वं पदलक्ष्यवस्तु पुरा पृष्ठमासीत् तन्निर्णीतम् एवमुपसंहृत्य शिष्यस्य नैतावता कृतकृत्यता किन्तु वाक्यार्थज्ञाना देव तत्त्वं तत्पदार्थज्ञानं विना न सम्भ तीति तत्पदलक्ष्यमपि ध्युत्पादयितुं नाबुभुत्सितं बोधयेदिति न्यायेन बुभु सानुरोधेन बोधयितुं बुभुत्समुद्धावयति—अतोऽन्यदिति । अतस्त्वं पदलक्ष्यादन्यत् चित्तस्थितं बुद्धिस्थमस्ति यदि तत्पृच्छ यदीन्यवधारणे पदार्थ-द्वयज्ञानस्यापि वाक्यार्थज्ञाने कारणत्वात् प्रतिपन्नस्त्वं पदार्थोपि न विस्मरणीय इत्याह—बुद्धिस्थमिति । अखिलमवस्था तद्विवेचनादिकं श्रद्धादेरपि कारकत्वात् श्रद्धादिपूर्वं वक्ष्यमाणार्थं चेतःस्थैर्य-संपादयेत्याह—पदलक्ष्यमाणमिति । श्रद्धा प्रमेयबोधाभिलाषः सैव धनमादि-

पदेन शान्त्यादिकं गृह्णते । तदाश्रयः सन् यज्ञ तत्पदार्थस्वरूपादिकं
वक्ष्यमाणं तद्वोङ्मुँ ते मनः स्थिरतरं धारयेति सम्बन्धः ॥ १४२ ॥

एवं शिष्यो गुरुणानुज्ञातः सञ्चुक्तार्थानुवादपूर्वकं तत्पदार्थ-
जिज्ञासां दर्शयतीत्याह—

इत्युक्ते गुरुणा स पृच्छति पुनस्त्वंशब्दलक्ष्यं मम
ज्ञातं न्यायबलेन पूर्वमुदितावस्थात्रयापोहनात् ।
तच्छब्देन तु लक्ष्यमर्थमधुना बोङ्मुँ मनो मामकं
धावत्याशु तमप्यपोह्या सकलद्वैतप्रपञ्चं वद ॥ १४३ ॥

इत्युक्तं शति । इत्येवं गुरुणोक्ते सतीत्यर्थः । स शिष्यः पुनः
पुनरपि पृच्छति । पूर्वन्यायबलेनागमापायादियुक्त्योदितं प्रतिपादितं
यद्वस्थात्रयापोहनमवस्थात्रयादेरनात्मत्वेन निश्चयः तस्माद्वेतोः
ततो निष्कृष्टमसङ्गकृत्यस्थानुभवरूपत्वंपदलक्ष्यं मम ज्ञातमधुना
तच्छब्देन तत्त्वमसिवाक्यस्थतत्पदेन लक्ष्यमर्थं बोङ्मुँ मामकं मदीयं
मनो धावति तत्परं वर्तते इत्यर्थः । आशु शीघ्रं तं तत्पदलक्ष्यार्थमपि
सकलं द्वैतप्रपञ्चमपोह्यानात्मत्वेन परित्यज्य वदानुगृहाणेत्यर्थः ॥ १४४ ॥

एवमाचार्यप्रवृत्त्यर्थं भवदुक्तार्थं च न विस्मरामि वक्ष्यमाणार्थं
च मनः स्थिरतरं करोमीत्युक्त्वा प्रश्नप्रकारमाह—

किं सप्रपञ्चमिदमस्त्वथ वा समस्त-

द्वैतप्रपञ्चरहितं परिपूर्णस्तु

यद्वोभयात्मकमिदं परमार्थतोऽस्तु

विष्णोः परं पदमितीह विचारणीयम् ॥ १४४ ॥

कि सप्रपञ्चमिति । इदं विष्णोः परमं पदं कि सप्रपञ्चं परमार्थतः सप्रपञ्चस्वरूपमेवास्तु । अथवा मायया सप्रपञ्चं परमार्थतः समस्तद्वै-तप्रपञ्चरहितमेव एवं सति परिपूर्णरूपत्वमपि सिद्धतीति । यद्वेदं परमार्थतः सप्रपञ्चत्वनिष्प्रपञ्चत्वलक्षणोभयात्मकमपीति विचारणीयमिति प्रश्नार्थः ॥ १४ ॥

नन्वेताहशप्रश्नोऽनुपपन्नः एकमेवाद्वैतीयं नेह नानास्ति किञ्चनेत्यादिना निष्प्रपञ्चस्वरूपस्यैव प्रमीयमाणत्वात् जन्माद्यधिकरणे आरम्भणाद्यधिकरणे च तर्थैव दर्शितःवात् कोट्यन्तरोपस्थापकाभावादित्याशङ्क्य सत्यं तद्वत् “सर्वस्य वशी सर्वस्येशान्” इत्यादिसविशेष-ब्रह्मस्वरूपप्रतिपादकवाक्यानामपि विद्यमानतया कोट्यन्तरोपस्थिति-संभवात् प्रश्न उपपन्न एवेत्याह—

वेदान्तवाक्यगतिरब्र बहुप्रकारा
काचित् कथाच्चिदिति संशय उत्थितो मे ।
तत्त्वं प्रकाशय निवर्त्य मोहमूलं
मत्संशयं मम हिताय भव प्रसीद ॥ १४५ ॥

वेदान्तवाक्येति । गतिः प्रवृत्तिः अब्र ब्रह्मणि बहुप्रकारा सप्रपञ्चत्वप्रतिपादनरूपा निष्प्रपञ्चत्वप्रतिपादनरूपा चेत्यर्थः । ततः कि तत्राह—काचिदादृते । किमुभयरूपप्रवृत्तेर्मुख्यत्वेनोदितानुदितहोमवदुभयमपि पारमार्थिकम् । अथवा—काचिन्मुख्या काचित्कथंचिल्लक्षणया नेत-व्येत्यन्यतरदेव परमार्थिकं तत्रापि सप्रपञ्चवाक्यप्रवृत्तेर्मुख्यत्वम् । अन्यस्यास्तु वैपरीत्यमिति सप्रपञ्चत्वमेव परमार्थः । अथवा—निष्प्रपञ्चवाक्यप्रवृत्तेर्मुख्यत्वमितरस्यास्तु वैपरीत्यमितिनिष्प्रपञ्चत्वमेव परमार्थस्वरूपमिति मे विशेषानिर्दरणात्संशय उत्थितः । अतस्तत्वं

प्रकाशय मोहमूलं मत्संशयं निवर्त्य तत्वं प्रकाशय मोहमूलं संशयं निवर्त्येत्यर्थः । संशयानिवृत्तावनर्थयरम्पराया अनिवृत्ते पुरुषार्था-भावादवश्यं स उच्छेद्नीयः । अतस्तदर्थमाचार्यं प्रार्थयते मम हिताय भव प्रसीदेति ॥ १४५ ॥

तत्रोभयविधश्रुतिदर्शनादुभयरूपमपि वास्तवमिति वक्तुमशक्यं तथा हि सप्रपञ्चत्वमपि ब्रह्मणो ज्ञानस्य दोषोपाधिकाप्रामाण्यवदौ-पाधिकं सद्वास्तवमुत चैतन्यविनिरूपाधिकमेव सत् नाद्य इत्याह -

न स्थानतोऽप्यस्ति परस्य कथि-

द्विशेषयोगः परमार्थरूपः ।

स्वतः पुनर्दूरनिरस्त एव

परस्य तत्त्वस्य विशेषयोगः ॥ १४६ ॥

न स्थानत इति । स्थानतः पृथिव्याद्युपाधितः परस्य कूटस्थासङ्गं निष्प्रपञ्चब्रह्मणः उपाधितोषि परमार्थरूपः कथिद्विशेषयोगो विशेष-सम्बन्धो नास्त्येव विरोधात् । औपाधिकस्य वास्तवत्वानुपत्तेश्च । न चाप्रामाण्यवत्तदुपयद्यत इति वाच्यं न हि प्रमाणस्य सतो ज्ञानस्य दोषोपाधिनाऽप्रामाण्यमुच्यते किं तु दोषविरहदशायां प्रमाणीभवितुं योग्यस्य तस्य दोषहेतुकमप्रामाण्यमुच्यते । ब्रह्मणश्च वस्तुतो निष्प-ञ्चस्य न वस्तुतस्तद्विरुद्धं सप्रपञ्चत्वमुपयद्यत इत्यर्थः । द्वितीयस्तु सुतरां न सम्भवतीत्याह - स्वत इति ॥ १४६ ॥

ननूभयविधश्रुतिदर्शनादुभयरूपत्वं परमार्थत एव न च विरोधः श्रुतिसिद्धेऽर्थे विरोधशङ्काया अनवकाशादुदितानुदितहोमवद् व्यव-स्थोपपत्तेरित्याशङ्क्याह -

स्वभावतश्चिद्विग्रहस्य
मृषा ह्युपाधिप्रभवा विशेषाः ।
यथा जपापुष्पनिबन्धनः स्या—
मृषा मणेलौहितिमा तथैव ॥ १४७ ॥

स्वभावत इति । न हि सप्रपञ्चवाक्यं तात्पर्यवृत्त्या सप्रपञ्चत्वं प्रतिपादयति निष्प्रयोजनत्वात् । किन्तु निविशेषब्रह्मप्रतिपत्तिरीषत्वैतैव । न च तात्पर्यतो गम्यस्य वास्तवत्वं सम्भवति न चोयासनया सप्रयोजनत्वात् तच्छ्रुतिस्तात्पर्येण प्रतिपादयतीति शङ्कयम् । योषिदग्न्यादिवन्मिथ्याभूतत्वेषि तदुपपत्तेः । न च वेदार्थस्य मिथ्यात्वे तदप्रामाण्यं स्यादिति शङ्कृथं विद्यमानार्थकत्वेन तत्प्रामाण्योपपत्तेः । न हि वेदो विशेषः परमार्थ इति बोधयति येनाविद्यमानार्थो भवेत् । कल्पना तु प्रमाणान्तरविरोधान्त्र प्रवर्तिष्यत इति वश्यति । किंव सर्वगन्धादीनां वास्तवत्वे ब्रह्मणस्तदाकारेण परिणामो वक्तव्यः । न च स संभवति कृटस्थचिद्वातोरित्यभिप्रायेणोक्तं—चद्धनविमहस्याति । न चोदितानुदितहोमवद्व्यवस्थासम्भवः । सिद्धवस्तुनि विकल्पायोगात् । न हि स्थाणुः पुरुषत्वेन प्रतिपाद्यमानः पुरुषो भवति । न वा निष्प्रपञ्चप्रमिति विनानर्थनिवृत्तिः सम्भवतीत्यर्थः । अत एव सप्रपञ्चत्वमेव पारमार्थिकमिति निरस्तम् । अतः परिशेषाद्वस्तुतो निष्प्रपञ्चं मायया सप्रपञ्चमित्येव तत्त्वमित्याह मृषेति । तत्र दृष्टान्तमाह—यथेति । मणोः स्फटिकमणोः जपापुष्पनिबन्धनो जपाकुसुमोपाधिप्रयुक्तो लोहितिमा यथा मृषा स्यात्तथैव समष्टिव्यष्ट्यात्मकप्रपञ्चोपाधिप्रयुक्ता विशेषा मिथ्येत्यर्थः ॥ १४७ ॥

नन्वीश्वरत्वलक्षणो विशेषो ब्रह्मणि वास्तवः स्वीकर्त्तव्यः । अन्यथा तस्यानीश्वरत्वप्रसङ्गान्त्र हि कल्पितधनेन कश्चिद्वन्नी भवति ।

तथा च निरधिष्टातृकं सज्जगन्न चेष्टेतेत्याशङ्क्ये श्वरत्वस्यापि मायो-
पाधिकत्वेन कल्पितत्वात्तावन्मात्रेणैव जगद्वयवहारोपपत्तेनोक्त-
दोष इत्याह—

मायोपाधेरद्वयस्येश्वरत्वं
कार्योपाधेर्जीविता च प्रतीचः ।
मिथ्यैव स्याद्बन्धुजीवप्रसून—
संपर्कोत्था रक्तनेवाभ्रकादेः ॥ १४८ ॥

मायोपाधेरितं । ईश्वरत्वस्यौपाधिकत्वे दृष्टान्तः—जीवता चेति ।
औपाधिकस्य मिथ्यात्वे दृष्टान्तमाह—बन्धुजीवेति । बन्धुजीवप्रसूनं
बन्धूकपुण्यमभ्रमको धातुविशेषः । आदिपदेन स्फटिकादिकं
गृह्णते ॥ १४८ ॥

नन्वोपाधिकस्य मिथ्यात्वं न नियतं भल्लातकादिरसासञ्जित-
वस्त्रकलङ्कस्य वास्तवत्वात् तस्य यावद्द्रव्यभावित्वात् । न च
पटस्तदाकारेण परिणमते येन ब्रह्मणोऽपरिणामित्वात्सप्रपञ्च-
त्वस्यावास्तवत्वं भवेदित्याशङ्क्य तस्यापि सत्यत्वासंप्रतिपत्तेमैव-
मित्याह—

भल्लातकादिरसयोगनिवन्धनं च
वस्त्रे कलङ्कितमनेन यथा निरस्तम् ।
तस्यापि पञ्चपतितत्वमभीष्टमेव
तस्मादसौ न भवति व्यभिचारभूमिः ॥ १४९ ॥

भल्लातकेति । कलङ्कितं कलङ्कः अनेन यथौपाधिकधर्माणां मिथ्या-
त्वसमर्थनन्यायेन निरस्तं सत्यमिति निरस्तम् । न च कलङ्कस्य
मिथ्यात्वे यावद्द्रव्यमवस्थानानुपयन्ति । औपाधिकानां यावदुपाधि
सत्वादुपाधीनां च भल्लातकरसानामतिस्त्रिग्राहानां वर्खेण दृढतरयोगेन
विश्लेषासम्भवात् यावद्द्रव्यमवस्थानोपत्तेः । ततस्तस्यापि पक्ष-
तुल्यत्वात् तद्वयमिच्चारस्थलमित्याह—तस्यापाति । भल्लातकासज्जित-
कलङ्कं यस्यासौ भल्लातकासज्जितकलङ्कः ॥ १४६ ॥

न केवलं व्रह्मणः सविशेषत्वमुपाधिकलिपतमित्येतद्युक्तिसिद्धं
किन्तु श्रुतिसिद्धमिति श्रुतिप्रमाणमुदाहरति ।

यथा श्यायं उयोतिरात्मा विवस्या-
नपो भिन्ना वहुधैकोऽनुगच्छन् ।
उपाधिना क्रियते भेदरूपो
देवः क्षेत्रेष्वेवमजोऽयमात्मा ॥ १५० ॥

यथोति । उयोतिरात्मा उयोतिस्वरूपः भिन्ना अयोऽनुगच्छन् शरा-
वादिपात्रभेदेन भिन्नास्वप्सु प्रतिबिम्बित इत्यर्थः । उपाधिना शरा-
वादिनिष्ठजलोपाधिना भेदरूपः क्रियते भिन्नस्वरूपत्वेन प्रतीयत
इत्यर्थः । क्षेत्रेषु मायातत्कार्यदेवादिशरीरेषु । यथैकोपि सूर्यः घटशरावो-
दश्चनस्थास्वप्सु प्रतिबिम्बितस्तदुपाधिभेदेन भेदवानिव प्रतीयते
तथा स्वप्रकाशात्माव्येक एवाज्ञानतत्कार्यदेवादिशरीरेषु प्रतिबिम्बितः
जीवत्वेऽवरत्वादिव्यावृत्तरूपेण प्रतीयते । वस्तुतस्तु निर्विशेष-
नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभाव इतिश्रुतेर्थः ॥ १५० ॥

एवमीश्वरत्वाद्यप्यात्मनो मायोपाधिकं मिथ्यैव न तु वास्तव-
मित्युक्तम् । अस्यैव दार्ढर्याय मतान्तरं दूषयितुं तदनुवदति—

ऐश्वर्यमस्य परमात्मन उक्तमन्यैः

साक्षात्स्वरूपमवबोधसुखादितुल्यम् ।

तेनेशते किल यथायथमीशितव्या-

न्भृत्यान्पतीश्वरतया जगतीभृतोऽपि ॥ १५१ ॥

ऐश्वर्यमति । सर्ववशित्वादैश्वर्य सर्वेश्वरत्वं साक्षात्स्वरूपं निरपेक्षस्वरूपम् । ननु हिरण्यगर्भादीनामाधुनिकनरेश्वराणामपि यथायथमैश्वर्यं विद्यते तत्कथं चैतन्यादिवदीश्वरत्वं परमात्मनो निरपेक्षस्वरूपं स्यात् । असाधारणस्यैव स्वरूपत्वादित्याशङ्क्यात्मस्वरूपभूतैश्वर्यस्यैव प्राणिषु तारतम्येनाभिव्यज्यमानत्वान्नोक्तदोष इत्यभिप्रेत्याह—तेनेति । अत्मस्वरूपैश्वर्येण यथायथं यथायोग्यमीश्वरतयेशत ईश्वरत्वेन वर्त्तन्ते इत्यर्थः । जगतीभृतः—जगद्रक्षका हिरण्यगर्भादयः । अथैश्वर्यमात्मस्वरूपमित्यत्र प्रमाणमाह—तेनेति । हिरण्यगर्भादिषु विद्यमानमैश्वर्यमात्मस्वरूपमेव सत्तत्राभिव्यज्यत इति वक्तव्यम् । अन्यथा तेषां तत्कार्यभूतानां परतन्त्रतया स्वतपेश्वर्यायोगादित्यर्थः ॥ १५१ ॥

नन्वीश्वरत्वमीशितव्यादैपेक्षमुत्पत्त्यादिमच्च प्राणिष्वनुभूयमानं कथमात्मनः स्वरूपं स्यादिति चेन्न सुखादिवदुपपत्तेरित्याह—

नित्यं प्रियादिषु सुखं प्रतिविम्बितं स—

ज्ञोके वदन्ति विषयेन्द्रियसंप्रयोगात् ।

उत्पन्नमन्यदिति तद्वदिहेश्वरत्वं

माया तदुत्थमतिषु प्रतिविम्बितं सत् ॥ १५२ ॥

निवृत्तिः । लोके नित्यमात्मसुखमेव प्रियादिषु निमित्तेषु सत्सु शुभकर्मसम्पादितान्तःकरणवृत्तिषु प्रतिविम्बितं सत् भाति तथापि विषयेन्द्रियसंप्रयोगवशात् नित्यनिरपेक्षस्वरूपसुखादन्यदेव सुख-मुत्पद्मिति बदन्ति यथा तद्वदीश्वरत्वमप्यात्मस्वरूपमेव मायायां तज्जन्यान्तःकरणेषु च प्रतिविम्बितं सज्जाति तथाप्युपाधे विषयादिसापेक्षत्वाज्जन्यत्वाच्च तत्प्रतिविम्बितमैश्वर्यमपि सापेक्षं जन्यं च प्रतीयत इति न विरोध इत्यर्थः ॥ १५२ ॥

नवेवं सति मायोपाधिकस्य सर्वजगदीश्वरस्य बुद्धाद्युपाधिकस्य हिरण्यगर्भादिमनुष्यान्तस्य प्राणिनश्चैश्वर्यादितारतम्यं न स्यात् आत्मस्वरूपेश्वरत्वस्य तुल्यत्वादित्याशङ्कय यद्यप्यात्मस्वरूपैश्वर्यं तुल्यं तथाप्युपाधीनां तारतम्यान्तत्रयुक्तमैश्वर्यस्यापि तारतम्यं सुखादितारतम्यवद् भवत्येवेत्याह—

मायानिविष्टवपुरीश्वरबोध एष

सर्वेश्वरो भवति सर्वमपेक्षमाणः ।

बुद्धिप्रविष्टवपुरेष तथेश्वरः स्या-

दात्मीयभृत्यजनवर्गमपेक्षमाणः ॥ १५३ ॥

मायेति । मायानिविष्टवपुः मायाप्रतिविम्बित एष ईश्वरबोधः परचेतनः परमात्मा स्वत ऐश्वर्ययुक्तः अपरिच्छिन्ननिखिलजगत्कारणमायायां प्रतिविम्बितः सन् सर्वानपेक्ष्येश्वरो भवति कर्माद्यधीन-बुद्धाद्युपाधौ हिरण्यगर्भादिरूपेण प्रविष्टः सन् यथाक्रमं संपादित-कतिचिन्द्रृत्यवर्गानपेक्ष्येश्वरो भवतीत्युपाधिप्रयुक्तत्वात्तारतम्यस्य नैश्वर्यस्य स्वरूपत्वानुपपत्तिरित्यर्थः ॥ १५३ ॥

ऐश्वर्यस्यात्मस्वरूपत्वसाधनफलं परमात्मविदुषोपि तादृशेश्वरा-
मेदप्राप्त्या तत्प्राप्तिर्भवतीत्याह—

सम्यग्ज्ञानध्वस्तसर्वप्रपञ्चः

स्वीये रूपे निर्गुणे निर्विशेषे ।

पूर्णश्वर्ये स्वप्रकाशस्वभावे

स्वाराज्येऽस्मिन्स स्वराङ्गेव तिष्ठेत् ॥ १५४ ॥

सम्यग्ज्ञानेति । निर्गुणे गुणरहिते सः परमात्मज्ञान्येवंभूते स्वीये रूपे
तिष्ठत्यतः स्वराङ्गेऽस्मिन्स श्वर्ययुक्त इत्यर्थः ॥ १५४ ॥

मुक्तस्याप्यैश्वर्याप्राप्तौ प्रमाणमाह—

ज्ञात्वा देवं सर्वपाशापहानिः

क्षीणैः क्लेशैर्जन्ममृत्युप्रहाणिः ।

तस्याभिध्यानान्तीयं देहभेदे

विश्वैश्वर्ये केवल आप्तकामः ॥ १५५ ॥

ज्ञात्वा देवमिति । तस्येश्वरस्याभिध्यानादाभिमुख्येन प्रत्यक्त्या
ध्यानादेवं स्वप्रकाशमात्मानं ज्ञात्वा विश्वैश्वर्यमामोतीति सम्बन्धः
केन क्रमेण विश्वैश्वर्यमामोतीत्याकाङ्क्षायामाह—सर्वप्रेत्यादि । ईश्व-
रज्ञाने सति प्रथमं मिथ्याज्ञाननाशात् सर्वपाशापहानिः पाशानामवि-
द्यास्मितादीनां क्लेशाख्यानां हानिः क्लेशहाने च सति कर्मभावाज्ञन्म-
मृत्युप्रहाणिः जन्ममरणलक्षणैहिकामुभिकदेहान्तरसम्बन्धस्य प्रकर्षेण
नाशः देहभेदे वर्तमानदेहवियोगे च सति तृतीयं क्लेशहानिशरीर-

नाशापेक्षया तृतीयं विश्वैश्वर्यमामोतीति शेषः । ततः केवलः गुणारहितः आपकामः स्वानन्दात् सो भवतीति श्रुत्यर्थः ॥ १५५ ॥

श्रुत्यन्तरमात्यस्मिन्नर्थे प्रमाणं दर्शयति—

स स्वराङ्गिति च विश्वते श्रुति—

वर्णितेश्वरवपुः प्रकाशिनी ।

तेन सत्यसुखबोधवद्वै—

दीश्वरत्वमिति केचिदूचिरे ॥ १५६ ॥

स स्वराङ्गिति । स स्वराङ्गमवति तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवतीति श्रुतिरपि मुक्तस्य वर्णितपूर्णैश्वर्यै बोधयन्ती विद्यत इत्यर्थः । फलितमुपसंहरति—तेनेति । येन मुमुक्षुप्राप्यत्वेन विश्वेश्वरत्वादैश्वर्यं श्रूयते तेन तदपि सुखादिवद्वास्तवमित्यर्थः ॥ १५६ ॥

दूषयति—

तन्न भाति चतुरस्मुच्चकै—

सत्प्रमाणविरहादिह श्रुतौ ।

सत्यबोधसुखवन्न तत्परा

सत्युवाच यत ईश्वरश्रुतिः ॥ १५७ ॥

तत्रेति । यदैश्वर्यै वास्तवमिति त्वदुक्तं चतुरस्मं समीचीनं न भावि न सम्भवति । न भातीति च क्वचित्पाठः । तत्र हेतुमाह—तत्प्रमाणोति । मुक्तस्य विश्वैश्वर्यै स्पष्टं प्रमाणाभावादित्यर्थः । ननु श्रुतिरेव प्रमाणं तत्राह—सलेति । यतः ईश्वरश्रुतिः ऐश्वर्यप्रतिपादकश्रुतिः तत्यरा सती सत्यादिवद्वोवाच । अत ऐश्वर्यै प्रमाणं नास्तीत्यर्थः ॥ १५७ ॥

एतदेव स्पष्टयति —

तत्परश्रुतिवचः प्रमाणकं
सत्यबोधसुखविग्रहं परम् ।

ब्रह्मा तद्विद्वानेश्वरत्वभाक्

तत्परश्रुतिवचः प्रमाणकम् ॥ १५८ ॥

तत्परेति । यथा सत्यादिस्वरूपं परब्रह्म तात्यर्थोपेतशब्दप्रमाणकं
तद्विद्वरत्वभाक् ब्रह्म तत्परश्रुतिवचः प्रमाणकं न भवतीत्यर्थः ॥ १५८ ॥

ननूदाहृतश्रुत्या विश्वैश्वर्यविशिष्टं ब्रह्म प्रतीयते न च तस्याः
तत्परत्वाभावः हेत्वभावादित्याशङ्क्य वर्तमानार्थबोधकतया फल-
श्रुतिवचमेव तत्र हेतुरित्याह —

या फलश्रुतिरिहोपवर्णिता

सा न तत्परतयावगम्यते ।

तत्त्वमादिवचनं हि तत्परं

तत्परा न तु फलश्रुतिः क्वचित् ॥ १५९ ॥

या फलश्रुतिरिति । स स्वराद् भवति विश्वैश्वर्यं केवल आपकाम
इत्याद्या न तत्परा फलवचनत्वेनार्थवादत्वादित्यर्थः । किं तर्हि तत्परं
प्रमेयविषयमित्याह — तत्त्वमादिति । तत्त्वमादिवचनमेव तात्पर्ययुक्तं
प्रमेयविषयत्वादित्यर्थः । ननु फलवचनस्यापि तात्पर्यवत्त्वं किं न
स्यादिति चेत् । मैवम् । अन्यत्रादर्शनादित्याह — तत्परेति । क्वचित्कर्म-
काएडे उपास्तिकाएडे वा ॥ १५९ ॥

नन्यन्यत्र तथात्वेषि प्रकृते फलश्रुतैरैश्वर्यविशिष्टब्रह्मपरत्वं किं
न स्यादित्याशङ्क्यातिप्रसङ्गमाह —

सामगानमपि तत्स्वरूपतां

जक्षणं च जगतश्च सर्जनम् ।

अशुर्वीत फलवाक्यतः श्रुतं

तत्स्वरूपमिति यद्युपेयते ॥ १६० ॥

सामगानमिति । एतत्सामगायनास्त इति श्रुतिप्रतिपन्नं सामगानं तत्स्वरूपतां ब्रह्मस्वरूपतां जक्षणं भक्षणं जगतः सर्जनं जगत्स्वरूपम-शुर्वीत प्राप्नुयात् तस्य ब्रह्मणः यदि फलवाक्यश्रुतमप्यैश्वर्यं ब्रह्मणः स्वरूपमित्यते तथा सामगानादिकमप्यर्थवादवाक्यप्रतिपन्नं ब्रह्म-रूपतां प्राप्नुयादित्यर्थः ॥ १६० ॥

नन्वर्थवादप्रतिपन्नत्वानुपादेयत्वे हेतुः देवताविग्रहवत्त्वाविद्यानिवृत्यादेरङ्गीकारात्तथा च देवताधिकरणन्यायेन सामगानादेरपि विवक्षितत्वं किञ्च स्यादिति चेत् भवेदेवं यदि मानान्तरविरोधो न स्यात् । अन्यथा आदित्यस्य यूपत्वमप्युपादेयं स्यादस्ति चात्र मानान्तरविरोधः । मुक्तौ—यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूतत्केन कं पश्येत् किमिच्छन् कस्य कामाय शरीरमनुसंज्ञरेत्, अथाकामयमान, इत्यादिना सकलधर्मनिषेधादित्याह—

अर्थवादगतमभ्युपेयते

न प्रमान्तरविरोधि यन्मतम् ।

सामगानमथ जक्षणादि वा

तत्परश्रुतिविरुद्धमुच्यते ॥ १६१ ॥

अर्थवादेति । अर्थवादवाक्यप्रतिपन्नमित्यर्थः । जक्षणादीत्यादि-पदेन स्वरूपत्वादिकं गृह्णते ॥ १६१ ॥

ननु जक्षणादेस्तत्परनिर्विशेषश्रुतिविरोधाद्विवक्षितत्वं माभू-
दीश्वरत्वं तु ज्ञानादिवदात्मस्वरूपं किञ्च स्यादित्याशङ्क्य नेति
नेतीति तत्परश्रुत्याऽविशेषेणोश्वरत्वस्यापि निषिद्धत्वाज्ञानादेश्व-
निषेधावधित्वेन नेत्यन्यत्परमस्तीति परिशेषणात् न ज्ञानादिवदी-
श्वरत्वस्यात्मस्वरूपत्वमित्याह—

ईश्वरत्वमपि तत्परश्रुतिः—

नेति नेति परिदुःखिता सती ।

वारयत्यवशिनष्टि केवलं

चित्स्वरूपमनवद्य विग्रहम् ॥ १६२ ॥

ईश्वरत्वमपीति । अवशिनष्टि परिशेषयति केवलमैश्वर्याद्य-
विशिष्टम् ॥ १६२ ॥

ननु द्विविधमीश्वरत्वं मूर्त्तमूर्त्तादीशितव्यसापेक्षमेकनिरपेक्षं
च स्वाभाविकं ज्ञानादिवदपरं सर्ववशित्वादि तत्र मूर्त्तादिकं
प्रकृत्य निषेधात्सोपाधिकेश्वरत्वस्य निषेधेषि न निरुपाधिकस्या-
त्मस्वरूपभूतस्यैश्वर्यस्य निषेधः अतस्तत्परवाक्यविरोधाभावा-
दीश्वरत्वमुपादीयतामिति शङ्क्ते—

सोपाधिश्वरतानिषेधनपरा सा नेति नेति श्रुतिः

साक्षात्तागवतं निरस्तनिखिलोपाधिस्वरूपं पुनः ।

विश्वैश्वर्यमिहोच्यमानमधुना मोक्षे ततस्तत्परै—

र्वाक्यैरस्य विरुद्धतानवसरो मुख्यं ततो गृह्णताम् ॥ १६३ ॥

सोपाधीति । साक्षात्तनिरपेक्षं तदेवाह—निररतेति । भागवतं सर्वज्ञ-
ब्रह्मसम्बन्धीह विश्वैश्वर्यं केवलं आसक्ताम इत्यादौ मोक्षे तत्परैर्वाक्यै

नेति नेतीत्यादिनिर्विशेषात्मप्रतिपादनपरैर्वाक्यैः अस्य निरुपाधि-
कैश्चर्यस्य मुख्यं निरुपाधिकैश्चर्यं नेति नेति श्रुतिः सोपाधीश्वरता-
निषेधनपरेहोच्यमानं पुनर्विश्वैश्वर्यं निरस्तनिखिलोपाधिसाक्षा-
द्धागवतं स्वरूपं ततः अधुना तत्परैर्वाक्यैरस्य विरुद्धतानवसरः ।
ततो मोक्षे मुख्यं गृह्यतामिति सम्बन्धः । इह मोक्षे उच्यमानमिति
वान्वयः ॥ १६३ ॥

यदीश्वरत्वं द्विविधमिष्यते तर्हि सामगानादेरपि द्विविधत्वमङ्गी-
कृत्य नेति नेतीति यत्र त्वस्येत्यादिना सोपाधिकस्य तस्यैव निषेधः
निरुपाधिकं तत्र निषिद्ध्यते ईश्वरत्ववद्विदिति गृह्यतामिति प्रतिवन्द्या
परिहरति —

सामगानमथ जन्मणं जग-

त्सर्जनं च निरुपाधि गृह्यताम् ।

नेति नेति वचसा निषिद्ध्यते

जन्मणादिकसुपाधिसंश्रयम् ॥ १६४ ॥

सामगानमिति । तथा च ब्रह्मात्मतां प्राप्तस्य सामगानादिमत्वे
ब्रह्मणोपि तत्स्यादित्यर्थः ॥ १६४ ॥

ननु^१ सामगानादिद्वैविध्यं नास्ति तत्र प्रमाणाभावात् तथा
च नेश्वरत्ववत्स्य स्वरूपत्वमिति वैषम्यमाशङ्कते—

सामगानमथ जन्मणं जग-

त्सर्जनं न च खलु द्विधेष्यते ।

तत्प्रमाणविरहादिहेति चे

दीश्वरत्वमपि न द्विधा भवेत् ॥ १६५ ॥

सामगानमिति । इह-श्रुतौ । साम्येन समाधत्ते—ईश्वरत्वमपीति । ईश्व-
रत्वमपि द्विधा मुख्यमुख्यमेदेन द्विविधं न स्यात् प्रमाणाभावा-
दित्यर्थः । ननु विश्वैश्वर्यमिति श्रुतिरेव मुख्यैश्वर्ये प्रमाणमिति
चेत्तहमेतत् साम गायन्नास्त इत्यादि श्रुतिरेव मुख्यसामगानादौ
प्रमाणं स्यात् । अथ ब्रह्मात्मतां प्राप्तस्य गेयादिवस्त्वन्तराभावान्न
गानादेमुख्यत्वमिति तर्हि निरस्तनिखिलोपाधिपरमानन्दस्वरूपं
प्राप्तस्येशितव्याभावात् केवलो निर्गुणश्चेति अतोन्यदार्तमिति
ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य सर्वस्यात्यविशेषण निषेवाच्च नेश्वरत्वमपि स्वा-
भाविकमिति तुल्यम् । तस्मादीशितव्यसापेक्षमीश्वरत्वमात्मनः
स्वरूपं न भवतीति भावः ॥ १६५ ॥

ननु यदीश्वरत्वं सापेक्षमात्मनः स्वरूपं न भवतीत्युच्यते ।
तदा ज्ञानादेरपि विषयादिसापेक्षत्वादनित्यत्वात् निर्विषयस्याविना-
शिनश्च ज्ञानस्याभावात् ज्ञानमप्यात्मस्वरूपं न स्यादित्याशङ्कय
निर्विषयाविनाशिज्ञानाभावोऽसिद्धः तस्य प्रमाणसिद्धत्वादित्याह—

ज्ञानमस्ति खलु बाह्यगोचरं
निर्विशेषमविनाशि च द्विधा ।
बाह्यगोचरमपोह्य केवला
स्वापमोक्षसमये चितिः स्थिता ॥ १६६ ॥

ज्ञानमिति । ज्ञानं द्विधास्तीति सम्बन्धः । द्वैविध्यमेवाह—
बाह्यादिना । बाह्यगोचरमन्तःकरणवृत्त्युपाधिकमेकं निर्विशेषं स्वतो-
निर्विषयमविनाशि चापरबाह्यगोचरज्ञानस्य प्रसिद्धत्वान्निर्विशेष-
नित्यज्ञाने प्रमाणमाह—बाहेति । बाह्यगोचरमिति समानाधिकरण-
समासः बाह्यपदार्थं विहाय निर्विषयेत्यर्थः । इदं च केवलेत्यस्य-
विवरणम् । इदमुक्तं भवति । अस्ति हि स्वापे आत्मचैतन्यानुभवः ।

अहमित्युत्थितस्य परामर्शदर्शनात् न च स तदा बाह्यविषयः
इन्द्रियसंप्रयोगादेवभावात् । नन्वात्मचैतन्यं ?ह्यवाह्यविषयत्वाभावे-
प्यज्ञानादिविषयत्वात् निर्विषयज्ञानं तदापि सिद्धतीति चेत् किमतः
ज्ञानस्यात्मस्वरूपत्वानुपपत्तिरिति चेत्तर्हि कीदृशैन ज्ञानेनाज्ञानसिद्धिः
न तावज्ञान्यज्ञानेन तस्य तदासंभवादित्युक्तत्वात् नित्यज्ञानेन
चेत्तर्हि तदेवात्मा तद्वयतिरिक्ते तस्मिन्मानाभावात् । ननु निष्प्रति-
योगयात्मनस्तप्रतियोगिज्ञानात्मत्वमनुपपत्तिरिति चेत् । यद्द्वि निय-
मेन यज्ञिरूपणाधीननिरूपणं तस्तप्रतियोगि यथा घटानिरूपणाधीन-
निरूपणोऽभावो घटप्रतियोगिकः न च ज्ञानं नियमेनाज्ञाननिरूपणाधीन-
निरूपणं स्वप्रकाशतया स्वयमेव प्रकाशात् । अविद्याया अपि साध-
कत्वाच्च । नन्वविद्याविषयविकल्पतज्ञानस्य निर्विकल्पकात्मरूपत्वमनु-
पपत्तिरिति चेत्त । कल्पितविकल्पनस्याकल्पितनिर्विकल्पताविरोधात् ।
न चैकान्ततोऽविद्याविषयत्वं ज्ञानस्य मोक्षदशायां तदभावादित्यभिप्रे-
त्योक्तं मोक्षसमय इति । न च तदा ज्ञानाभावः । मोक्षस्याप्रकाशमान-
तया भूनिखातनिक्षेपवदपुरुषार्थत्वप्रसङ्गात् । तस्मान्विषयम-
विनाशि च ज्ञानं स्वापमोक्षयोः सिद्धिरिति ज्ञानद्वैविद्यं श्रुत्या
पि दर्शितं न दृष्टेद्वृष्टारं पश्येत्तिरिति । सुरेश्वराद्वायैरप्युक्तम्—“अन्तः-
करणवृत्तिर्या चक्षुरादिसमाश्रया । रूपादिविषयाभासालौकिकी दृष्टिरू-
च्यते । तस्याच्च क्रियमाणत्वाज्ञान्यनाशादिसङ्गतिः । आत्मदृष्टि-
स्त्वयं नित्या जन्मनाशादिवर्जिते”ति ॥ १६६ ॥

एवं स्वापमोक्षयोनिर्विशेषाविनाशिज्ञानसङ्गावं प्रदर्श्य श्रुत्य-
न्तरमपि तत्र प्रमाणयति —

पश्यन्न पश्यति गिरा कथयां बभूव
साक्षादनश्वरविनश्वरचिद्विभागम् ।

तात्पर्यतः श्रुतिवचः स्फुटमेव नैव-

मैश्वर्यवस्तुनि विभागवचः श्रुतिर्नः ॥ १६७ ॥

पश्यन्निति । पश्यन् वै तन्न पश्यतीत्यत्र पश्यन्न पश्यतीतिशब्देन सुप्त्यादौ स्वरूपज्ञानेन पश्यन्नपि जाग्रदादाविव विशेषतो न पश्यति इन्द्रियसंप्रयोगभावादिति तदर्थः । अनश्वरविनश्वरचिद्विभागमविनाशिविनाशिचितोर्विभागमनित्यचैतन्यान्निष्कृत्य नित्यज्ञानं कथयामासेत्यर्थः । यद्वै तन्न पश्यति पश्यन्वै तन्न पश्यति न हि द्रष्टुर्वृष्टेविषयरिलोपो विद्यते अविनाशित्वादिति श्रुतिः स्वापादौ नित्यज्ञानं दर्शयतीत्यर्थः । तस्माज्ञानस्यात्मस्वरूपत्वमुपपद्यत इति भावः । ऐश्वर्यं तु नैवमित्याह नैवामात । एवं ज्ञान इव विभागवचःश्रुतिः विभागवचोरुपा श्रुतिः विभागवादिश्रुतिरित्यर्थः । विभागवचः श्रवणमिति वा ॥ १६७ ॥

एवं सुखस्यापि विषयोपाधिस्वरूपव्यतिरेकेण निरपेक्षस्वरूपास्तत्वं विषयोपाधिकस्य तस्य सुखत्वनिषेधपूर्वमाह—

एवं न वा अर इति श्रुतमेव ताव-

त्पुत्राद्युपाधिपुरुषस्य सुखं विनाशि ।

नित्यं निरन्तरमनन्तमपारमुक्तं

ब्राह्मं सुखं वचनकोटिशतैश्च यन्नात् ॥ १६८ ॥

एवमिति । ज्ञानवत्पुत्राद्युपाधि पुत्रादिनिमित्तं न वा अरे पत्युः कामायेत्यादिवाक्यं पतिजायापुत्रादिजन्यमनित्यं सुखं वैराग्याय दर्शयति । तथा च तत्सुखमेव न भवतीत्यर्थः । नित्यसुखसञ्ज्ञावे किं वाक्यं प्रमाणमिति चेत् विज्ञानमानन्दं ब्रह्म एषोऽस्य परमानन्दः

एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि यो वै भूमा तस्मुखं न हास्य प्रियं प्रमा
युक्तं भवतीत्यादीनि सर्वाण्यपि श्रुतिशिरोवाक्यानीत्याह-नित्यमित्यादिना ।
नित्यमयारमानन्दभिति देशकालबस्तुपरिच्छेदनिरासः । अत एव निरन्त-
रमेकरसमित्यर्थः । वचनकोटिशतैः यत्तात्तात्यर्थेण श्रुतमित्यनुषङ्गः ॥१६८॥

एवं ज्ञानादिद्वैविध्ये प्रमाणमुक्त्वा नैवमैश्वर्यवस्तुनि विभाग-
वचः श्रुतिरित्युक्तमेव प्रपञ्चवयति ।

ऐश्वर्यवर्णनमिह द्विविधं न वेदे

नित्यं क्वचित् क्वचिदनित्यमिति प्रतीमः ।

ऐश्वर्यमात्रकथनं पुनरस्ति मोक्षा-

दर्वाक्षु न मोक्षसमये च न तत्परं तत् ॥ १६९ ॥

ऐश्वर्येनि । इह वेदे क्वचित् क्वचित् तस्मिन् तस्मिन् प्रदेशे नित्यम-
नित्यमितिद्विविधमैश्वर्यवर्णनं न प्रतीम इति सम्बन्धः । ननु द्वे
वाव ग्रन्थाणो रूपे स एष सर्वेश्वरः विश्वैश्वर्यं केवल आसकाम इति
श्रुत्या द्विविधमैश्वर्यं श्रूयत इत्याशङ्क्य द्वे वावेत्यादेव्यवहारिकै-
श्वर्यपरत्वादितरस्याश्च फलवचनत्वेन तत्परत्वाभावात् मैवमित्यभि-
प्रेत्याह-ऐश्वर्यमात्रेति । मात्रपदेन नित्यत्वं व्यावर्त्यते । मोक्षादर्वाक्षु मोक्ष-
समयादधस्तनसाधनसमयेषु तद्विश्वैश्वर्यमित्याद्यैश्वर्यवर्णनम् ॥१७०॥

उक्तमेवार्थं तदभिमतदृष्टान्तपूर्वकमुपपादयति—

प्रियशिरस्त्वकथा खलु यादृशी

भवति तादृशमेव तदीरणम् ।

तदनु नेति च नेति वचः श्रुते-

र्यदपि मोक्षगतं स्तुतये हि तत् ॥ १७० ॥

प्रियशिरस्त्वेति । प्रियशिरस्त्ववचनं यथानन्दमयशब्दस्य ब्रह्मा-
मिधायकत्वादिना त्वया तस्य प्रियमेव शिर इत्यादिप्रियशिर-
स्त्वाद्युक्तेरौपाधिकप्रियशिरस्त्वादिविषयत्वमेवाङ्गीक्रियते । न तु
स्वाभाविकं तद्विषयत्वं तथा तदीरणमैश्वर्यवर्णनमप्यौपाधिकैश्वर्य-
विषयमङ्गीकर्तव्यमित्यर्थः । ननु शिरःपारेयाद्यङ्गशून्यस्य ब्रह्मणः
सशिरस्कत्वाद्यनुपपत्त्या तत्र तथात्वमत्रत्यैश्वर्यस्य स्वाभाविकत्वे न
काचिदनुपपत्तिरस्तीत्याशङ्क्यैश्वर्यनिषेधानुपपत्तिरेव तत्स्वाभावि-
कत्वाधिकेत्याह—तदन्वितः । ऐश्वर्यवर्णनानन्तरमित्यर्थः । नेति नेति
वचः श्रुतेः स एष नेति नेतीत्यैश्वर्यस्य निषिद्धत्वादित्यर्थः ।
ननु ज्ञात्वा देवम् एष सर्वेश्वर इत्यादिना मुक्तावप्यैश्वर्यं श्रूयत इति
चेत् । न तस्यार्थवादात्मत्वेन तत्परत्वाभावादित्याह—यदर्थाति ।
यत्तच्छब्दावैश्वर्यवर्णनपरौ स्तुतये विद्यास्तुतये तस्माज्ञानादि-
वचिरुपाधिकैश्वर्ये प्रमाणाभावात् सर्वेश्वरादिश्रुतेश्च स्तुतिपर-
त्वात्सूत्रकारभाष्यकाराभ्यां च पत्यादिशब्देभ्य इत्यादौ सर्वस्य
वशी सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिरित्यादेः स्तुतिपरत्वेनैव व्याख्यात-
त्वात् विदुषोपि तत्प्राप्तिरिति सिद्धम् ॥ १७० ॥

केविन्तु निरुपाधिके ब्रह्मणि सर्वेश्वरादिशब्दो गुणवृत्त्या
स्वातन्त्र्यप्रतिपादनार्थं एवेति तस्मिन् तच्छब्दप्रयोगस्याविरोधमाहुः
तन्मतमाह—

स्वातन्त्र्यमीश्वरगिरा गुणमार्गवृत्ति-

माश्रित्य पूर्वगुरवः प्रतिपादयन्ति ।

सिंहस्य शौर्यगुणवत्परमेश्वरस्य

स्वातन्त्र्यलक्षणगुणोऽव्याभिचरित्वः ॥ १७१ ॥

स्वातन्त्र्यमिति । गुणमार्गवृत्तिं गुणद्वाराशब्दप्रवृत्तिं गौणां वृत्तिमात्रित्येत्यर्थः । यथा सिंहशब्देन गौणां वृत्तिमात्रित्य देवदत्ते शौर्यविशेषः प्रतिपाद्यते सिंहो देवदत्त इति तथा पूर्वगुरुवोपीश्वरशब्देन गौणां वृत्तिमात्रित्यासंसारिब्रह्मणि स्वातन्त्र्यं प्रतिपाद्यते सिंहो देवदत्त इति यत्तीत्यर्थः । ननुवाच्यार्थाव्यभिचारिगुणो गुणशब्देन प्रवृत्तिनिमित्तं यथा शौर्यविशेषः सिंहाव्यभिचारी स्वातन्त्र्यं च नेश्वरशब्दवाच्यव्यावहारिकेश्वर एव नियतं लौकिकेश्वरेऽपि दर्शनादित्याशङ्क्य लौकिकेश्वरं प्रत्यपि तस्येशितृत्वेन तस्यैव मुख्यस्वातन्त्र्यान्न तत्तद्व्यभिचारीत्याह—सिंहसेति । अथवा—परमात्मनि सर्वेश्वरशब्दस्य गुणवृत्त्या प्रवृत्तौ दृष्टान्तमाह—सिंहसेति । यथा सिंहशब्दविषयस्य सिंहस्यासिंहस्य वा शौर्यमव्यभिचारीत्यसिंहे तच्छब्दप्रयोगेण शौर्यं प्रतिपाद्यते । तथा सर्वेश्वरादिशब्दविषयस्य सर्वेश्वरस्यासर्वेश्वरस्य वा स्वातन्त्र्यमभिचारीति तच्छब्दप्रयोगेण स्वातन्त्र्यं प्रतिपाद्यत इति तत्र स्वातन्त्र्याव्यभिचारो बीजमित्यर्थः । अव्यभिचारीति च्छेदः ॥ १७१ ॥

ननु गुणवृत्त्या निरूपाधिकब्रह्मणि स्वातन्त्र्यमेव प्रतिपाद्यत इति कथं ज्ञायते मुख्यया वृत्त्या तस्मिन्नैश्वर्यप्रतिपादनमेव किं न स्यादित्याशङ्क्यैश्वर्यप्रवृत्तिनिमित्तपुरस्कारेणैवेश्वरशब्दप्रयोगान्निरूपाधिके च ब्रह्मणि प्रकृतैतावत्स्वमित्यादिना भगवदैश्वर्यस्य निषिद्धत्वात्प्रवृत्तिनिमित्ताभावान्न मुख्यया वृत्त्या तस्मिन्नैश्वर्यप्रतिपादनायेश्वरशब्दप्रयोगः । किन्तु गुणवृत्त्या स्वातन्त्र्यं प्रतिपादयितुमेवेति ज्ञायत इत्यमिप्रेत्याह—

ऐश्वर्यवस्तु परिगृह्य तदत्यजन्तः

सामर्थ्यसिद्धिसुपपादयितुं कचिच्च ।

सर्वेश्वरश्रुतिवचः समुदाहरन्ति

स्वातन्त्र्यलक्षणगुणस्य तमस्तिवतायाम् ॥१७२॥

एश्वर्यवस्त्वति । तमस्तिवतायामज्ञानावस्थायां चिद्यमानमैश्वर्यरूपं-
वस्तुपरिगृह्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वेन परिगृह्य तदैश्वर्यमत्यजन्तः
वाच्यत्वकोटौ प्रवेशयन्तः क्वचित्प्रदेशे सर्वेश्वरश्रुतिवचः सर्वेश्वर
इत्यादिश्रुतिवचः समुदाहरन्ति किमर्थं स्वातन्त्र्यलक्षणगुणस्य
सामर्थ्यसिद्धि सामर्थ्यतोऽनुपपत्त्या सिद्धिमुपपादयितुं निरुपाधि-
केश्वर इति शेषः । तदप्यनन्तदृति पाठे तत्—आविद्यकैश्वर्यवस्तु-
परिग्रहपूर्वकसर्वेश्वरश्रुतिवाक्योदाहरणम्, अनन्ते-निरुपाधिकब्रह्मणि
स्वातन्त्र्यलक्षणगुणस्य सामर्थ्यसिद्धिमुपपादयितुमित्यर्थः । अथवा
निरुपाधिकब्रह्मस्वरूपपरतयेश्वरपदश्रवणमेव नास्तीत्युक्तम् । तत्क-
थमीश्वरपदेन स्वातन्त्र्यलक्षणापीतिचेष्ट । व्यावहारिकेश्वरत्वा-
मिद्यायिसर्वेश्वरश्रुतेनिरुपाधिकेपि ब्रह्मणि भाष्यकारादिभिः
क्वचिदुदाहरणात् तथा चेश्वरपदस्य स्वातन्त्र्योपपादकत्वमस्त्येवे-
त्याह—ऐश्वर्यवस्त्वति ॥ १७२ ॥

ननु तमस्वयवस्थावत्यैश्वर्यप्रवृत्तिनिमित्तकेश्वरश्रुतिवाक्योदा-
हरणे न कस्यानुपपत्त्या निरुपाधिके स्वातन्त्र्यसिद्धिरित्याशाङ्क्य
तस्मिन् तादृशेश्वरपदप्रयोगस्यैवानुपपत्त्येति सदृष्टान्तमाह—

सिंहश्रुतिर्न घटते यदि शूरताऽस्य

न स्थात्तथैव परमेश्वरता श्रुतिश्च ।

नैश्वर्यलक्षणगुणः परमात्मनश्च—

दित्यर्थलव्धिमभिसंदधते महान्तः ॥ १७३ ॥

सिंहशुतिरिते । अस्य देवदत्तस्य यदि शूरता न स्यात् तदा सिंह-
श्रुतिः सिंह इति श्रुतिः सिंहपदविषयत्वं न स्यादित्यर्थः । तथैव यथा देव-
दत्तस्य शौर्याभावे सिंहशब्दविषयत्वाभाव इति सिंहशब्दप्रयोगानुपपत्त्यैव
तस्य शौर्यसिद्धः तथैव परमात्मनः निरुपाधिकव्रह्मणः ऐश्वर्यलक्षणगुणः
ऐश्वर्य लक्षणं ज्ञापकं यस्य स्वातन्त्र्यगुणस्य स न चेत् परमेश्वर-
ताश्रुतिर्न घटेतेत्यर्थः । लघुधिमर्थादुक्तानुपपत्त्या स्वातन्त्र्यलघुधिं
महान्तः सूत्रकारादयः अभिसंदधते अभिप्रेतवन्त इत्यर्थः ॥ ६७३ ॥

नन्वेवं स्वातन्त्र्यमश्रौतं स्यादित्याशङ्क्य श्रुतानुपपत्तिगम्यस्यापि
श्रौतत्वमस्तीति कैमुतिकन्यायमभिप्रेत्याह—

श्रौतार्थवृत्तिष्वललभ्यमपीह वस्तु

श्रौतं वदन्ति निकटत्वमनुस्मरन्तः ।

आसन्नवृष्टिमपि देवमुदीरयन्ति

वर्षन्तमेव हि जना भुवि ताद्वगेतत् ॥ १७४ ॥

श्रौतार्थेति । श्रुतिप्रतिपन्नो धात्वर्थः श्रौतार्थः । तत्र वृत्तिर्वर्त्तनं
यस्येष्टसाधनत्वस्य तद्वललभ्यतदनुपपत्तिगम्यमपीत्यर्थः । अथवा
श्रौतं श्रुतिप्रतिपन्नं यदर्थवृत्तिधात्वर्थवृत्तीष्टसाधनत्वं तद्वललभ्यं यजे-
तेति श्रुतिप्रमितधात्वर्थेष्टसाधनत्वानुपपत्तिगम्यमपीत्यर्थः । वस्त्व-
पूर्वादि वस्तु वदन्ति भट्टादय इति शेषः । तैर्हि यागस्य स्वर्गसाधन-
त्वाक्षिप्तमप्यपूर्वं श्रौतमित्येवाभ्युपेयते । अन्यथा यागस्यापूर्वजनक-
त्वाङ्गीकारेणाङ्गान्वयित्वानुपपत्तिरित्यर्थः । श्रौतार्थानुपपत्तिगम्यस्य
श्रौतत्वे बीजमाह—निकटत्वमनुरमरत्तश्चति । श्रुतार्थसमीपवृत्तित्वाद-
पूर्वादिः श्रौतत्वमित्यर्थः । श्रौतासत्तिमात्रेण श्रौतत्वव्यवहारे हृष्टान्त-
माह—आसन्नेति । आसन्ना वृष्टिर्यस्य वृष्टयधिपतेदेवस्य तमेतच्छ्रुता-
र्थानुपपत्तिगम्यस्यापि श्रौतत्वमित्येतद्यथा लोके जना विशिष्टमेघो-

इगमकाले वृष्टिसामीप्यमात्रेण देवो वर्षतीति वदन्ति तद्वच्छुतार्थ-
समीपवृत्तित्वादपूर्वमपि श्रौतमिति वदन्तीत्यर्थः । तथा च श्रुतार्थ-
नुपर्णितिगम्यस्यापि श्रौतत्वे किमु वक्तव्यं ततोऽप्यतिनिकटस्य श्रुत्यनु-
पर्णितिगम्यस्य श्रौतत्वमिति भावः । तदेवमीश्वरश्रुतेः स्वातन्त्र्यपरत्वा-
दैश्वर्यपरत्वाभावान्नैश्वर्येण वास्तवं ब्रह्मणः स्वरूपमिति सिद्धम् ॥१७४॥

ननु सूत्रकारो मुक्तिदशायामप्यैश्वर्यं सूत्रयति स्म “परामिध्यानात्तु
तिरोहितं ततो हस्य वन्धविपर्ययावि” ति अतस्तत्रामाण्यादैश्वर्यमपि
वास्तवमभ्युपेयमिति चेत्त तस्या अभ्युपगमवादत्वाद्वस्तुस्वरूपत्वे
प्रमाणाभावस्योक्तत्वादित्याह—

ऐश्वर्यमज्ञानतिरोहितं स-
दृध्यानादभिव्यज्यत इत्यवोचत् ।
शरीरिणः सूत्रकृदस्य यन्तु
तदभ्युत्योदितमुक्तहेतोः ॥ १७५ ॥

ऐश्वर्यमिति । अज्ञानतिरोहितं संसारदशायामिति शेषः । ध्याना-
दीश्वरध्यानादस्य शरीरिणोमिव्यज्यत इति यद्वोचदिति
सम्बन्धः । अभ्युपेत्योदितत्वे हेतुमाह—उक्तहेतोरिति । प्रमाणाभावा-
द्युक्तहेतोः ॥ १७५ ॥

ननु सूत्रकारसूचितं तथैवेति वक्तव्यं नान्यथयितुं शक्यमति
प्रसङ्गादिति चेत्सत्यम् । यदि प्रमाणवद्व तु तद्विना नहि सूत्रमागम-
विद्यया निरपेक्षं प्रमाणं किन्तु तदपेक्षितन्यायसूत्रकत्वेनानुगृह्यप्रमाण-
सापेक्षमेव न चात्रैश्वर्यप्रतियादकतादशागमोस्ति । न च ज्ञात्वा देव-
मित्युक्तश्रुतिस्तादशीतिवाच्यं तस्यार्थवादत्वेनैश्वर्यपरत्वाभावादित्य-
भिप्रेत्याह—

अथ वा चितिवत्प्रतीयतां
पुरुषस्ये श्वरताऽपि वास्तवी ।
यदि किंचन कारणं भवे-
न्न विना सा तदिहाभ्युपेयते ॥ १७६ ॥

अथेति । अथेत्यर्थान्तरे, वाशब्दोऽनास्थायम्, स च वास्तवीत्यनेन सम्बन्धयते । पुरुषस्य परमात्मनः कारणं प्रमाणं तत्प्रमाणं विनेति सम्बन्धः । सा-ईश्वरता ॥ १७६ ॥

इतश्च पराभिध्यानादिति च चन्मभ्युपगमवादाभिप्रायमेवेत्याह—

कामादि तत्र च भवेदितरत्र चेति
यत्सूक्रकारवचनं तदुदीक्षमाणाः ।
कामादिकेन दहरस्थगुणेन तुल्यं
सर्वेश्वरादिगुणजातमिति प्रतीमः ॥ १७७ ॥

कामादीति । सत्यकामत्वादिकं सर्वेश्वरत्वादिकं च तत्र वृहदार-
एयगतनिर्गुणविद्यायामितरत्र छान्दोग्यगतदहरविद्यायां सत्यकामत्वा-
दिकं निर्गुणविद्यायां भवेत्सर्वेश्वरत्वादिकं च दहरविद्यायां भवे-
दिति विभाग इति यत्सूक्रकारवचनमिति “कामादीतरत्र तत्र चाय-
तनादिभ्य” इति सूक्ष्मस्यार्थतोनुकरणमुदीक्षमाणाः पश्यन्तः । चयमिति
शेषः । कामादिकेन सत्यकामसत्यसंकल्पत्वादिकेन सर्वेश्वरादि-
गुणजातं सर्वेश्वरत्वादिगुणजातं कामादीतरत्रेत्यत्र हि छान्दोग्ये द
हरोस्मिन्नन्तराकाशा इति हृदयान्तर्गतत्वेन श्रुतदहराकाशगुणानां
सत्यकामत्वादीना वृहदारएयके निर्गुणविद्यायां य एषोन्तर्हृदयाकाश

इति श्रुतहार्दाकाशगुणानां सर्ववशित्वसर्वेश्वरत्वादीनां विद्यामेदेष्यु-
भयत्राकाशशब्दवाच्यस्य परमात्मन एकत्वात्परस्य परत्रोपसंहारउक्तः ।
तत्र दहरविद्यायामुपसंहृतानां वशित्वादीनामुपास्त्युर्थत्वाद् दहरान्नि-
र्गुणविद्यायामुपसंहृतानां सत्यकामत्वादीनां कश्चिदुपकारो वक्तव्यः ।
तेषां च य उपकारः स एव वशित्वादीनामपि तत्र श्रुतानां वक्तव्यः
तुल्यताप्रयुक्तत्वादुपसंहारस्येत्यर्थः ॥ १७७ ॥

कस्तत्तर्हि सत्यकामत्वादीनामुपकारः येन तत्साधम्येण सर्वेश्व-
रत्वादीनामविवक्षा स्यात् स्तुतिरेवेत्याह—

दहरस्थगुणोपसंहृतेः
स्तुतिमात्रं विरहय्य नापरम् ।
फलमस्ति परात्मनिष्ठिते
वचने वाजिभिरादृते महत् ॥ १७८ ॥

दहरस्थेति । दहरविद्यागत सत्यकामत्वादिगुणानामुपसंहार-
स्योपसंहृतसत्यकामत्वादिगुणस्येत्यर्थः । स्तुतिमात्रमल्पं फलं विरह-
य्यापरं महत् फलं वाजिभिरादृते वचने वाजसनेयिभिरधीते वाक्ये
नास्ति । तत्र हेतुः—परमात्मनिष्ठित इति । निर्गुणब्रह्मपरे वाक्ये गुणविव-
क्षाया असंभवात् सत्यकामत्वादीनां स्तुतिमात्रमेव फलं न तु
चैतन्यादेविच मोक्षाख्यं महत्फलमरित । तथा च तत्साधम्येण
सर्ववशित्वादीनामपि स्तुतिमात्रमेव फलं न तु मोक्षान्वयित्व-
मित्यर्थः ॥ १७९ ॥

ननु क्रेतव्या गौर्बहुक्षीरेत्यादौ सतोपि बहुक्षीरतादिगुणस्य
स्तुतिपरत्ववत् सर्वविशित्वादेः सत्यकामत्वादिवत् स्तुतिपरत्वेत्या-

त्मस्वरूपत्वं किञ्च स्यादित्याशङ्क्य वहुक्षीरतादिगुणे हि मानान्तर-
सत्त्वात् सत्त्वमत्र तु वचनादेव तत्सिद्धिर्वक्तव्येति कथमन्यपराद्वचना-
त्तत्सिद्धेदित्यभिप्रेत्याह—

दहराहुपसंहृतैर्गुणैः
सदृशाश्चेदशितादिलक्षणाः ।
न तदा परमात्मरूपतां
प्रतिपत्तुं कलयाऽपि शक्नुयुः ॥ १७६ ॥

दहरादिति । गुणैः सत्यकामत्वादिभिः सदृशा इति सादृश्यं च
स्तुतिपरत्वं वशितादिलक्षणाः—वशित्वादिपतित्वादिरूपाः । गुणा इति
शेषः । परमात्मस्वरूपतां वशित्वादीनामिति शेषः । कलया मात्रयापी-
त्यर्थः । प्रमाणाभावादिति भावः ॥ १७६ ॥

एवमीश्वरत्वप्रयोजकवशित्वादेः स्तुतिपरत्वमुक्त्वा तत्प्रयोज्य-
परमेश्वरत्वस्यापि तत्तुल्यन्यायतया स्तुतिपरत्वमेवेत्याह—

परमेश्वरतागुणोऽप्यतः
स्तुतये तस्य परस्य वस्तुनः ।
परिकीर्तिं इत्युपेयता-
मविशेषाद्वशितादिलक्षणैः ॥ १८० ॥

परमेश्वरतागुणोऽपीति । परमेश्वरलक्षणगुणोप्यतः । यतो वशित्वादीनां
स्तुतिपरत्वमतो वशित्वादिलक्षणैः गुणैरिति शेषः । अविशेषा-
त्प्रमाणाभावादेस्तुल्यत्वादित्यर्थः ॥ १८० ॥

किञ्चेश्वरत्वं परमात्मनो वास्तवं स्वरूपमिति वदतो जग-
त्कारणत्वसाक्षित्वे अपि तत्स्वरूपत्वेनानभिमते उताभिमते । नाद्यः
ईश्वरत्वेन तुल्ययोगक्षेमत्वेन तयोरपि स्वरूपत्वावश्यंभावादित्यभि-
प्रेत्यादौ कारणत्वस्य तत्स्वरूपत्वापत्तिमाह —

कारणत्वमपि चित्सुखादित्व—

तत्स्वरूपमिति किं न गृह्णते ।

ईश्वरत्वविषये विपश्चितां

पक्षपातकरणे न कारणम् ॥ १८१ ॥

कारणत्वमपीति । तत्स्वरूपं तस्य परमात्मनः स्वरूपम् । नन्दीश्वर-
त्वस्य तत्स्वरूपत्वस्वीकारे कारणत्वादेरपि तत्स्वरूपत्वं स्वीकर्त्तव्य-
मिति कोयं नियमः विपरीते वा कोयं नियमः विनिगमकाभावात्-
स्यापि स्वरूपत्वमङ्गीकार्यमित्याह—ईश्वरत्वविषय इति । विपश्चितामि-
त्युपहासः पक्षपातकरणे तदेकाङ्गीकारः पक्षपातः तत्करणे कारणं
विनिगमने हेतुनास्तीत्यर्थः ॥ १८१ ॥

इदानीं साक्षित्वस्यापि परमात्मनः स्वरूपत्वापत्तिमाह —

साक्षितापि परमात्मनो भवे—

दीश्वरत्ववदियं न संशयः ।

नित्यसिद्धनिजबोधरूपव—

द्रूपमेव निरूपाधिकं विभोः ॥ १८२ ॥

साक्षिताऽपीति । यथा विभोः परमात्मन ईश्वरत्वे नित्यसिद्धस्था-
भाविकक्षानस्वरूपवत् निरुपाधिकं वास्तवं स्वरूपं तद्वत्साक्षितापि
निरुपाधिकं स्वरूपं स्याद्विनिगमकाभावादित्यर्थः ॥ १८२ ॥

ननु विनिगमकाभावोऽसिद्धः ईश्वरत्वस्य श्रुतिप्रतिपन्नत्वात्
साक्षित्वादेव श्रुतिप्रतिपन्नत्वाभावादित्यपि न शङ्कनीयम् । साक्षि-
त्वादेवपि श्रुतिसिद्धत्वादित्यभिप्रेत्यादौ साक्षित्वे श्रुतिं दर्शयति —

एको देवः सर्वभूतेषु गूढः
सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा ।
कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः
साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च ॥ १८३ ॥

एक इति । मूर्तित्रयात्मना पुराणसिद्धभेदवारणार्थमेकपदम् । जाग्र्यं
निरस्यति—देव इति । स्वप्रकाश इत्यर्थः । पराभिमतं तात्पर्यं वार-
यति—सर्वभूतेषु गूढ इति । सर्वभूतानामात्मेत्यर्थः । आधाराधेयभावेन
भेदं वारयति सर्वव्यापीति । परिच्छेदत्रयशून्य इत्यर्थः । ननु जीवपरयो-
नियम्यनियामकभावस्य सत्त्वात् कथं त्रिविधपरिच्छेदशून्यता तत्राह-
सर्वभूतेति । सर्वेषां ब्रह्मादिस्तम्यान्तानां भूतानामयभेदान्तरात्मा सर्वेषु
भूतेष्वस्यैव प्रवेशश्रवणात् । तथा चात्यन्ताभेदे नियम्यनियामकभा-
वानुपपत्तेरागोपित एव भेद इत्यर्थः । तर्हि कर्तुरभिन्नत्वात्परोपि कर्ता
स्यात् । तत्राह—कर्माध्यक्ष इति । प्रत्यगात्मनोपि न कर्तृत्वमित्यर्थः ।
साक्ष्यसाक्षिणोभेदः स्यात् तत्राह—सर्वेति । सर्वेषां भूतानां साक्ष्या-

णामयमधिवासः अधिष्ठानत्वात् । तथा चारोपितस्याधिष्ठानाभेदान्न
वस्तुतः परिच्छेद इत्यर्थः । तस्य वस्तुत्वेन घटवद्वृश्यत्वानुमानं
जडत्वोपाधिहतमित्याह—साक्षात् । ईक्षणकर्तृत्वं वारयति—चेतां ।
द्रष्टृत्वाद्विकारित्वं लौकिकद्रष्टृवन्नेत्याह—केवल शति । स्वसविधिमात्रेण
विश्वव्यवहारहेतुतया चिन्मात्रत्वमस्य द्रष्टृत्वं न विकारितयेत्यर्थः ।
ज्ञानानन्दौ ब्रह्मणो गुणावितिमतं निरस्यति—निर्युण शति । एकरसत्व-
थ्रुतिविरोधादित्यर्थः ॥ १८३ ॥

एवं कारणत्वेषि थ्रुतिमाह—

न तस्य कार्यं करणं च विद्यते
न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते ।

पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते

स्वाभाविकी ज्ञानबलाक्रिया च ॥ १८४ ॥

न तस्येति । तस्येश्वरस्य कार्यं स्थूलदेहः करणं सूक्ष्मदेहः उमय-
मणि न विद्यते । अनेन जीववैलक्ष्यरथमुक्तं तर्हायं जगत्सर्जनेऽसमर्थ
एव स्यादित्याशङ्क्यायमेव समर्थ इतिवकुं जगतः कारणान्तरं प्रति-
षेधति—न तस्म शति । तस्य परमेश्वरस्य सदशोषि नास्ति कुतो-
ऽधिक इत्यर्थः । सामर्थ्यमुपपादयति । परोति । अस्य परमेश्वरस्य
परोक्षषा विविधा विचित्रा कार्यजननी शक्तिर्मायाख्या श्रूयते पव
इन्द्रो मायामिरित्यादिमिरन्तःकरणहीनस्यापि जगत्स्वरूपमविरुद्ध-
मित्यर्थः । ननु मायाया अपि जडत्वात्कथमेतादृशं सामर्थ्यमित्याशङ्क्य
स्वतः सामर्थ्याभावेषि स्वरूपचैतन्यसम्बन्धाद् भवत्येवेत्याह—

स्वाभाविकीति । अनादिसिद्धा ज्ञानबलक्रिया ज्ञानं स्वरूपचैतन्यं तदेव बलं
तेन या क्रिया मायाप्रवर्तनरूपा साप्यस्तीत्यर्थः । अतः सर्वज्ञत्वं
कारणत्वं च सम्भवतीति भावः ॥ १८४ ॥

एवं साक्षित्वकारणत्वयोः श्रुतिं प्रदर्श्य दृष्टान्तत्वेनैश्वर्येष्पि श्रुतिं
दर्शयति —

न तस्य कश्चिच्चत्पतिरस्ति लोके
न चेशिता नैव च तस्य लिङ्गम् ।
सकारणं वै करणाधिपाधिषो
न चास्य कश्चिज्जनिता न चाधिषः ॥ १८५ ॥

न तस्येति । अथवा मुखतोपि कारणत्वप्रतिपादिकां श्रुतिमाह—
न तरयेति । तस्य परमेश्वरस्य पतिः स्वामी ईशिता नियन्ता लिङ्गयते
ज्ञायते ऽनेनेति लिङ्गं कार्यकरणं, सःपरमात्मा, कारणम्, जगत्कारणं
कारणाधिपाधिषः—चशुरादिकारणनामधिपानामादित्यादीनामप्य-
धिषः, अतोऽयमेव सर्वेश्वर इत्यर्थः । न चास्य कश्चिज्जनिता नैव च
तस्य लिङ्गमिति जीववैलक्षण्यमुक्तं न तस्य कश्चिदित्यादिना स
कारणमित्यादिना च सर्वेश्वरत्वजगत्कारणत्वे उक्ते शेष उपसंहारः
॥ १८५ ॥

तस्मात्कारणत्वसाक्षित्वयोरपीश्वरत्ववत् श्रुतिनिर्देशस्तुल्य
इत्याह—

उक्तश्रुतिः कारणसाक्षिभाव-

मैश्वर्यवद्वक्ति परस्य पुसः ।

अतत्परत्वान्न तदिष्यते चेद्-

द्वयं तृतीयं न तथैषितव्यम् ॥ १८६ ॥

उक्तिः । उक्तप्रकारेण श्रुतिः उक्तथ्रुतिः कारणसाक्षिभावं कारणत्वं साक्षित्वं च । ननु कारणत्वाद्विप्रतिपादकश्रुतेरात्मपरत्वेन तत्परत्वाभावान्न तदुभयं स्वरूपमिति चेतहि तात्पर्यमावस्थैश्वर्यश्रुतावपि समत्वात्तदपि न स्वरूपमित्याह—अतत्परत्वादिति । तद्द्वयमिति सम्बन्धः । कारणत्वं साक्षित्वं चेत्यर्थः । इष्यते स्वरूपत्वेनेति शेषः । तृतीयं कारणत्वसाक्षित्वापेक्षया तृतीयमैश्वर्यमपीत्यर्थः । तथा स्वरूपत्वेन ॥ १८६ ॥

तस्मात् त्रिष्वपि श्रुतेरविशेषादतत्परत्वस्य च तुल्यत्वात् त्रयाणामप्यस्वरूपत्वं वक्तव्यमन्यथैकस्य स्वरूपत्वाङ्गीकारे इतरयोरपि स्वरूपत्वापत्तिः । इतरयोश्चास्वरूपत्वेऽन्यस्याप्यस्वरूपत्वमिति प्रथमपक्षनिराकरणपूर्वकमुपसंहरति—

अतत्परत्वं अवणस्य तुल्यं

त्रिषु त्रयं तेन विवर्जनीयम् ।

अथेषुमेकं त्रयमेषितव्यम्

विशेषहेतोरनिरूपणेन ॥ १८७ ॥

अतत्परत्वमिति । श्रवणस्य श्रुतेः त्रिषु कारणत्वसाक्षित्वसर्वेश्वर-
त्वलक्षणेषु त्रिष्वपीत्यर्थः । तेन येनातत्परत्वं तुल्यं तेन त्रय विवर्ज-
नीयम् स्वरूपत्वेन न स्वीकर्त्तव्यमित्यर्थः । अथ यद्येकमीश्वरत्वमिष्टं
स्वरूपत्वेनेति श्रेष्ठः । त्रयं त्रयमप्येषितव्यं विशेषहेतोर्विनग्ननस्या-
निरूपणादित्यर्थः ॥ १८७ ॥

नन्वीश्वरत्ववत्कारणत्वसाक्षित्वे अपि स्वाभाविके एवेति चेत्र-
सापेक्षस्य मिथ्यात्वनियमादिति त्रयाणामपि मिथ्यात्वं वक्तुमादौ
दृष्टान्तत्वेनाभिमतेश्वरत्वस्य सापेक्षत्वमाह—

ईशितव्यमनपेक्ष्य नेश्वरो
नेशितव्यमपि तद्वदीश्वरम् ।
अन्तरेण घटते ततो मृषा
मोहमात्रपरिकल्पितं द्वयम् ॥ १८८ ॥

ईशितव्यमिति । यथेश्वरेण विनेशितव्यं न घटते तद्वदीशितव्यमन-
पेक्ष्य परमात्मायीश्वरो न घटते इत्यर्थः । एतदुक्तं भवति । परमात्मा
हीशितव्यं ब्रह्मादि जगदपेक्ष्यैव ईश्वरो भवति न तु तदनपेक्ष्य
स्वतोः लोके ग्रामादीशितव्यसापेक्षस्यैव ईश्वरत्वदर्शनात्तदभावे
परिव्राजके तददर्शनात् तद्वदीशितव्यं ब्रह्मादि जगदपीश्वरमपे-
क्ष्यैवेशितव्यं भवति न तु तमन्तरेण ग्रामादावीश्वरपुरुषापेक्ष्यैवैश्वर्य-
व्यवहारादन्यथा परिव्राजकं प्रत्यपि तदैश्वर्यं स्यादिति फलितमाह-
तत इति । सापेक्षत्वं तच्छब्दार्थः द्वयमीशितव्यमीश्वरत्वं चात्र चेशितव्यं
दृष्टान्तत्वेनोपात्तं यथेश्वरसापेक्षमीशितव्यं मोहपरिकल्पितं मृषैवै
न तु वस्तुसत् तथेशितव्यसापेक्षमीश्वरत्वमपि मोहमात्रपरिकल्पितं
मृषैवेत्यर्थः ॥ १८९ ॥

एवं कारणत्वस्यापि सापेक्षत्वं सदृष्टान्तमाह —

कार्यवस्तु विरहय विरणं
न कचिद् घटयितुं न्नमेमहि ।
नापि कारणमपोद्य केवलं
कार्यवस्तु परिकल्पयेमहि ॥ १८६ ॥

कार्यवस्तु विरहयेति । क्षमेमहि समर्था भवेम यथा कारणं विना कार्यं
न भवतीति कारणसापेक्षं कार्यं तद्विकार्यमपेक्ष्यैव कारणं भवति न
तु तद्विना कार्यनियतपूर्ववर्तिन एव कारणत्वादित्यर्थः ॥ १८६ ॥

साक्षित्वस्यापि सापेक्षत्वमाह —

साक्षयवस्तु परिहृत्य साच्चिता
साच्चिणं च परिहृत्य साक्षयता ।
नेष्यते न घटते च तेन त-
त्सव्यपेक्षमुभयं परस्परम् ॥ १८० ॥

साक्षयवस्त्वीक्षणविषयवस्तु यथा घटादेः साक्षयत्वं
साक्षिणं विना नेष्यते न घटते चेक्षणविषयस्यैव साक्षयत्वादीक्षणस्य
चेशितारं विनानुपपत्तेस्तद्वित्यरमात्मनः साक्षित्वमपि साक्षयं विना
नेष्यते न घटते चेक्षणाथयस्यैव साक्षित्वादीक्षणस्य च विषयं
विनानुपपत्तेरित्यर्थः । फलितमाह—तेनेति । येनैकं विनेतरं न घटते
न तेन तदुभयं साक्षिता साक्षयता च परस्परं सव्यपेक्षमत्रापि
साक्षयतेति दृष्टान्तत्वेनोपात्तम् ॥ १८० ॥

इदानीं प्रसङ्गादात्मनः प्रमातृत्वादिकमपि मिथ्येति वक्तुमादौ प्रमातृत्वस्य सापेक्षत्वमाह—

न प्रमेयमपहाय मातृता
नापि मातृविरहे प्रमेयता ।
मातृमेयराहिता न च प्रमा
न प्रमाणराहितं प्रमाफलम् ॥ १६१ ॥

न प्रमेयामते । प्रमाश्रयत्वस्यैव प्रमातृत्वात् प्रमायाश्च विषयसापेक्षत्वात् प्रमातृत्वं प्रमेयसापेक्षमित्यर्थः । अत्रापि नापि मातृविरहे इत्यादिवृष्टान्तर्थः । प्रमातारं विनापि प्रमेयता न संभवति । प्रमात्राश्रितप्रमाविषयस्यैव प्रमेय वात् । एवं प्रमातृप्रमेये विना प्रमाणमपि न संभवति । तस्य प्रमातृत्वस्य प्रमातृसमवेतार्थप्रकाशत्वास्याश्रयविषयसापेक्षत्वात् । एवं प्रमाणं विना तत्फलमभिव्यक्तिरपि न संभवति तस्यास्तदधीनत्वात् । अथवा प्रमातृप्रमेये विना चक्षुरादेः प्रमाणत्वं न संभवति । एवं प्रमाणं विना प्रमारूपं फलमपि न संभवति । तस्य तज्जन्यत्वात्तथा च कारणत्वादेवेकैकसापेक्षत्वमेव प्रमातृत्वादिकं तु प्रमेयादित्रितयमपेक्षत इति परम्परया मेयादित्रयसापेक्षमित्यर्थः ॥ १६१ ॥

एवं कर्तृत्वमपि सापेक्षमित्याह—

कर्तृ कर्म परिहृत्य नेष्यते
कर्म कर्तृराहितं न च क्वचित् ।
कर्तृकर्मराहिता न च क्रिया
न क्रियाविराहितं क्रियाफलम् ॥ १६२ ॥

कर्त्तिः । कृत्याश्रयस्यैव कर्तृत्वात् कृतेश्च क्रियारूपाणाः सकर्म-
कत्वेन कर्म विना अभावात् कर्मकारकसापेक्षमेव कर्तृत्वमेवं कर्म-
त्वमपि कर्त्तारं विनाऽनुपयन्नं कर्तृसापेक्षक्रियाजन्यफलभाज एव
कर्मकारकत्वात् । एवं क्रियापि कर्तृकर्मणी विना न संभवति ।
तस्या आश्रयविषयसापेक्षत्वात् । एवं क्रियाफलमपि क्रियां विना
न संभवति तस्य तज्जन्यत्वात् तथा च कर्मतादिवक्तर्तृत्वमपि
सापेक्षमित्यर्थः । एवं भोक्तृत्वादिकमपि सापेक्षं द्रष्टव्यम् ॥ १६२ ॥

एवमस्मदात्मनः सर्वानुगतत्वैनं न सामान्यत्वमपि सापेक्ष-
मित्याह—

सामान्यं न विशेषवस्तुविरहे तस्माद्विना तज्ज च
स्वातन्त्र्येण घटासुपाञ्चति ततः सापेक्षमेतदृद्धयम् ।
यत्सापेक्षमिहेच्चितं भवति तन्मायामयं स्वप्रव-
त्तसादीश्वरतादिकल्पितवपुः स्वीकुर्महे न्यायतः ॥ १६३ ॥

सामान्यमिति । विशेषं विना सामान्यं न संभवति । विशेषेष्व
नुगतस्यैव सामान्यत्वात् । एवं तद्विशेषवस्तु च स्वान्त्र्येणास्यैव
व्याख्या—तस्मादिनेति । सामान्यादते घटां घटनां सज्जावं नोपाञ्चति
न प्राप्नोति न संभवतीत्यर्थः । स्वानुगतसामान्यकस्यैव विशेषत्वात्
गोत्वादेविशेषत्वाभावादिति भावः । फलितमाह—तत इति । यतः
सामान्यत्वं विशेषवस्तु विना न संभवति । विशेषत्वं च सामान्यं
विना न संभवति ततो द्वयं सामान्यत्वं विशेषत्वं च सापेक्ष-
मेवात्रापि विशेषस्य सापेक्षत्वं दृष्टान्ततयोक्तमेतच्च ब्रह्मपञ्चयोः
सामान्यविशेषभावेनैक्यनिरसनार्थमुक्तमिति द्रष्टव्यम् । नन्वस्त्वी-
श्वरत्वादेः सापेक्षत्वं न ह्येतावताऽवास्तवत्वं भवतीत्याशङ्क्य

सापेक्षत्वस्य - स्फटिकलौहित्यादौ मिथ्यात्वेन व्यासिदर्शनादीश्वरं-
त्वादेरपि सापेक्षत्वात् मिथ्यात्वं भवत्येवेति तस्य न तत्स्वरूपत्वं-
मिति वक्तुं व्यासिमाह—यत्सापेक्षमिति । इह जगति मायामयं मिथ्या
स्वस्य च सापेक्षत्वं निद्रादिना व्यासिसुत्तवाऽनुमानमाह - तस्मादिति ।
सापेक्षत्वमिथ्यात्वयोर्व्याव्यापकत्वं तच्छब्दार्थः ईश्वरतादीत्यादिप-
देन पूर्वोक्तं कारणत्वादिकं गृह्णते कलिपतवपुः कलिपतस्वरूपं न्यायत
अनुमानादीश्वरत्वादिकं कलिपतरूपं सापेक्षत्वात् स्वस्फटिकलौ-
हित्यादिवत् । न चाप्रयोजकः वास्तवत्वे आत्मवत्सापेक्षत्वाभावस्यैव
वाधकत्वात् परस्परापेक्षसिद्धिकस्य वास्तवत्वानुपपत्तेश्चेत्यर्थः ॥६६३॥

ननु समुद्रतरङ्गन्यायेन भिन्नाभिन्नत्वरूपेण तस्य तत्स्वरूपत्वम-
विरुद्धमित्याशङ्कय ब्रह्मणो भिन्नत्वाभिन्नत्वे स्वाभाविके उतान्यतर-
दौपाधिकं नोभयथापि विरुद्धत्वादित्याह—

अभिन्नता भिन्नतया विरुद्धा
विभिन्नताऽभिन्नतया तथैव ।
उपाधिभेदे परिकलिपतेऽपि
विना पुनस्तं किमुदीरणीयम् ॥ ६४ ॥

अभिन्नतेति । परिकलिपतेष्यङ्गीकृतेषीत्यर्थः । तमुपाधिमुपाधि-
भेदेनाप्येकस्य भिन्नाभिन्नत्वे न संभवतः वस्तुनो द्वैरूप्यायोगात्
किमु वक्तव्यमुपाधिभेदाभाव इत्यर्थः ॥ ६४ ॥

नन्वेकस्य स्वतो विरुद्धोभयरूपासंभवेष्युपाधिभेदादुपपद्यते ।
आकाशादौ तथा दर्शनादित्याशङ्कय किमुभयं रूपं वास्तवसुत
भिन्नत्वं कलिपतम् । नायः सम्भवतीत्याह—

स्वभावतो गन्मिथुनं विरुद्धं
 न तन्निमितान्तरतः कदाचित् ।
 उपैति सख्यं परमार्थवृत्त्या
 भ्रमादलभ्यं न च किंचिदस्ति ॥ १६५ ॥

स्वभावत इति । यद द्वयं स्वतोविरुद्धत्वात्र ब्रह्मण्युपाधितोषि
 तयोस्तदुपाधितोषि परमार्थवृत्त्या साहित्यं न प्राप्नोति एकत्रैका-
 वच्छेदेन न वर्तते । तथा च भेदाभेदयोरपि स्वतो विरुद्धत्वात्र
 ब्रह्मण्युपाधितोषि तयोरुभयोरपि वस्तुतः संभवः । आकाशादौ
 घटायुपाधिप्रयुक्तवर्तुलत्वादिकमवास्तवमेव निर्भेदे वस्तुनि
 तद्विरुद्धसभेदत्वस्य वास्तवत्वे वाऽनिर्मोक्षप्रसङ्ग इति भावः । द्वितीय-
 स्तवङ्गीक्रियते किंत्वीश्वरत्वादेवास्तवत्वं भवदभिमतं न सिद्धती-
 त्यभिप्रायेणाह— भ्रमादिति । ॥ १६५ ॥

विरुद्धयोरुपाधिद्वारापि वस्तुत एकत्रासंभवे दृष्टान्तमाह—

न रविशार्वरसख्यकृदीच्छते
 जगति कश्चिदुपाधिरमोहतः ।
 यदि भवेत्स भवेद्वतो मतः
 स न भवेद्यदि सोऽपि न संभवेत् ॥ १६६ ॥

न रवीति । न हि सूर्यान्धकारयोः साहित्यापादकः कश्चिदुपाधिर-
 स्तीत्यर्थः । ननु स विद्यते पेचकदीनां सूर्ये तमोबुद्धिदर्शनादिति
 चेतसत्यं भ्रान्तिरेव सां न तु वस्तुतः । अन्यथान्येषामपि तस्मिन्
 तमोबुद्धिप्रसङ्गादित्यभिप्रेत्याह— अमोहत इति । वस्तुत इत्यर्थः । ततः

किमिति चेत् तद्वदेव परस्परविरुद्धभेदसाहित्यापादकोपाधेरप्य-
संभवात् तत्साहित्यं न संभवेत्तसंभवे वा सूर्यतमःसाहित्यमपि
स्यादविशेषादित्याह—यदि भवेदिति । सः सूर्यतमः साहित्यापादको-
पाधिर्यदि भवेत् भवेद् भवतो मतः भेदसाहित्यप्रयोजकः तमसः
सूर्यसाहित्यापादकः उपाधिर्यदि न भवेत् स भवदभिमतोपाधिर्यि
न भवेदविशेषादित्यर्थः ॥ १६६ ॥

भ्रान्तिपक्षे तु नार्य दोषः अविद्यायाः महायोगिन्या असंभावि-
ताभासचतुरत्वादिति भ्रमादलभ्यमित्युक्तमेवार्थं स्पष्टयति—

खमपि खादति खरिडतमीक्षते
निजशिरो नयनेन करार्पितम् ।
किमपि दुर्घटमस्य न विद्यते
यदि विमूढमतिर्भवति स्वयम् ॥ १६७ ॥

खमपीति । यदि स्वयं मूढमतिर्भवति तदाऽस्य विमूढमतेदुर्घटं
किमपि न विद्यते इति सम्बन्धः । तदेवाह—खमपीत्यादिता । खमा-
काशमपि खादतीव स्वप्नादाविति शेषः । खरिडतं छिन्नकरार्पितं
हस्ते स्थापितं निजशिरः ईक्षते खं खरिडतमीक्षत दूति वा तस्मा-
द्देवस्याविद्याविज्ञमितत्वात्सप्रपञ्चश्रुतेश्च तादशभेदवादेन निर्विशेष-
ात्मप्रतिपादनपरत्वाज्ञेशितव्यादिप्रपञ्चघटितमीश्वरत्वादिकमात्मनः
स्वरूपमिति सिद्धम् ॥ १६७ ॥

किंच कार्यकारणभावो यदि वास्तवः स्यात्तदा तदधीनमी-
श्वरत्वादिकमप्यात्मनः स्वरूपं स्यादात्मा च स विशेषो भवेत् स
एव दुर्निरूपः अतो नेश्वरत्वादिविशेषो वास्तवः न वात्मत्वं स
विशेषमित्यभिप्रेत्याह—

इतश्च निर्भेदकमात्मतत्वं
 निरूपणे कारणकार्यतादेः ।
 अनादिमायैकनिबन्धनत्वा-
 दसंभवादस्य तु वस्तुवृत्त्या ॥ १६८ ॥

इतश्चेति । वक्ष्यमाणहेतोरपीत्यर्थः । चकारात्पूर्वोक्तसापेक्षत्वादिकं
 गृह्णते । हेतुमेवाह—निरूपण इति । कारणकार्यता कार्यकारणभावः
 आदिपदेन साक्षिसाक्ष्यतादिकं गृह्णते अस्य कार्यकारणतादेः
 वस्तुवृत्त्या वस्तुतः असद्वा कार्यं सद्वा कार्यं कुर्वद्वा कारणमकुर्वद्वा-
 कारणं सम्बन्धं वा साक्ष्यसम्बन्धं चेत्येवं विचारे कार्यकारणतादेः
 केनापि प्रकारेण निरूपयितुमशक्यत्वेन वस्तुतोऽसभवादाविद्यक-
 त्वमेव वक्तव्यम् । ततश्च निर्भेदमेवात्मतत्वमित्यर्थः ॥ १६८ ॥

तत्र कार्यकारणभावस्य वस्तुतोऽसंभवं वैशेषिकमतानुसारेण
 कार्यस्य दुर्निरूपत्वेन तावदाह—

असन्न कार्यं गगनप्रसून-
 वन्ध्यासुतादेः करणाग्रसिद्धेः ।
 न प्राग्सत्कार्यमिति प्रवादः
 प्रशस्यते तस्य विरोधहेतोः ॥ १६९ ॥

असत्रेति । किं कार्यमसदुत्पद्यते उत सत् नाय इत्याह—
 असत्र कार्यमिति । असतः करणाधीनसत्त्वलक्षणकार्यत्वस्यानुपपत्ते-
 रित्यर्थः । अप्रसिद्धमव्याह—वन्ध्यासुतादेरिति । कारणस्य निष्पादनस्या-
 प्रसिद्धेश्चेत्यर्थः । ननु वन्ध्यासुतादिकमत्यन्तासत्त्वान्मोत्पादि-
 कार्यं तृत्पत्तेः पूर्वमसदुत्पद्यतामित्याशङ्क्य तदपि न्यायविरोधेन

दूषयति—न प्रागसदिति । उत्पत्तेः प्रागसदित्यर्थः । प्रवादः उक्तिः सिद्धान्त इति वा न प्रशस्यते न सम्यग्भवति । तत्र हेतुः—तस्येति । तस्य प्रागसतः पश्चात्कारणाधीनसत्त्वलक्षणोत्पत्तिरित्यस्य विरोधादेतोः यदसत् न तत्कदापि सत् यथा नरविषाणम्, यन्सत् न तत्कदाप्यसत् यथा ब्रह्मेति नियमविरोधादेतोर्नैकस्य कालभेदेन सत्त्वासत्त्वे संभवत इत्यर्थः ॥ १६६ ॥

किंचोत्पत्तेः पूर्वं कार्यमसदिति प्रतीतौ पूर्वकालः कार्यस्य विशेषणं प्रतीयते न च तत्कार्यस्यासत्त्वे युज्यते असति विशेषण-प्रवृत्तेरदर्शनादनुपपत्तेश्चेत्याह—

विशेषणानामसति प्रवृत्ति-
र्न दृश्यते क्वापि न युज्यते च ।
युधिष्ठिरात्प्रागभवन्नरेन्द्रो
वन्ध्यासुतः शूर इतीह यद्यत् ॥ २०० ॥

विशेषणानामिति । पूर्वकालीनत्वोत्पत्त्यमानत्वादीनां न युज्यत इति विशेष्यसम्बन्धस्यैव विशेषणत्वादसता च सम्बन्धासंभवा-दित्यर्थः । असति विशेषणप्रवृत्तौ दृष्टान्तमाह—युधिष्ठिरादिति । यद्यद्वन्ध्यासुतो युधिष्ठिरात् प्राक् नरेन्द्रोऽभवत् शूरश्चेति प्रतीतौ युधिष्ठिरप्राक्भवत्वनरेन्द्रत्वशूरत्वानां वन्ध्यासुतं प्रति विशेषणत्वम् युज्यते तद्बुद्धपत्तेः पूर्वमसदित्यपीत्यर्थः । ननूत्पत्तेः पूर्वं कार्य-मसदिति न ब्रूमः किन्तु तत्प्रागभाव एवेति चेत्त । किं प्रागभाव-सत्त्वेन घटस्यायातं घटस्वरूपं तु तदाऽसदेव सत्त्वासमवायस्य स्वरूपसत्त्वस्य वा तदाऽभावान्न हि घटसत्ता पटसत्ता भवति । न ह्यभावप्रतियोगित्वमेव सत्त्वं तदाऽसतोऽभावप्रतियोगित्वानु-पपत्तेश्च ॥ २०० ॥

किंचोत्पत्तिस्वरूपानिरूपणादप्यसत्कार्यवादोऽयुक्त इत्याह—

उत्पत्तिरप्यस्य निरूप्यमाणा

न काचिदागच्छति युक्तिमार्गम् ।

स्वसत्तया स्वैः समवायिकारणै-

रपीहया स्थात्समवायिताऽस्य ॥ २०१ ॥

असज्जनिः सेत्युपवर्गमानं

सुदुर्धटं न श्यसतो युजैभिः ।

सदेव सद्ग्रिः सह सर्ववस्तु

संगच्छते न त्वसदेव सद्ग्रिः ॥ २०२ ॥

उत्पत्तिरिति । अस्य असतः । ननु प्रागसतः कार्यस्य सत्तासमवायित्वं स्वसमवायिकारणसमवायित्वं वोत्पत्तिरिति प्रसिद्धमतः कथं तदनिरूपणमित्याशङ्क्य सत्यं प्रसिद्धं तदेव कार्यस्यासत्त्वे नोपपद्यत इत्यभिप्रेत्याह—स्वसत्त्वेति । यस्य कार्यस्य स्वसत्तया स्वाभिव्यङ्ग्ययग सत्तया सह या समवायिता समवायाश्रयता सत्तानिरूपितसमवाया-श्रयतेत्यर्थः । यदा स्वैः स्वीयैः समवायिकारणैः सह या समवायिता समवायिकारणेषु समवेत्त्वमित्यर्थः ॥ २०१ ॥ सा सत्तासमवायिता समवायिकारणसमवायिताऽसज्जनिः असत उत्पत्तिरित्युपवर्गमानं निरूप्यमाणं सुदुर्धटं सुतरां दुर्धटं तत्र हेतुः । नहीति । यतः असतः कार्यस्य एभिः सत्तया समवायिकारणैर्वा युजा सम्बन्धो न संभवति । सतोरेव सम्बन्धात् तत इत्यर्थः । नन्वसतोऽपि सद्ग्रिः सह सम्बन्धः किं न स्यादित्याशङ्क्याह—सदेवेति । सदेव सर्ववस्तु सद्ग्रिः सह सम्बन्धाति न त्वसदेव—असदपि । समवायो हि सम्बन्धः

सम्बन्धिनोः सतोरेव भवति नान्यतरस्यासत्त्वेष्याकाशातत्कुसुमयोः समवायसम्बन्धादर्शनात् । न चोत्पद्यमानमपि सदेवेति सत्तादिसमवायः स्यादिति वाच्यम् । सत्तासमवायित्वस्यैव सत्त्वेनोत्पद्यमानत्वे च तत्पूर्वं सत्त्वानुपपत्तेः । तथा च सत्तादिसमवायित्वस्यैवोत्पत्तित्वे तत्पूर्वं कार्यस्यासत्त्वात् न तस्य सत्तादिसमवायित्वमिति नोत्पत्तिनिरूपयितुं शक्यत इत्यर्थः ॥ २०२ ॥

नन्वसतः सद्भिः सह सम्बन्धाभावेष्यसद्भिरेव सत्तादिभिः सह सम्बन्धः किं न स्यादित्याशङ्क्य सत्तादीनां सत्त्वान्मैवमित्याह-

सती ह सत्ताऽस्य पटस्य दृष्टा

तथैव सन्तः पटतन्तवोऽपि ।

तथा च तैश्चास्य कथं पटस्य

सम्बन्धिता स्यादसतो वदैतत् ॥ २०३ ॥

सती हेति । ह इत्यवधारणे । इह वैशेषिकसमय इति वा । अस्य सत्ता सत्येव दृष्टा न त्वसती अन्यथा सद्बुद्धिविषयत्वायोगात् तथा पटतन्तवः पटकारणतन्तवोपि सन्त एव दृष्टाः अन्यथा कारणत्वानुपपत्तेऽर्थः । फलितमाह—तथा चेति । सदेकाश्रयया सत्या सत्यातैः सद्भिस्तन्तुभिश्च सहास्यासतः पटस्य कथं सम्बन्धिता स्यादेतत्सम्बन्धिता स्यादित्येतद्वदेत्यर्थः ॥ २०३ ॥

ननु माभूत् सत्तासमवायः स्वकारणसमवायो वा सतो जन्मप्रकारान्तरेणैव तत्स्य भवत्वित्याशङ्क्य तथानभ्युपगमान्मैवमित्याह—

स्वकारणैस्तन्तुभिरेवमस्य
स्वसत्तया चान्वय एव जन्म ।
तवेष्ट्रमेवं सति जन्म तस्य
न शक्यते वर्णयितुं पटस्य ॥ २०४ ॥

स्वकारणैरिति । अस्यासतः पटस्य स्वकारणैस्तन्तुभिरेव स्वसत्तया
चान्वयः समवाय एव जन्म तवेष्ट्रं नान्यदित्यर्थः । फलितमाह—
एवं सतीति । सत्तादिसमवायस्यैवोत्पत्तित्वे सतीत्यर्थः ॥ २०४ ॥

ननु पटस्य सत्तासमवायित्वेन स्वकारणसमवायित्वं स्वकारण-
समवायित्वेन च सत्तासमवायित्वमिति द्रव्यत्वगुणवत्त्वयोरिच्च
परस्परप्रयोज्यतया नासतः समवाय इत्याशङ्कय किमैकदैव कार्यस्यो-
भयसमवायित्वं किं वा पौर्वापर्येण नादः परस्परप्रयोज्यप्रयोजकता-
न्नुपत्तेः द्रव्यत्वगुणत्वयोश्चानादित्वेनादोषत्वात् तदसंभतेश्च, द्वितीये
येन प्रथमं सम्बन्धते तत्समवायात् पूर्वं कार्यस्यासत्वात् कथं तेन
तत्समवायि स्यादित्यभिप्रेत्याह—

तदन्वयात्प्रागसतः कथं स्या-
न्तदन्वयो न ह्यसदन्वयाय ।
सता समर्थं न हि वन्धयथा त-
त्पुत्रः समन्वेति कदाचिदत्र ॥ २०५ ॥

तदन्वयादिति । सत्तास्वकारणान्यतरान्वयादित्यर्थः । असतः
कार्यस्येति शेषः । तदन्वयः सत्ताद्यन्यतरान्वयः कथं स्यान्न कथम-
पीत्यर्थः । तत्र हेतुः । न हीति । हि यतः असत्सतान्वयाय न समर्थ-
मिति सम्बन्धः । तत्र दृष्टान्तमाह—नहीति । अत्र-लोके ॥ २०५ ॥

पूर्वं स्वसत्तादिसमवायादन्यदेवोत्पत्तिशब्दवाच्यमस्तिवत्या-
शब्दं तथानभ्युगमादिति हेतुरुक्तः इदानीमन्यच्च निरूपयितुं च
शक्यमित्याह—

न च किंचिदन्यदसतो वदितुं

पटवस्तुनोऽत्र शकनीयमतः ।

जनिशब्दवाच्यमनवशातया

तदयुक्तमेवमसदुद्भवनम् ॥ २०६ ॥

न च किञ्चिदिति । अस्य पटवस्तुनः इतः सत्तादिसमवायादन्य-
ज्ञनिशब्दवाच्यमुत्पत्तिपदाभिधेयमनवशातया निर्दुष्टतया वदितुं
निरूपयितुं न शकनीयं न शक्यमिति सम्बन्धः । ननु किमिति
निरूपयितुं न शक्यते आद्यक्षणसम्बन्धस्यैवोत्पत्तिपदार्थत्वादिति
चेन्न । नित्यगगनादेरप्युत्पत्तिमत्त्वप्रसङ्गात् । क्षणस्यानादिप्रवाहरूपत्वे-
नाद्यत्वाभावाच्च । ननु स्वसमानकालीनपदार्थप्रतियोगिकध्वं-
सानाधारसमयत्वमेव क्षणस्याद्यत्वं तत्सम्बन्धं एवोत्पत्तिपदार्थः
गगनादेश्च स्वसमानकालीनवटादिपदार्थप्रतियोगिकध्वंसाधार-
समयसम्बन्धित्वान्नोत्पत्तिमत्त्वमिति चेन्न । समयसम्बन्धस्य
संयोगादिरूपत्वेऽसतः कार्यस्यासंभवात् स्वरूपस्य चासम्बन्ध-
त्वादुत्पत्तेः पूर्वं स्वरूपाभावाच्चेत्यभिप्रैत्योक्तमसत इति । फलितमाह-
तदिति । यतोऽन्यदुत्पत्तिपदाभिधेयं वक्तुमशक्यं तत्समादेतदसदुद्भवन-
मसदुद्भवः अयुक्तं वक्तुमयुक्तमित्यर्थः । किंच किं सत्तादिसमवायस्तदा-
जायते उतानादिसिद्धः । नाद्यः जन्यसम्बन्धस्य सम्बन्धिद्वयजन्य-
त्वेनानुत्पन्नपटाद्युत्पत्त्यनुपत्तेः । न द्वितीयः तत्र प्रमाणाभावात् ।
तत्र न तावदत्यक्षं प्रमाणमनुभवात् नाप्यनुमानं तत्सिद्धेः
पूर्वं व्याप्त्यभावात् । न च संबन्धसामान्यव्याप्त्या तसिद्धिः

स्वरूपविषयत्वेन विशिष्टप्रत्ययस्यार्थान्तरत्वात् । न च स्वरूपाणामनेकत्वेन गौरवात्समवायस्यैकत्वेन लाघवात् स पवानुमानविषय इति वाच्यम् । स्फुटतरविवैकप्रत्ययाविषयत्वेन तदेकत्वासंभवात्ताद्क्षस्त्वाच्च समवायस्यैकत्वे उत्पत्तेः पूर्वमपि तत्सत्तादिसमवायित्वेन कार्यस्य कादाचित्कत्वानुपपत्तेः । घटादि- निरुपितसमवायस्य पूर्वमसत्वे च तस्य जन्यतया दोषानिस्तारा- दिति ॥ २०६ ॥

ननु सत एव जन्मास्तु तत्र च पूर्वोक्तदोषगन्धोपि नास्तीति चेत्
न हि कणादभतानुसारेणैवं वक्तु शक्यमध्यसिद्धान्तायातादित्याह—

न च वर्णितादपरमत्र भवा-

ननुमन्यते जनिवचोर्धमितः ।

यदि वर्णयते किमपि तत्र भवे-

स्वमतप्रहाणमलिनीकरणम् ॥ २०७ ॥

न च वर्णितादिति । इतो वर्णितादिति सम्बन्धः । अत्र कार्य- कारणभावपरीक्षायामुत्पत्तिपदार्थनिरूपणायां वा प्रागसतः सत्त्वादिभिः समवाय इत्येतस्माद्वर्णितादपरं जनिवचोर्धमुत्पत्तिपदाभिधेयं भवान् कणादभतानुसारी नानुमन्यते । तच्चैव सति यद्यसत उत्पत्तिपक्षोक्तदोषपरिहाराय 'भवता' किमपि यत्किंचित्सदुत्पत्ति- रित्येतद्वर्णयते तदा स्वमतप्रहाणमलिनीकरणं स्वमतप्रहाणमेव मलिनीकरणं स्वसिद्धान्तत्यागलक्षणदोषो भवेदित्यर्थः ॥ २०७ ॥

अपसिद्धान्ततामेव स्पष्टीकर्तुमुत्पत्तिपदार्थं कणादभिमतं
दर्शयति—

समवायिकारणगणेन तथा

सह सच्चया च पटवस्त्वह यत् ।

समवैति तत्कणभुगिच्छति त-

जनिशब्दवाच्यमिति नान्यदितः ॥ २०८ ॥

समवायिति । इहोत्पत्तिपदार्थनिरूपणे समवायिकारणगणेन सह तथा सच्चया च सह पटवस्तु समवैतीति यत्तज्जनिशब्दवाच्यं पटो-त्पत्तिशब्दवाच्यमिति कणभुगिच्छति इतः स्वसत्तादिसमवायादन्यत् सत उत्पत्तिरित्येवं रूपब्रेच्छतीति सम्बन्धः । पटवस्त्वति कार्यमात्र-स्योपलक्षणम् प्रागसतः सत्तासमवायित्वं स्वकारणसमवायित्वं वा जनिपदाभिधेयमिति कणादमतं नान्यदित्यर्थः ॥ २०८ ॥

तर्हि कणादमहर्षिसंमतं तदेव जनिशब्दवाच्यमस्त्वत्यपि न शङ्कनीयं तदसंभवस्योपपगदित्वाग्दित्याह—

न तदत्र संभवति युक्तिवशा-

दुपवर्णितं तदतिविस्तरतः ।

न च किञ्चिदन्यदुचितं भवतो

वदितुं स्वपद्ममपरित्यजतः ॥ २०९ ॥

व तदिति । तत्प्रागसतः सत्तादिसमवन्धित्वमत्र कार्ये न सम्भवति असतो युक्तिवशात् तदसंभवनमतिविस्तरत उपवर्णितमित्यर्थः । तथा च भवान् यदि कणादमतानुसरणं परित्यज्य कपिलार्देत्तपुत्रो भवेत्तदा सत उत्पत्तिरिति वक्तुं शक्यम् यपरित्यज्य तु तत्सत उत्पत्तिरिति कथनेऽपसिद्धातापातो दुर्वार इति फलितमाह—न च किञ्चिदिति । अन्यत्—प्रागसतः स्वकारणादिसमवायादन्यत् ॥ २०९ ॥

किं च प्रागसत उत्पत्तिरिति पक्षे पटादिकार्यस्य तन्त्वादिभ्य
 इव चक्रादिभ्योप्युत्पत्तिप्रसङ्गः । नन्वन्वयव्यतिरेकौ ययोर्विद्येते तयोरेव
 कार्यकारणभाव इति चेत्र । अन्वयव्यतिरेकौ प्रमाणं प्रमेयं यथा-
 वस्थितमेवावगमयतः न तु कुरुतः ततश्चक्रादेः पटादिकं प्रति
 कारणत्वाभावः कथमिति वक्तव्यमेव स्वभावादिति चेत्र तस्य खारड-
 निकं प्रत्युपन्यासानहर्त्वात् । ननु स्वप्रागभाववतः कारणात् स्वस्यो-
 त्पत्तिरिति चेत्र । निमित्तादिप्रसङ्गपरिहारात् । प्रागभाववत्वं हि
 प्रागभावसम्बन्धित्वं न हि प्रागभावकारणयोः संयोगादिः संभवति
 तदभावे च तदत्वे मृदादेरपि तदत्वं किं न स्यात् । ननु प्रागभावस्य
 कारणेन सह विशेषणतैव सम्बन्धः इति चेत्र । विशेषणता हि
 स्वरूपमेव । तथा च पटप्रागभावस्वरूपस्य मृदादेश्च विद्यमानत्वात्
 तस्यापि तदत्वं स्यादेव । ननु विशिष्टप्रत्ययजननयोग्यत्वं सम्बन्धः ।
 विशिष्टप्रत्ययश्च पटप्रागभावमृदोर्नास्तीति चेत्र योग्यता हि स्वरूप-
 मेव नत्वन्यत् स्वरूपद्वयं च तत्रापि विद्यत एवेति विशिष्टप्रत्यय
 एव किमिति न भवेत् । सामग्र्याः कार्याव्यभिचारात् । ननु फल-
 बलात्तादशी योग्यता तत्र नास्तीति कल्प्यत इति चेत्र । योग्यतायाः
 स्वरूपत्वेन स्वरूपद्वयस्यैवाभावकल्पनाप्रसङ्गात् । एवं पटतत्प्राग-
 भावयोरपि सम्बन्धाभावेन स्वप्रागभाववत इति वक्तुमशक्यत्वात्
 प्रागभाववन्मात्रादुत्पत्तावतिप्रसङ्गतादवस्थ्यात् । तस्मादसत उत्पत्ति-
 रिति वैशेषिकपक्षो दुर्निरूप एवेत्युपसंहरति—

निरूपणायां न यतोऽस्ति कश्चि-

दुत्पत्तिशब्दार्थं इह त्वदीये ।

पक्षे ततो दुर्घटनाप्रमिद्धि-

रसङ्गनेरुक्तनयेन तावत् ॥ २१० ॥

निरूपणायामिति । असज्जनेस्तावद् दुर्घटताप्रसिद्धिः दुर्घटवेनैव ।
सिद्धिः अनिरूपितरूपत्वेनैव सिद्धिरित्यर्थः ॥ २१० ॥

तर्हि सत एवोत्पन्निरिति तावच्छब्दसूचितं सत्कार्यवादमाशङ्क्य
निराकरोति ।

सतोऽपि कार्यत्वमयुक्तमेव
निरूपणे कारणकृत्यहानेः ।
न कारणव्यापृतिरत्र शक्या
सतः स्वरूपे वदितुं फलाय ॥ २११ ॥

सतोऽर्थिति । एवमसत इव सतोप्युत्पत्तेः पूर्वं विद्यमानस्यापि
निरूपणे कार्यत्वं क्रियमाणत्वमयुक्तं तत्र हेतुः—कारणकृत्यहानेरिति ।
कारणव्यापारस्य प्रयोजनाभावात्कारणवैयर्थ्यप्रसङ्गादित्यर्थः । कुत
इति चेतिकं कार्यस्यात्मलाभाय कारणव्यापारः, किं वा पृथुबुद्धत्व-
शौक्ल्यादिधर्मविशेषसिद्धये, अथवा आवरणनाशाय, यद्वा अभि-
व्यक्तये, अथवा अनभिव्यक्तिनाशाय, नाद्य इत्याह—न कारणेति ।
अत्र सतः कार्यत्वमितिपक्षे सतः विद्यमानस्य कार्यस्य स्वरूपे फलाय-
आत्मलाभलक्षणफलाय कारणव्यापृतिर्विदितुं न शक्या स्वरूपस्य
लब्धत्वादित्यर्थः ॥ २११ ॥

द्वितीयमनुवदति—

गुणं चिपत्कारणमर्थवत्वं
लभेत चेन्नात्र गुणस्य भावात् ।
न चेद्गुणोऽसत्करणं प्रसक्तम्
निरर्थकं कारणकर्म तस्मात् ॥ २१२ ॥

गुणं क्षिपदिति । गुणं शौकल्यादिधर्मं क्षिपत् जनयदर्थवत्त्वं प्रयोजनवत्त्वं सत्कार्यवादे जायमानस्य गुणस्यापि सत्त्वमेव वक्तव्यमन्यथा असत्कार्यवादापत्तेः ततश्च कारणव्यापारो व्यर्थं एवेत्याह— नेत्रादिना । अत्र कारणे गुणस्य शौकल्यादिधर्मस्यापि भावात् सञ्ज्ञावादित्यर्थः । असत्कारणमसदुत्पादनं कारणकर्म कारणव्यापारः गुणविशेषाधानासंभवस्तच्छब्दार्थः ॥ २१२ ॥

तृतीयमनुवदति—

मलं निरस्यार्थवदिष्यते चे-
न्मलोऽपि सन्नैव निरस्य इष्टः ।
सतोऽविनाशादसतोऽजनेश्च-
वृथा ततः कारणमन्त्रं पच्चे ॥ २१३ ॥

मलामति । मलवन्मलः पूर्वावस्थादिलक्षणावारकपदार्थः तन्निरस्य कारणमर्थवद् भवतीतीष्यते चेदित्यर्थः । अस्मिन्नपि पक्षे निरस्यो मलोपि सन्नैव वक्तव्यः असतो नित्यनिरस्तत्वेन निरस्यत्वायोगात्ततः कारणं वृथैव स्यादित्याह—मलोऽपाति । अत्र पक्षे निरस्यो मलोपि सन्नैवेष्टः । ततः कारणं वृथा स्यादिति सम्बन्धः । ननु निरस्यस्य मलस्य सत्त्वे कथं कारणस्य वैयर्थ्यं तन्निरसनैव सार्थकत्वादित्याशङ्क्य भवेदेवं यदि निरासः सम्भवेत् स एव सत आत्मवन्निरस्यत्वानुपपत्तेरित्याह— सत इति । अविनाशादिति छेदः । विनाशासंभवादित्यर्थः । किं च कारणेन जायमानो निरासः सन्वाऽसन्वा । आदे कारणवैयर्थ्यं, द्वितीयस्तु न संभवति असतः शशशृङ्गस्येव जन्यत्वानुपपत्तेः । असत्कार्यवादापत्तेश्चेत्याह— सत इति । अजनेरितिं छेदः । जन्यसंभवादित्यर्थः ॥ २१३ ॥

कारणस्य गुणविशेषजनकत्वासंभवादेवाभिव्यक्तिजनकत्वमप्य-
युक्तमिति सिद्धमिति चतुर्थं निरस्यति ।

तस्मादभिव्यक्तिकरी न हेतुः

प्रवृत्तिरत्तार्थवती घटेत ।

न चानभिव्यक्तिनिराससृत्या

तस्मान्न सत्कार्यवचः प्रशस्तम् ॥ २१४ ॥

तस्मादभिव्यक्तिकरीति । अभिव्यक्तिकरी सत्यर्थवती न घटते अभिव्यक्तेः सत्त्वेऽसत्त्वे च तज्जनकत्वासंभवादित्यर्थः । कारणस्य मलनिरासार्थतानिरासेनानभिव्यक्तिनाशकत्वमपि न युक्तमित्याह—न चेति । अनभिव्यक्तिनिराससृत्या अनभिव्यक्तिनिरासमार्गेणाप्यर्थवती न घटत इत्यनुषङ्गः अनभिव्यक्तेः सत्त्वे निरासानुपपत्तेः । असत्त्वे च नित्यनिरस्तत्वेन निरासानुपपत्तेरित्यर्थः । तस्मात्सत्कार्यवादोप्यनुपपत्ते इत्युपसंहरति—तस्मादिति । केनापि प्रकारेण कारणव्यापारस्य प्रयोजनासंभवसत्त्वद्वार्थः । सत्यकार्यवचः—सतः कार्यत्वमिति वचः ॥ २१४ ॥

किं च सत्कार्यवादिनः कारणगुणव्यापारः सचित्येव वक्तव्यः । अन्यथा असतस्तस्योत्पत्यनुपपत्त्या कार्योत्पादनस्यैवासंभवात् कारणगणव्यापारस्य च सामग्रीलक्षणस्य नित्यत्वे सर्वदा कार्योत्पत्यवश्यंभावे सुषुप्तिमूच्छ्राप्रलयादिकं न स्यादित्युभयतःपाशा रज्जुरित्यभिप्रेत्याह—

नित्या च कारकगणस्य सती प्रवृत्ति-

नित्यं व्यनक्ति सकलं फलमित्यवश्यम् ।

वक्तव्यमत्र न लयो न सुषुप्तिमूळे
नो चेन्न सृष्टिरिति कष्टमुपस्थितं वः ॥ २५ ॥

निला चेति । नित्यं सर्वदा फलं कार्यमवश्यं वक्तव्यमिति
सामग्र्याः फलाव्यमिच्चारादित्यर्थः । ततः किमिति तत्राह— अत्रेति ।
अत्रास्मिन्पक्षे लयः प्रलयः कारणगणव्यापारस्यागन्तुकत्वे दूषण-
माह— नो चेदिति । कारणगणप्रवृत्तिनित्या नो चेत्कदाचिदसती स्यात्
तथा च तस्या एवोत्पत्त्यनुपपत्तेः सृष्टिः कार्योत्पत्तिर्व्यादिति वः
सत्कार्यवादिनां कष्टमुपस्थितमुभयतः पाशा रज्जुरित्यर्थः ॥ २५ ॥

ननु भवत्यक्षेपि कार्यस्यासत्त्वं सत्त्वं वा वक्तव्यम्, तृतीयप्रका-
रासंभवात् तथा च भवदुक्तदोषो भवन्तमप्याश्रयत इति चेन्मैवम्-
अस्मन्मते सत्त्वासत्त्वादिप्रकारैरनिर्वचनीयमायाजन्यत्वेन कार्य-
स्यापि तादृग्रूपतया कस्यापि दोषस्याप्रसक्तेरित्याह—

वेदान्तवादिसमयेऽपि समानमेत-
चोद्यं परैर्न खलु वाच्यमिहाप्रसक्तेः ।
अस्मन्मते न खलु संव्यवहारमात्रे
मायमये किमपि दूषणमस्ति यस्मात् ॥ २६ ॥

वेदान्तेति । एच्चोद्यं कार्यस्य सत्त्वासत्त्वविकल्पदूषणं वेदान्तवादि-
समयेऽपि समानमिति परैर्वैशेषिकादिभिर्वाच्यम् । तत्र हेतुः
इहते । इह वेदान्तवादिसमये ऽप्रसक्तेस्तस्य चोद्यस्य प्रसक्तेरेवा-
भावादित्यर्थः । प्रसक्तयभावमुपपादयति— अस्मन्मतिति । संव्यवहार-
मात्रे व्यवहारमात्रे व्यवहारमात्रसिद्धे वस्तुतो मिथ्याभूत इत्यर्थः ।
तत्र हेतुः— मायमयः इति । अनिर्वचनीयमायाकार्ये न हि मायिकपदार्थेष्यि

किंचिद्दूषणमस्ति । मायिकरथ युत्यसहत्वस्य भूषणत्वात् ततो-
ऽस्मन्मते प्रपञ्चपरमार्थतावादिभिः साम्यं न चोदनीयमित्यर्थः । तथा
च स्वव्याघातदर्शित्वाभावान्वैतरथ्य ज्ञातित्वमित्यर्थः ॥ २१६ ॥

कार्याकारणभावादेः संव्यवहारमात्रत्वे ब्रह्मनन्दिनापि छान्दो-
ग्यषष्टाध्यायव्याख्यानावसर उक्तमुकदोषाग्राप्त्यर्थमित्याह—

आत्रेयवाक्यमपि संव्यवहारमात्रं
कार्यं समस्तमिति नः कथयांबभूव ।
सत्कार्यवादविषयो न हि दोषराशि—
मायामये भवितुमुत्सहते विरोधात् ॥ २१७ ॥

आत्रेयवाक्यमिति । अत्रिवांश्यो ब्रह्मनन्दी आत्रेयः तद्वाक्यं— “नासत
उत्पत्तिः अनिष्टाद्यत्वात् । नापि सतः प्रवृत्त्यानर्थक्यात् । सत्त्वावि�-
शेषादभिव्यक्त्यर्थमिति चेत्त्र । तस्या अपि सत्त्वात् । प्रवृत्तिनिःश-
त्वाच्च सदाऽभिव्यक्तिप्रसङ्गः । न संव्यवहारमात्रत्वादित्यादिकं तद्वा-
क्यं सदसत्कार्यपक्षदूषणेन समस्तं कार्यं संव्यवहारमात्रमिति नः
कथयांबभूव । अतोऽत्र सत्पक्षोक्तदोषो नास्तीत्यर्थः । ननु तदुक्ति-
मात्रेण कथं विवर्त्तादेः सदसत्पक्षोक्तदोषाभाव इत्याशङ्क्य न केवलं
तदुक्तिमात्रेण किं तु सयुक्तिकं तेनोक्तत्वादिति विवक्षन्नादौ सत्का-
र्यवादसमाधितदोषासंभवमाह— सत्कार्येति । दोषराशिः कारणव्या-
पारनैरर्थक्यं कार्यस्य सदाभावादिश्च दोषगणो मायामये कार्ये
भवितुं नोत्सहते । तत्र मायामयपदसूचितं हेतुमाह— विरोधादिति ।
सत्त्वप्रयुक्तानां दोषाणां तद्विरुद्धसद्विलक्षणकार्येऽसंभवादित्यर्थः ॥ २१७ ॥

मायावादं प्रति सत्कार्यवादस्य सञ्चिक्षत्वेषि तत्प्रयुक्तदोषाभा-
वेऽसत्कार्यवादप्रयुक्तदोषो दूरापास्त इत्याह—

काणाददर्शनसमाश्रयदोषराशि-

दूरान्निरस्त इह संव्यवहारमात्रे ।

वेदान्तभूमिकुशलो मुनिरत्रिवंश्य-

स्तेनाऽऽह कार्यमिह संव्यवहारमात्रम् ॥ २१८ ॥

काणादेति । इह संव्यवहारमात्रे मायामये कार्ये अतो युक्तियुक्त-
मेव तदुक्तमित्याह—वेदान्तेति । मुनिः ब्रह्मानन्दी तेन येन कारणेनेतरयोः
पक्षयोर्दुष्टता तत्प्रयुक्तदोषस्य च मायावादे प्राप्तिर्नास्ति तेनेह
जगति कार्यं संव्यवहारमात्रमाहेत्यर्थः ॥ २१८ ॥

ननु ब्रह्मन्दिवाक्येष्वनेऽपक्षप्रतिभासनादयमेव पक्षः
सिद्धान्त इति कथं निश्चीयत इति चेत्परमात्मनिरूपणावसरे प्रति-
पादितत्वादित्याह—

षष्ठप्रपाठकनिबद्धमुदीरितं यत्

तत्सत्यमेव खलु सत्यसमाश्रयत्वात् ।

अत्रैव यत्पुनरुचाच समुद्रफेन-

दृष्टान्तपूर्वकमदो व्यवहारदृष्ट्या ॥ २१९ ॥

षष्ठेति । षष्ठाध्यायसम्बद्धं यदुदीरितं तत्सत्यमेव तथ्यमेव
खलु कुतः सत्यसमाश्रयत्वात्—सत्यपरमात्मप्रतिपादनपरत्वात्
षष्ठाध्यायविचारस्येत्यर्थः । ननु षष्ठाध्याये परिणामवादोप्युक्त इति
चेत्सत्यं तद्वयवहारदृष्ट्यैव सत्कार्यवादादिदूषणपुरःसरं न कार्य-
कारणभावस्य संव्यवहारमात्रत्वादिति तदुक्तेरित्याह—अत्रैवेति ।
यत्परिणामलक्षणं कार्यमदः तत् ॥ २१९ ॥

तर्हि परिणामवादस्य विस्तरेणाभिधानं किर्मर्थमिति चेदद्वैता
वगर्ति प्रति परम्परयोपयोगित्वादित्याह—

पूर्वं विकारसुपवर्णं शनैः शनैस्त-

ददृष्टिं विसृज्य निकटं परिगृह्ण तस्मात् ।

सर्वं विकारमथ संव्यवहारमात्रं

मद्वैतमेव परिरक्षाति वाक्यकारः ॥ २२० ॥

पूर्वमात्रे । पूर्वमादौ विकारं विकारवादसुपवर्णार्थानन्तरं शनैः
शनैः सर्वं विकारं कार्यं संव्यवहारमात्रं यथा भवति । तथा
तस्माद्विकारवादादपि निकटं समीपभूतमद्वैतावगमं प्रत्यत्यन्तस-
न्निहिते विवर्त्तं परिगृह्णेत्यर्थः । तददृष्टिं विकारदृष्टिं विसृज्याद्वैतमेव
परिरक्षति परिपालयतीति सम्बन्धः । वाक्यकारः—छान्दोग्यभा-
ष्यवार्तिककारो ब्रह्मनन्दी । अथवा विकारवादो व्यवहारदृष्ट्यैव
व्युत्पादितः न तु सिद्धान्तत्वेनेति कुतो ज्ञायत इति चेत् यत आदौ
विकारसुपवर्णं पश्चात्तं परित्यज्य विवर्त्तवादमाश्रित्याद्वैतं प्रतिपा-
दितवान् तस्मादित्याह—पूर्वमिति ॥ २२० ॥

किंचाद्वैतमेव तत्राध्याये सिद्धान्तत्वेन विवक्षितं न तु विकार-
वाद इत्येतद्भाष्यकृद्विडाचार्यवचनादपि निश्चीयत इत्याह—

अन्तर्गुणा भगवती परदेवतेति

प्रत्यग्गुणेति भगवानपि भाष्यकारः ।

आह स्म यन्नदिह निर्गुणवस्तुवादे

संगच्छते न तु पुनः सगुणप्रवादे ॥ २२१ ॥

अन्तर्गुणेत्यस्य व्याख्या प्रत्यग्गुणेति, गुणशब्दः स्वरूपः परः परदेवता परमात्मा प्रत्यग्गुणा भगवती परदेवतेति भगवतीति परदेवता च प्रत्यग्गुणेति यदाह भगवान् भाष्यकारः छान्दोग्योपनिषद्भाष्यकारः तदपीह निर्गुणवस्तुवादे प्रत्यग्व्रह्मणोरत्यन्ताद्वैतवाद एव संगच्छते न तु सगुणप्रवादे विकारवाद इत्यर्थः ॥ २२१ ॥

किंच कार्यकारणयोरत्यन्तं भेदः उतात्यन्तमभेदः अथवा भेदाभेदौ नाद्यः संगच्छत इत्याह—

न खलु कारणकार्यसमन्वयो

भवतु जातु चिदत्र विभिन्नयोः ।

किमिह सागरसहस्रमाश्रयो

भवति कारणकार्यसमन्वयः ॥ २२२ ॥

न खलिति । कारणकार्यसमन्वयः कार्यकारणरूपेण सम्बन्धः जातु-चित् कदाचिदपि, अत्र—जगति, भिन्नयोः कार्यकारणसम्बन्धाभाव-मुदाहरणमुखेन रूपेण इत्यर्थति—किमिति । इह लोके सह्यः पर्वतविशेषः सागरसहस्रमाश्रयः कार्यकारणभावो भवति किं नास्त्येव तथा च तनुपट्योरपि भिन्नत्वे कार्यकारणभाव एव न स्यात् दर्शनं त्वन्यथापि घटत इत्यर्थः ॥ २२२ ॥

न द्वितीय इत्याह—

न च तथायमभिन्नसमाश्रयो

भवितुसुत्सहतेऽनभिवीक्षणात् ।

न हि घटो विदधाति घटं क्वचि-

न्न च पटः पटमित्थमनीक्षणात् ॥ २२३ ॥

न च तथेति । तथा यथा भिन्नसमाथयः कार्यकारणभावो नास्ति तथा भिन्नसमाथयोप्ययं कार्यकारणसमन्वयो भवितु नोत्सहते । तत्रादर्शनमेव हेतुमाह—अनभिवीक्षणादिति । अदर्शनादित्यर्थः । अदर्शनमेवोद्धाहरणमुखेन स्पष्टयति । नहींति । क्वचित् क्वचिदपि न च पटः पटं विदधातीत्यनुष्ठङ् । घटोपि तं प्रति कारणमस्त्वति बद्धतं प्रत्याह—इत्थमनीक्षणादिति । पूर्वोपरभावापन्नपदार्थनियतस्य कार्यकारणभावस्य स्वात्मानं प्रति स्वरिमन्नसंभवादित्यर्थः । तथा च तनुपटयोरभेदेषि कार्यकारणभावो न स्यादित्यर्थः । भेदाभेदपक्षस्तु प्रतीत्यैव विरुद्ध इत्युपेक्षितः ॥ २२३ ॥

एवं कार्यस्य सत्त्वासत्त्वाभ्यामनिरुद्धेन कार्यकारणभावो दूषितः । इदानीं कारणमपि व्यापारवद्वा कारणं निर्व्यापारं वा आद्येऽपि व्यापार आगन्तुको वा नित्यो वेति विकल्प्याद्यमनवस्थया दूषयति ।

कुर्वत्कारणपक्षमाश्रितवतः कुर्वच्च कुर्वत्कृतं
तत्कुर्वच्च तथाविधान्यकृतमित्येषाऽनवस्था भवेत् ।
कुर्वद्वूपमकार्यमिष्टमिति चेन्नितं जगज्जायतां
नित्यं मा जनि वा विशेषविरहादेतत्समस्तं जगत् ॥ २२४ ॥

कुर्वत्कारणेति । व्यापारवत् कारणमिति पक्षे विशेषणीभूतव्यापारोपि जन्यः व्यापारान्तरवतो जात इति वक्तव्यम् एवं सोऽपि व्यापारस्तथाविधेनान्येन जायते इत्येवमनवस्था स्यात् । ततश्च कुर्वत्कारणं व्यापारश्चागन्तुक इत्ययं पक्षो न समीचीन इत्यर्थः । व्यापारो नित्य इति द्वितीयपक्षे सामग्रीलक्षणकारणगत्व्यापारस्य सर्वदा भावात् सर्वदा कार्यं भवेत् भवेद्वा न तु कदाचित् भवेत् नियमका-

भावादित्याह—कुर्वद्युपमिति । व्यापारवद्युपं व्यापार इति यावत् मा-
जनि जननं माभूदित्यर्थः । तत्र हेतुः—विशेषविरहादिति । नियामका-
भावादित्यर्थः ॥ २२४ ॥

अकुर्वदेव कारणमिति पक्षमतिप्रसङ्गेन दूषयति—

सर्वं सर्वसमुद्भवाय घटते कुर्वन्न चेत्कारणं
न ह्यस्मिन्कचिदस्ति कस्य चिदपि व्यापारवत्ता यतः ।
तस्मात्कारणकार्यतादि सकलं मायामयं तत्त्वतो
नाऽसीदस्ति भविष्यतीति सकलं चैतन्यशेषं जगत् २२५

सर्वमिति । कार्यानुकूलव्यापारवदेव यदि कारणं न स्यात्तदा
तिलादेव तैलमित्येवमादि नियमो न स्यात् किं तु सर्वमपि सर्वो-
द्धावकं स्यात् । तत्र हेतुः—न होतं । यतोऽस्मिन् कुर्वत्कारणमिति
पक्षे कस्यचिदपि कारणस्य कचिदपि कार्ये विषये व्यापारवत्ता
नास्ति अत इत्यर्थः । यदि तिलस्य तैलोत्पादनानुकूलव्यापारा-
भावेषि तदुत्पादकत्वं तदा सैकृतस्यापि तत्किं न स्यादित्यर्थः ।
ननु भिन्नयोर्निव्यापारयोरपि ययोरन्वयव्यतिरेकौ तयोः कार्य-
कारणभाव इति नातिप्रसङ्गं इति चेत्त । नित्यविभूनामकारणत्व-
प्रसङ्गात् । दण्डादिव्यतिरेकेणापि गृहदास्यादिभिर्घटादिनिर्माण-
दर्शनाच्च । न हि गृहदासीविनिर्मितिद्वये कुतूहलादिनाऽस्मदादि-
भिस्तिर्थगूर्ध्वं च संयुज्यमानतन्तुषु यन्त्रनिर्धीडनं विना वा
जायमानेषु तैलेषु घटपटतैलबुद्धिर्भान्तिर्भवति न वा जातिविशेषो
दृश्यते । तस्मात्कार्यकारणभावो न वास्तवः किन्त्वाविद्यक एवेति
चैतन्यमात्रं तत्त्वमित्युपसंहरति—तस्मादिति । कार्यस्य सत्त्वासत्त्वादिना

कारणस्य कुर्वत्वाकुर्वत्वादिना निरूपणं तच्छब्दार्थः । इति—इति कृत्वा ॥ २२५ ॥

ननु निव्यापारस्यैव कारणत्वं नचातिप्रसङ्गः—तिलादेस्तै-
लाद्युत्पादनानुकूलशक्तिवत् सिकतादेस्तदभावादतः शक्तिविशेष
एवातिप्रसङ्गं निवारयतीति चेत् तिलादेस्तैलादावेव शक्तिरिति
कुतो नियमः तैलादेरेव तच्छब्दयत्वादिति चेत्तर्हि परस्पराश्रय-
इत्याह—

सकलशक्तिविकल्पनयाऽन्वये

सकलशक्यविकल्पनयाऽन्वयः ।

सकलशक्यविकल्पनयाऽन्वये

सकलशक्तिविकल्पनयाऽन्वयः ॥ २२६ ॥

इतिपरस्परसंश्रयता यदा

वद कर्थं जगतः परमार्थता ।

यदि पुनर्जगतोऽपरमार्थता

परममस्ति पदं परमात्मनः ॥ २२७ ॥

सकलेति । सकलस्य कारणस्य शक्तिविकल्पनया शक्तिविशेषण-
न्वयेऽस्य कारणस्य शक्तिरस्मिन्ब्रेवेति शक्यव्यावृत्तशक्त्यन्वये
सतीत्यर्थः । सकलशक्यविकल्पनया सकलस्य शक्यविशेषणान्वयः ।
अस्येदमेव शक्यमिति शक्यविशेषणान्वय इत्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि
द्रष्टव्यम् । शक्तिर्हातीन्द्रियतया कार्येकोन्नेया । कार्यं च तदीयत्वेन
ज्ञातमेव तामनुमापयति । तथा च कार्यस्य तदीयत्वसिद्धौ कारणस्य

तदनुकूलशक्तिमन्त्वसिद्धिः कारणस्य तदनुकूलशक्तिमन्त्वसिद्धौ
कार्यस्य तदीयत्वसिद्धिरित्यनेन प्रकारेण परस्पराश्रयग्रस्तत्वात्कथं
जगतः पारमार्थिकत्वमिति भावः । एवं चाद्वितीयं ब्रह्मैव केवलं
परमार्थतत्त्वमिति सिद्धमित्युपसंहरति – यदि पुनरिति । परमात्मनः
परमं पदमेवास्ति अवाधितं विद्यत इत्यर्थः ॥ २२६ ॥ २२७ ॥

केचिच्छक्तिमदेव ब्रह्म वस्तुत इति वदन्ति । ब्रह्मणो हि
शक्तिद्वयमेका चैत्यलक्षणा वास्तवी अन्या तु जडा अनृता अविद्या-
ख्या तयोश्च परस्परसंसर्गाजगदुत्पत्तिः ब्रह्मस्वरूपचैतन्यलक्षणा
शक्तिर्स्तुतो निर्विकारापि विकुर्वत्या अविद्यया सम्बन्धाच्छक्तिमद्-
ब्रह्मस्वरूपाद्भैरेन जीवलक्षणकार्यभावं प्राप्तोतीति तन्मतमाह –

चिच्छक्तिः परमेश्वरस्य विमला चैतन्यमेवोच्यते
सत्यैवास्य जडा परा भगवतः शक्तिस्त्वविद्योच्यते ।
संसर्गाच्च मिथम्भयोर्भगवतः शक्तयोर्जगज्जायते ।
सच्छक्तया सविकारया भगवतश्चिच्छक्तिरुद्दिच्यते । २२८ ।

इत्येवं कथयन्ति केचिदपरे श्रद्धालवस्तत्पुनः
कस्यां चिदुवि संमतं च विदुषां नेष्टुं तु भूम्यन्तरे ।
कर्मोपास्तिविधानभूमिषु तथा सत्संमतं निर्गुणे
तत्त्वे तत्परवेदवाक्यविषये त्वालोचिते नेष्यते ॥ २२९ ॥

चिच्छक्तिरिति । असतीति च्छेदः । अस्य भगवत इति सम्बन्धः ।
तयोश्चैतन्याविद्याख्ययोः असच्छक्तया अविद्याख्यया सविकारया

भूतभौतिकलक्षणवकारसहितया भगवत् उद्विच्यते भगवतः सकाशात् भिद्यते भेदेन जीवभावे प्राप्नोतीत्यर्थः । एतच्च परिणाम-दृष्टिदशायामङ्गीकृतं न विवर्त्तदृष्टिदशायां तत्र शक्तिशक्तिमङ्गावायोगादतो वस्तुतः शक्तिमत्त्वमनुपन्नमेवेत्यभिप्रेत्याह—तत्पुनरिति । तद् ब्रह्मणः शक्तिमत्त्वं कस्यांचिन्द्रुचि कस्याचिद्दशायां तदेव विभज्य दर्शयति—कर्मेत्यादिना । कर्मविधिस्थलेषु उपास्तिविधिस्थलेषु च तद् ब्रह्म तथा शक्तिमत्त्वेन संमतं तत्परवेदवाक्यस्य विषये निर्गुणे तत्त्वे विचारिते तु तत्तथा नेष्यत इत्यर्थः । परिणामबुद्धिदशायां स्वाभाविकप्रपञ्चपारमार्थिकत्वबुद्ध्यनुरोधेन कर्त्तादिभेदमादाय कर्मादिविधिप्रवृत्तेर्वद्विशक्तिमत्त्वमङ्गीक्रियते विवर्त्तदशायां तत्परनिर्गुणवाक्यविचारावसरे तु न शक्तिशक्तिमङ्गावरुणो विकल्पः प्रत्येतुं शक्यत इत्यर्थः ॥२२८॥२२९॥

ननु चैतन्यलक्षणा शक्तिः ब्रह्मणः परिणामदृष्ट्याङ्गीकृता चेत् कथं तर्हि दृष्ट्यन्तरे तन्निरासः न हि चैतन्यं मिथ्या भवितुं युक्तमित्याशङ्कय न चैतन्यस्य मिथ्यात्वं व्रूपः किं तु तच्छक्तित्वस्यैव चैतन्यं हि ब्रह्मणः स्वरूपमेव सदविद्यातत्कार्यभूतभौतिकोपाधिवशात् ब्रह्मणो मित्रमिव शक्तिरिव भवति जीव इति च व्यपदेशं लभते । तथा च नेतिनेतीत्यादितत्परवेदान्तवाक्यविचारेणाविद्या तत्कार्याद्युपाधौ निरस्ते औपाधिकशक्तिवादिकं च निवृत्तं भवति । चैतन्यं च च केवलब्रह्मस्वरूपमात्रं पर्यवसितं भवति अतो न शक्तिशक्तिमङ्गावोपि वास्तव इत्युपसंहरति—

मूर्त्तमूर्त्ततदुत्थलिङ्गपुरुषव्यामिश्रभूता चिति-

र्वाप्सापूर्वकनेतिनेतिवचनप्रध्वस्तसर्वद्वया ।

संपूर्णे परमे सुखे परिहृताशेषे शिवे शाश्वते

सत्ये शुद्धमहिन्नि तायिनि परे भूम्न्यच्चरे तिष्ठति ॥२३०॥

मूर्तेति । मूर्तानि पृथिव्यसेजांसि । अमूर्ते वाय्वम्बरे । तानि च तदुत्थलिङ्गपुरुषौ च मूर्त्तमूर्त्ततदुत्थलिङ्गपुरुषाः लिङ्गपुरुषशब्दौ सूक्ष्मस्थूलदेहपरौ तैर्व्यामिश्रिता आत्मभूता अवच्छिन्ना जडचेतनभावं प्राप्तेत्यर्थः । इदं च परिणामदशायां रूपम् । विवर्त्तदशायां तत्स्वरूपमाह-वाय्सेति । वीप्सारूपं यद्वेति नेति वचनं तेन प्रध्वस्तमवस्तुत्वेन ज्ञातं सर्वं द्वयं भूतभौतिकलक्षणं सर्वद्वैतं यस्याश्चितेः सा तथोक्ता ताटशी सतीत्यर्थः । द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे तद्यथा माहारजनं वास इत्यादिना जडत्वेन प्रपञ्चं प्रकृत्य अथात आदेशो नेति नेतीति वीप्सया तदुभयं निदिङ्ग नेत्यन्यदिति केवलपरिपूर्णसच्चिद्रानन्दव्रह्मणं पवावशेषणान्न शक्तिशक्तिमन्द्रावः परमार्थ इत्यर्थः ॥ २२० ॥

एवं कार्यकारणभावस्य दुर्निरूपित्वात् तद्विदितं जगत्कारणत्व-मात्मनो न स्वाभाविकमित्युक्तम् । इदानीं दग्धश्यसम्बन्धानिरूपणात् तद्विदितं साक्षित्वमपि तथेत्यभिप्रेत्य वास्तवत्वे जगतः सिद्ध्य-संभवमाह—

जगन्महिम्ना न जगत्प्रसिद्धि-

न चिन्महिम्नाऽपि जगत्प्रसिद्धिः ।

न च प्रमाणाज्जगतः प्रसिद्धि-

स्ततोऽस्य मायामयताप्रसिद्धिः ॥ २२१ ॥

जगन्महिम्नेति । जगतः पारमार्थिकत्वे किं तस्य स्वत एव सिद्धिः किं वा चैतन्यबलेन उत प्रत्यक्षादिप्रमाणवलात् न व्रेधापि वश्यमाणहेतोः अतो मायामयत्वेनाध्यासिकसरबन्धादेव सिद्धिर्वक्त व्येत्यर्थः ॥ २२१ ॥

तत्राद्यप्रतिज्ञाहेतुमाह—

जडत्वहेतोर्न जगन्महिमा

न चिन्महिमा तदसङ्गभावात् ।

न च प्रमाणात्तदकारकत्वा—

त्कृतस्य जाङ्गादजडाजनेश्च ॥ २३२ ॥

जडत्वहेतोर्निः । न जगन्महिमा जगत्रसिद्धिरिति शेषः ।
 जगन्म स्वतः प्रकाशते जडत्वादित्यर्थः । द्वितीयायां हेतुमाह—
 न चिन्महिमेति । तदसङ्गभावात् तस्याश्चितः असङ्गत्वात् तथा चिता
 असम्बद्धत्वादिति वा । चैतन्यबलादपि जगन्म प्रकाशते । तस्यास-
 ङ्गत्वेन प्रकाश्यसम्बन्धाभावात् प्रकाशसम्बन्धस्यैव प्रकाशमानता-
 शब्दार्थत्वादित्यर्थः । तृतीयायां हेतुमाह—न च प्रमाणादिति । तदकारक-
 त्वात्तस्य प्रमाणस्याकारकत्वात् प्रमाणेन हि साक्षात् जगत्रसिद्धिः
 किन्तु संविद्द्वारेति वक्तव्यं तत्र किं प्रमाणं जगद्विषयां सविदमुत्पा-
 दयति उत न । नान्त्यः—जगत्सिद्धानुपपत्तेः प्रमाणस्यापि जडत्वात् ।
 नाद्यः । प्रमाणस्याकारकत्वेन संविदुत्पादकत्वायोगादित्यर्थः । किंचो-
 त्यद्यमानापि संवित् जडा उताजडा । नाद्यः । जगत्रकाशानुपपत्तेरित्य-
 भिप्रेत्याह—कृतस्येति । उत्पन्नरय कार्यरय जडत्वनियमादुत्पन्नापि
 संविज्ञडैव स्यात् तथा जगत्सिद्धिर्न स्यादित्यर्थः । न द्वितीय
 इत्याह—शब्देति । यदि जगत्प्रकाशार्थं संविदोऽजडत्वमङ्गीकिमते तर्हि
 तावश्याः संविदश्चैतन्यात्मरूपत्वादुत्पत्तिर्न स्यात् तथा च प्रमाणेन
 जगत्सिद्धिरनुपपत्तेत्यर्थः ॥ २३२ ॥

अस्तु तर्हि चैतन्यबलादेव जगत्रसिद्धिः, न च चैतन्यजगतोः
 सम्बन्धाभावः—विषयविषयिभावस्य सत्त्वादिति चेत्त—विषय-
 विषयिभावो हि मूलसम्बन्धपूर्वको वक्तव्यः । अन्यथातिप्रसङ्गात् ।

मूलसम्बन्धश्च तयोस्तादात्म्यं संयोगः समवायो वा न त्रेधापि
संभवतीत्याह—

न संकरो नापि च संयुतिस्तयो-
र्न चास्ति तद्वत्समवायसंभवः ।
ततो न चिच्छेत्यसमन्वयं प्रति
प्रतीयते का चन मूलसंगतिः ॥ २३३ ॥

न संकर इति । तयोः चैतन्यजगतोः संकरस्तादात्म्यं न संभवति ।
चैतन्यस्याजडत्वेन जगतो वैलक्षण्यात् । नापि संयुतिः संयोगः
संभवति । निरवयवस्य चैतन्यस्य तदयोगाहु गुणादिना तदयोगाच्च ।
नापि तयोः समवायसंभवः । अयुतसिद्धभावादित्यर्थः । ततः
इति फलितप्रदर्शनम् । यतस्मिविधसरबन्धभावः । ततश्चिच्छेत्य-
समन्वयं प्रति चित्तश्चैतन्यस्य चेत्यस्य जगतश्च समन्वयं विषय-
विषयभावलक्षणं सम्बन्धं प्रति का चन मूलसंगतिर्मूलसम्बन्धः न
प्रतीयत इत्यर्थः । ननु जन्यजनकभावो वा विशेषणविशेष्यभावो
वा चिच्छेत्ययोर्विषयविषयभावः प्रति मूलसम्बन्ध इति चेत्—
न तावज्जन्यजनकभावः संभवति । चितो नित्यत्वात् । अतीतादौ
ज्ञानजनकत्वाभावेन ज्ञानविषयत्वाभावप्रसङ्गाच्च । चक्षुरादेरपि
घटादिज्ञानविषयत्वप्रसङ्गाच्च । तस्यापि तज्जनकत्वात् ।
ननु प्रतीयमानत्वे सति जनकत्व विवक्षितमिति चेत्त । प्रतीति
विषयत्वस्यैव प्रतीयमानताशब्दार्थत्वात् । तस्य चाद्याप्यनिरूपणात् ।
नापि विशेषणविशेष्यभावो विषयविषयभावः प्रति मूलसम्बन्धः
चाक्षुषज्ञानमिति चक्षुषोपि घटादिज्ञानविशेषणत्वेन तद्विषयत्व-
प्रसङ्गात् । जन्यजनकभावविशेषणविशेष्यभावयोरपि मुख्यसम्बन्ध-

त्वाभावेन मूलसम्बन्धापेक्षणाच्च । अन्यथा वनस्थदण्डादेरपि घटादि-
कारणत्वप्रसङ्गः देवदत्तविशेषणत्वप्रसङ्गश्चेत्येतत्सर्वमभिप्रेत्योक्तं
न काचनेति ॥ २३३ ॥

ननु चैतन्यचेत्ययोर्विशिष्टप्रत्ययजननयोग्यतालक्षणं स्वरूपमेव
मूलसम्बन्धोस्त्वति चेत्तेत्याह —

न योग्यतामात्रानिबन्धनो भवे-
जडात्मनोरत्र विवक्षितोऽन्वयः ।
तदा हि तस्या अनपायिरूपतः
सदाऽऽत्मनः स्थादनपायिसंसृतिः ॥ २३४ ॥

न योग्येति । घटः रक्षुरति रक्षुरन् घट इति विशिष्टप्रत्ययजनन-
योग्यतामात्रं निबन्धनं कारणं यस्य स तथा जडात्मनोः जडचेतनयोः
विवक्षितोऽन्वयः विषयविषयिभावलक्षणसम्बन्धो न संभवति ।
तत्र हेतुः—तदा हीति । हि शब्दो हेतौ तस्या योग्यताया अनपा-
यिरूपतः आत्मस्वरूपतया अविनाशिरूपत्वात् सदेति च्छेदः । सदात्मन
इति वा पदे सदूपात्मन इत्यर्थः । योग्यताया एव चिच्छेत्ययोर्विं
षयविषयिभावसम्बन्धं प्रति मूलत्वे योग्यताया आत्मस्वरूपत्वेना-
नपायात् मुक्तावव्यात्मनो द्रष्टृत्वादिसंसारप्रसङ्गः । न च स युज्यते
तन्निषेधक “यत्र त्वस्ये” त्वादिश्रुतिविरोधात् मुक्तेरपुरुषार्थत्वापाता-
चेत्यर्थः ॥ २३४ ॥

किं च विशिष्टप्रत्ययजननयोग्यत्वस्य विषयविषयिभावं प्रति
मूलसम्बन्धत्वे घटयदण्डानयोरपि विषयविषयिभावप्रसङ्गः स्वरूपस्य
तत्रापि भावादतीतादिपदार्थानां विशिष्टज्ञानाजनकतया विषयत्व-
प्रसङ्गश्च, ननु सम्बन्धान्तरमन्तरा विशिष्टप्रत्ययविषयत्वमेव चिच्छे-

त्ययोर्विषयविषयभावं प्रति सूलसम्बन्ध इति चेत्र—विषयत्वस्यैव सम्बन्धात्प्रागसिद्धे । सम्बन्धसम्बन्धिनोर्मेदनियमेन सम्बन्ध-स्वरूपस्य सम्बन्धत्वानुपत्तेश्च । तस्मात्सम्बन्धान्तरानिरूपणात्तद-भावे च जगत्सिद्धानुपत्तेर्जगत्प्रतिभानार्थं चैतन्याश्रिताविद्याविवर्त्त-त्वेन जगतशैतन्यस्य चाध्यासिक पव सम्बन्धो वक्तव्य इत्याह—

ततो वियन्मुख्यमदो जगज्जडं
चिदात्मनोऽस्यैव विवर्त्त इष्यताम् ।
अनाद्यविद्यापटसंवृतात्मन-
स्तदोपलभ्यत्वममुष्य कल्पयते ॥ २३५ ॥

तत दति । जगतश्चिदात्मनश्च सम्बन्धानिरूपणं तच्छब्दार्थः । वियन्मुख्यं वियदादि केवलस्य चिदात्मनः । जगद्विनर्त्तसंभवशङ्कां व्यावर्त्तयति—अनादीति । अनाद्यविद्यैव पटवदाच्छादकत्वात् तेनावृत आत्मा पूर्णनिन्दस्वरूपं यस्य चिदात्मनः स तथोक्तः तदा जगतो ज्ञानाश्रयविषयचिदात्मविवर्त्तत्वेऽमुष्य जगत उपलभ्यत्वमुपपद्यते । आध्यासिकसंबन्धसंभवादित्यर्थः । तथा च जगत्साक्षित्वमप्यात्मनो न वास्तवमिति भावः ॥ २३५ ॥

ननु चिदात्मनि प्रपञ्चाध्यासेन तयोराध्यासिकसम्बन्धेषि घटतत्प्रकाशयोः सम्बन्धो न संभवति घटस्य तत्रानध्यस्तत्वात् । न च घटप्रकाशोप्यात्मैवेति वक्तु शक्यं तस्य व्यावृतत्वपरिच्छब्दत्वोत्पत्तिचिनाशादिधर्मकत्वादित्याशङ्कायासिद्धो हेतुरित्याह—

संवित्तिभेदतदभावतदीयजन्म-
नाशादयो न खलु मानवलेन लभ्याः ।

न द्यस्ति मानभिह किं चन तद्यदस्या
धर्मस्वरूपविषयीकरणे समर्थम् ॥ २३६ ॥

संवित्तांति । संवित्तेः संविदो भेदः अन्योऽन्याभावः स च तस्या अभावः त्रैकालिकः स च तदीयौ जन्मनाशौ च संवित्तिभेदतदभाव-
तदीयजन्मनाशः ते आदिर्येषामनित्यत्वादीनां ते तथा संविदो जन्म-
विनाशादिमत्त्वं वदन् प्रष्टव्यः किं तत्प्रमाणान्तरेण गृह्णते, उत
स्वेनैवेति । नाद्यः । स्वप्रकाशसंविदः प्रमाणान्तराविषयत्वेन
धर्मिग्रहणादीनग्रहणस्योत्पत्त्यादिधर्मस्य प्रमाणेन नाशादिग्राहकत्वा-
नुपपत्तेः । धर्म्यादिसापेक्षभेदादिग्राहकत्वानुपपत्तेश्च । तस्मात्सं-
विदुत्पत्याद्यभावादात्मैव संविदित्यर्थः । नन्वेवमपि संविदात्म-
त्वमनुपपत्तं तस्याश्चिदात्मधर्मत्वादित्याशङ्क्य तदप्यसिद्धमित्याह—
न द्यस्तीति । यन्मानमस्याः संविदः धर्मस्वरूपविषयीकरणे धर्मत्वग्रहणे
समर्थं तादृशं किं चन मान नास्ति तस्याः स्वप्रकाशत्वैव प्रमाण-
विषयत्वासंभवादित्यर्थः ॥ २३६ ॥

नन्वेवं सति संविद्युत्पत्त्यादिप्रतीतेः का गतिरिति चेन्नारत्येव
स्वतः किन्त्वन्तःकरणवृत्त्युपाधिसंबन्धादेवोत्पत्त्यादिप्रत्यय इत्याह—

तस्मान्न मानफलता निरूपाधिकस्य
संवेदनस्य घटतेऽविषयत्वहेतोः ।
एवं च मानफलसिद्धिसमन्वयेन
सिद्धिर्जडस्य जगतो न कदाचिदस्ति ॥ २३७ ॥

तरमादिति । संविदुत्पत्त्यादिग्राहकाभावस्तच्छब्दार्थः । मानफलता
मानजन्यता निरूपाधिः निर्गत उपाधिर्यस्याः मानफलतायाः सा

तथोक्ता उपाधिसंबन्धं विना मानफलत्वं नास्तीत्यर्थः । तत्र हेतुः अविषयत्वहेतोरिति । न विद्यते विषय आश्रयत्वेन यस्य तदविषयं तत्त्वाद्वेतोः विषयसमवेतं प्रमाणजन्यं हि फलं तथैवानुभवादनवच्छिन्नं चैतन्यं न विषयसमवेतं न वा प्रमाणजन्यमतो वृत्त्युपाधिनैव विषयांश्चिते मानफलं न तु स्वत इत्यर्थः । एवं च मानफलेन संवेदेन जगत्सिद्धिः संभवतीति मतमपि निरस्तमिति फलितमाह— एवज्ञेति । संवेदनस्योत्तिविकलतया प्रमाणजन्यत्वाभावे सतीत्यर्थः । मानफलसिद्धिसमन्वयेन प्रमाणफलप्राकर्त्त्वाख्यसिद्धिसम्बन्धेन जडस्य जगतः कदाचिदपि सिद्धिर्न संभवति । उत्पन्नस्य जडत्वनियमेन प्रमाणफलसिद्धेरपि जडत्वादित्यर्थः । तथा च जडस्य जगतः कूटस्थसंविदा आध्यासिकसम्बन्धादेव सिद्धिरितिवक्तव्यम् ॥ २३७ ॥

नन्वेवमपि जगत्सिद्धिर्न संभवति जगदध्यासाधिष्ठानेन कूटस्थपरमात्मसंविदा प्रकाशमानेनैव जगत्सिद्धिर्वक्तव्या अप्रकाशमानस्य साधकत्वायोगात्, न च तस्य प्रकाशः संभवति अध्यासे अध्यस्तस्यैव प्रकाशनियमादित्याशङ्क्य परस्पराध्यासाभ्युपगमान्मैवमित्याह—

इतरेतराध्यसनमङ्गत्वनयो-

रुभयोरतो द्वगदृशोरनिशम् ।

अपरस्परव्यतिकरानुभवा-

दिह शुक्तिकारजतविभ्रमवत् ॥ २३८ ॥

इतरेतरेति । अत इत्यादौ योजनीयं प्रकारान्तरेण जगत्सिद्धसंभवोऽतः शब्दार्थः । परस्पराध्यासेऽनुभवं प्रमाणमाह—अपरस्परोते ।

परस्परव्यतिकरानुभावात् घटः स्फुरति पटः स्फुरतीति हग्दृश्य-
योस्तादात्म्यानुभवादित्यर्थः । तादात्म्यानुभवविषययोरितरेतराध्यासे
दृष्टान्तमाह—गुक्तिकेति ॥ २३८ ॥

इतरेतराध्यासे शून्यवादप्राप्तिमाशङ्क्य पूर्वोक्तं स्मारयति—

संसिद्धा सविलासमोहविषये वस्तुन्यधिष्ठानगी-
र्नाऽधारेऽध्यस्तनस्य वस्तुनि ततोऽस्याने महान्संभ्रमः ।
केषां चिन्महतामनूनतमसां पाणिदत्यगर्वादय-
मन्योन्याध्यसने निरास्पदमिदं शून्यं जगत्स्यादिति ॥ २३९ ॥

संसद्वेति । उक्तार्थः श्लोकः ॥ २३९ ॥

ननु शून्यपरिशेषाभावेषि शून्यवादसाम्यमस्त्येव सर्वस्यापि
जगतोऽध्यस्तत्वपरिज्ञाने यागादिप्रवृत्त्युच्छेदापत्तेरित्याशङ्क्य न हि
सर्वान्प्रति जगतोऽध्यस्तत्वं ब्रूमः किन्तु शुद्धिविवेकादिसंपन्नं प्रति
तथा च सर्वेषां विषयज्ञाने तदध्यस्तत्वपरिज्ञानानपेक्षणात्
मन्दमतीनां स्वाभाविकप्रपञ्चसत्यतादप्यनुग्रेधेन पारलौकिक-
प्रवृत्त्युपपत्तेः व्युत्पन्नमतीनां च पारलौकिकप्रवृत्त्यभावादैहिकदेह-
यात्रादिनिर्वाहकप्रवृत्तेश्वाध्यस्तत्वपरिज्ञानेष्युपपत्तेन शून्यवादसमता-
पत्तिरित्यभिप्रेत्याह—

कृपणमध्यमपकधियां नृणां

मतिविलासविधात्रितयं क्रमात् ।

परिणतिर्बहुजीवतमस्ति

परमपुंसि तमः परिकल्पना ॥ २४० ॥

कृपणोति । मतिविलासविधात्रितयं बुद्धिकल्पतपकारत्रय-
मित्यर्थः । विधात्रयमेवाह—परिणतिरिति । इदं च विवर्तनिष्प्रपञ्च-
दृष्ट्योरुपलक्षणं कृपणाधियः परिणतिः मध्यमधियो विवर्तदृष्टिः
पकधियः निष्प्रपञ्चदृष्टिरिति विभागः । विवर्तदृष्टेरपि शुद्धितारतम्येन
द्वैविध्यमाह—जीवेति । बहूदो जीवाः तेषां चाक्षानाश्रयत्वमिति
काचिद् दृष्टिः परमपुंसि तमः परिकल्पना परमात्मन्येव तमः
परिकल्पना न तु जीवेषु स एक एव जीव इति श्रुतिवचसां काचिद्-
दृष्टिरित्यर्थः ॥ २४० ॥

एवं प्रतिपादनकमः किमूल इत्याशङ्कय श्रुत्यादिसामञ्जस्या-
न्यथानुपपत्तिमूल इत्याह—

श्रुतिवचांसि मुनिस्मरणानि च
द्वयविशारदगीरपि सर्वशः ।
व्रयमपेद्य विधात्रितयं विना
न हि घटामुपथान्ति कदाचन ॥ २४१ ॥

श्रुतिवचांसीति । उक्तार्थः श्लोकः ॥ २४१ ॥

एताश्च दृष्ट्यः परस्परहेतुहेतुमङ्गावादेकमेव पुरुषं कालमेदेना-
श्रयन्त इति पूर्वोक्तं स्मारयति—

पुरुषमेकमपेद्य च भूमिका-
त्रितयमस्ति पुरोदितमेव तत् ।
तदनुसारवशादखिलश्रुति-
स्मृतिवचांसि वयं घटयामहे ॥ २४२ ॥

पुरुषमेकमिति । अत एव श्रुत्यादिसामज्जस्यमपीत्याह—तदनुसार-
वशादिति । एकपुरुषवर्त्तिद्विट्कमानुरोधादखिलश्रुतिसमृतिवचांसि
सूषिष्यमायावादथ्रुतयः श्रुतिशब्दार्थः ॥ २४२ ॥

सूत्रप्रवृत्त्यनुरोधेनाप्ययं क्रमो विवक्षित इत्याह—

परिणातिं च विवर्तदशाद्वयं
स्थितमनुक्रमतः श्रुतिशासने ।
अनुशशास सुनिप्रवरः सुधीः
पुरुषबुद्धिमपेद्दय यथाक्रमम् ॥ २४३ ॥

परणतिं चेति । विवर्तदशाद्वयं विवर्तदशाया एकानेक-
जीवविषयबुद्धिलक्षणद्वयमनुक्रमतः स्थितं विवर्तदशायां
द्वयमिति सम्बन्धः । श्रुतिशासने श्रुतिमूलशास्त्रे सूत्रसन्दर्भ इत्यर्थः ।
अनुशशास सूत्रितवानित्यर्थः । तस्मात्तपदार्थस्यैश्वर्याद्यावेदक-
मानाभावात् फलश्रुतेश्च वर्त्तमानापदेशिन्या अनुपलब्धिवाधित-
तयार्थवादत्वेन निष्प्रयङ्गवश्रुत्यन्तरविरोधेन च तत्परत्वायोगात् ।
ऐश्वर्यादिसूचकसूत्रस्य चाभ्युपगमवादत्वात् सापेक्षत्वेनैश्वर्यस्य
वास्तवत्वानुपपत्तेः । कार्यकारणमावस्थ च दुर्निरूपत्वेन तद्विटज-
जगत्कारणात्वस्याप्यवास्तवत्वात् द्वग्दश्यसम्बन्धानिरूपणेन साक्ष-
त्वस्याप्यवास्तवत्वात् निर्विशेषसत्यज्ञानानदात्मकं ब्रह्मैव तत्पद-
लक्ष्यमिति सिद्धम् ॥ २४३ ॥

ननु सर्वस्यापि जगतो ब्रह्मकार्यत्वे तदन्तर्भूतवेदोपि ब्रह्मपरिण-
तिस्तद्विवर्त्तो वा वक्तव्यः न च तदुपयदते अयौस्थेयत्वेन स्वतः
प्रामाण्यं यत्प्रथमयादे स्थापितं तद्विराघप्रसङ्गादिति चोदयति—

यदि परिणतिरेषा चिद्रिवत्तोऽथवा स्या-
 ज्ञवति ननु तदानीं वेदशास्त्रे विरोधः ।
 न हि खलु कृतकत्वे पौरुषेयत्वहेतो-
 र्भवितुमलामियं नो मानता स्वप्रयुक्ता ॥ २४४ ॥

यदीति । नन्वित्यादौ योजनीयम् । एवां वियदादीनां सर्वेषामपि
 प्रपञ्चानामित्यर्थः । वेदशास्त्रे वेद एव शास्त्रं हितशासनात् तस्मिन्विषये
 विरोधः । स्वतः प्रामाण्यव्युत्पादकप्रथमतन्त्रप्रथमलक्षणप्रथमपाद-
 विरोधः । तत्र हेतुः नहंति । यतः कृतकत्वे वेदशास्त्रस्येति श्रोपः । यतो
 वेदशास्त्रस्य कृतकत्वे स्वप्रयुक्ता मानता स्वतः प्रमाणं भवितु-
 वालं तत इत्यर्थः । तत्रापि हेतुः—पौरुषेयत्वहेतोरिंत ॥ २४४ ॥

अस्तु नाम तद्विरोधः का नो हानिः न हि शास्त्रान्तरविरोधेन
 किञ्चिद्दीयत इति चेद्दीयत एव स्वतः प्रमाण्यानभ्युगमे परतः
 प्रमाण्यस्याप्रामाण्यस्य वाभ्युपेयत्वेन विवक्षितार्थसिद्धेरित्याह—

कणभुगभिमतिर्वा कल्पनीया तदानीं
 सुरगुरुमतमेवोपास्यमाहोस्विदुच्चैः ।
 इति निपतति चोद्यं ब्रह्मणो विश्वसृष्टि-
 र्यदि भवति न चेद्वा नित्यमायाति विश्वम् ॥ २४५ ॥

कणभुगिति । ब्रह्मणः सकाशात् विश्वसृष्टिः सर्वस्यापि जगत्
 उत्पत्तिर्यदि भवति तदानीं पौरुषेयत्वेन स्वतः प्रमाण्यासंभवात्
 कणभुगभिमतिः आसोक्तत्वेन परतः प्रमाणं वा कल्पनीयं स्यात् ।
 आहोस्विदुच्चैः स्यष्टं सुरगुरुमतं वृहस्पतिसम्मतं चार्वाकमतं

पौरुषेयत्वेनाङ्गुल्यादिवाक्यवद्वेदाप्रामाण्यं वोगास्यं तथाचाखण्डै-
करसब्रह्मसिद्धिर्न स्यादिति चोद्यं निपतति प्राप्नोतीत्यर्थः ।
यद्येतद्वोषपरिजिहीर्षया वेदस्य नित्यत्वमाश्रीयते तदा अद्वैता-
सिद्धिरित्याह—न चेदिति । ब्रह्मणः सकाशात् सर्वस्यापि जगतः
सृष्टिर्नास्ति चेद्व विश्वं नित्यमायाति विश्वैकदेशो वेदो नित्यं
आपतेत् । तथाचाद्वैतासिद्धिरित्यर्थः । यद्यव्ययं विचारः प्रथमाध्याये
कर्तुं युक्तः तथापि वेदस्यापि ब्रह्मात्मैकज्ञानसाधनत्वेन साधन-
विचारावसरे क्रियत इति न विरोध इति द्रष्टव्यम् ॥ २४५ ॥

किमेतन्मीमांसकस्य चोद्यमुत नैयायिकस्य आद्ये “यश्चोभयो
समो दोषः परिहारोपि वा समः । नैकः पर्यनुयोक्तव्यस्तादगर्थविचा-
रणे” इति न्यायमभिप्रेत्य चोद्यसाम्यमाह—

ननु सदृशमिदं वश्चोद्यमस्मासु कस्मा-
द्विनिहितमुभयेषां पूर्वमीमांसकानाम् ।
अवगतिकृतमेतद्वाचकत्वं पदाना-
मवगतिरियमिष्टा नश्वरी तत्त्वाणेन ॥ २४६ ॥

ननु सदृशमिति । इदं चोद्यं वेदस्य कार्यत्वे स्वप्रयुक्तं प्रामाण्यं
न स्यादित्येतच्चोद्यं वो युस्माकं पूर्वमीमांसकानामुभयेषां भाद्रानां
प्राभाकराणां च सदृशमतः कस्माद्वितीरस्मारवेव विनिहितमित्यर्थः ।
साम्यमेवाह—अवगतीति । अवगम्यमानानां हि वर्णानां वाचकत्व-
मन्यथातिप्रसङ्गात् अवगतिश्च क्षणविनाशितीति तद्विशिष्टवाचका-
कारस्यापि क्षणिकत्वमित्यर्थः ॥ २४६ ॥

इतोपि वेदस्य क्षणविनाशित्वमित्याह—

अवगतिगतमेवापेत्त्वं पूर्वापरत्व-
 प्रतिनियममियं वो वेदता वेदराशेः ।
 क्षणिकमभवदित्थं वेदशास्त्रं समस्तं
 कथमिव तदिदार्नीं वेदशास्त्रं प्रमाणम् ॥ २४७ ॥

अवगतीते । पूर्वापरत्वप्रतिनियमं नियतपूर्वापरत्वं वेदता न वर्णमात्रस्यातिप्रसङ्गात् । अर्थप्रत्यायकत्वमपि तथैव नियतक्रम-विशिष्टानां हि वर्णानां वेदत्वमित्यर्थः । अन्यथा राजा जारेति पदद्वयं श्रुतवतोऽविशेषेणार्थप्रतीतिप्रसङ्गात् । क्रमश्च न वर्णानां स्वतः संभवति नियविभुत्वेष्टः तथा चोपलविधक्रमावच्छिन्नानामेव वेदत्वं वाचकत्वं चेति न वाचकस्य वाक्यलक्षणवेदस्य नियत्वमित्यर्थः । तदेवं भवत्पश्ये वेदस्य क्षणिकत्वमेव नास्मन्मत इव कार्यत्वमात्रमतः कथं स्वतः प्रामाण्यं स्यादिति चोद्यसाग्राम्यमुपसंहरति-क्षणिकमिति ॥२४७॥

परिहारोपि सम इति दर्शयितुं तदीयग्रामाण्यसमर्थनप्रकार-
 माशङ्कते—

पुरुषमतिनिवेशो नास्ति वेदप्रमेये
 विषय इति यदीष्टा मानता स्वप्रयुक्ता ।
 सदृशमिदमिदार्नीं कारणं मानतायां
 परमपुरुषसृष्टे वेदशास्त्रेऽप्यभीष्टम् ॥ २४८ ॥

पुरुषमतिनिवेश इति । अस्मदादिपुरुषबुद्धिप्रवेशः विषये अर्थे अर्थ-मुपलभ्य शब्दरचन एव हि मानान्तरसापेक्षत्वलक्षणाप्रामाण्यप्राप्तिः न तु कार्यत्वमात्रेण वेदार्थे च न पुरुषबुद्धिप्रवेश इति कृत्वा यदि स्वप्रयुक्तमानतेष्टा तर्हि वेदानामविद्याशब्दलब्रह्मविवर्तत्वेत्ययं परिहारः

समान इत्याह—सदृशमिति । इदमुपलभ्याविरचित्तवलक्षणं कारणं प्रयोजकमित्यर्थः । वेदशास्त्रे परमपुरुषसृष्टेऽभीष्टेऽपीत्यन्वयः । परमपुरुष इति स्वपक्षे विशेषो ध्वनितः ॥ २४५ ॥

नन्वीक्षणपूर्वकत्वश्वरणात् सृष्टेः कथं वेदस्य कार्यत्वे बुद्धिपूर्वकत्वाभाव इत्याशङ्क्य वियदादिसृष्टेस्तत्पूर्वकत्वेषि न वेदसृष्टेस्तथात्वं किन्त्वध्यापकादिनद्व ब्रह्मणः सकाशादीक्षणं विनैव वेदो जायते अन्यथा निश्वसितश्रुतिविरोधादित्यमिप्रेत्याह—

न हि खलु मतिपूर्वा ब्रह्मणः सृष्टिरिष्टा
निगदितुरिव सृष्टिवेदविद्यासु नित्यम् ।
भवति तु पुनरेषा तस्य निःश्वासकल्पा
श्रुतिवचनमपीदं वस्तु वक्ति स्फुटं नः ॥ २४६ ॥

न हैति । मतिपूर्वा बुद्धिपूर्वा न खलु ब्रह्मणः सकाशाद्वेदविद्यासु सृष्टिः वेदविषयसृष्टिः मतिपूर्वेष्टा किन्त्वेषा सृष्टिः निगदितुरध्यापकादिवन्नित्यनिश्वासकल्पैव भवति । श्रुतिवचनमस्य महतो भूतस्य निश्वसितमेतदिति श्रुतिवाक्यमपीदं वस्तुनिश्वासकल्पैव वेदसृष्टिः न बुद्धिपूर्वेत्येतत्स्फुटं वक्ति । तथा च तद्विरोधः स्यात् वेदस्य बुद्धिपूर्वकमविरचित्तवात्पुरुषजन्यत्वेषि प्रामाण्यं स्यादिति भावः ॥ २४६ ॥

एव पुरुषजन्यत्वमात्रेण सापेक्षत्वलक्षणाप्रामाण्यं प्रतिबन्धापरिहृतमिदार्थं व्यमिचारादपि नैवं वक्तुं शक्यमित्याह—

अपि च पुरुषकर्माद्भूतिकानीन्द्रियाणि
स्फुटमवगमयन्ति स्वं स्वमन्यानपेक्षम् ।

विषयमिति हि दृष्टं तद्वदिष्टं च तस्मा-
दिह किमपि न चोद्यं वाच्यमेतद्वाद्धिः ॥ २५० ॥

अपि वेति । पुरुषस्य जीवस्य कर्मणः सकाशादुद्धूतिर्येषां तानि
तथोक्तानि स्वं रवं विषयमन्यानपेक्षं स्फुर्यमवगमयन्ति दृष्टमिति
सम्बन्धः । न केवलं दृष्टमपि तु संमतं चेत्याह—इष्टमिति । इन्द्रियाणि
हि स्वकर्मारब्धान्येव स्वस्य भोगसाधनानीति कर्मद्वारा पुरुष-
जन्यान्येव भवन्ति तथाप्यन्यनिरपेक्षप्रमाणान्येव स्वस्वप्रमेयमव-
गमयन्तीति संमतं मीमांसकानां प्रत्यक्षादिग्रामारण्यस्यापि स्वत
एवाङ्गीकारात् । अतस्तद्वदिह वेदेष्यस्त्विति कथमस्मान्प्रति युष्मा-
भिर्वेदस्य पुरुषजन्यत्वे सापेक्षत्वलक्षणाप्रामारणं चोद्यत इत्यर्थः ॥२५०॥

ननु तदैक्षत चहु स्यामिति सामान्येनैव सृष्टेरीक्षणापूर्वकत्व-
श्रवणात् वेदसृष्टेरपीक्षणापूर्वकत्वं वक्तव्यम् तस्या अनायासमात्र-
परत्वादतः कथं भवन्ति वेदस्यानपेक्षप्रामारणं स्यादित्याशङ्कते—

श्रुतिवचनमनेकं वक्ति तस्येच्चितृत्वं
मतिमदिति ततस्तन्मेष्यते कस्य हतोः ।
इति यदि मनुषे तन्मैव मंस्याः कुतश्चे-
त्सकलकरणहीनं ब्रह्म नः शास्ति शास्त्रम् ॥२५१॥

श्रुतिवचनमिति । तदैक्षत सोऽकामयेतेत्यादिकं तस्य ब्रह्मणः
मतिमद्वुद्धिमदेव कारणमिति शेषः । तद्वद्वाहानेकं श्रुतिवचनं तस्ये-
क्षितृत्वं वक्ति यतः ततस्तन्मतिमदेव कारणमिति कस्य हेतोर्नेष्यत
इति यदि मनुष इति सम्बन्धः । अथवा—तद्वदवचनं मतिमद्वुद्धि-
पूर्वकमित्येवमपि वेदस्य सृज्यमानत्वेन स्वविषयबुद्धिपूर्वकत्वेषि
स्वप्रमेयबुद्धिपूर्वकत्वाभावात्तस्यैव च निरपेक्षताविरोधित्वान्न

किञ्चिदनिष्टमित्यभिप्रेत्याह—तन्मैव मंस्था शति । न च बुद्धिपूर्वकत्व-
मात्रस्यैव सापेक्षताप्रयोजकत्वमितिशङ्कुयं वाक्यार्थज्ञानप्रामाण्या-
प्रामाण्याभ्यां तज्जन्यवाक्येषि तददर्शनेन तस्यैव तत्प्रयोजकत्वात् किं
प्रमाणजन्यान्तःकरणवृत्तिलक्षणवुद्धिमत्त्वेन ब्रह्मणः वेदस्य तत्त्वं
सिसाध्यिषितं किं वाऽविद्यावृत्तिलक्षणतद्वत्त्वेन । नादः । अचक्षु-
रित्यादिश्रुत्या ब्रह्मणः करणादिराहित्यप्रतिपत्तेरित्याकाङ्क्षापूर्वक-
माह—तत्कुत्थेदित्यादिना । ब्रह्ममतिमन्त्र भवतीत्येतच्छब्दार्थः । यतोऽचक्षु-
रित्यादिशास्त्रं ब्रह्म सकलकरणहीनं बोधयति तत इत्यर्थः ॥ २५१ ॥

द्वितीये न सापेक्षत्वापत्तिः अविद्यावृत्तेवुद्धित्वाभावादित्य-
प्रेत्याह—

चितिगतजडशक्तेराद्य इष्टो विवर्त-
श्चितिनिकटनिवेशाल्बब्धदीसिर्जडोऽपि ।
श्रुतिशिरसि निषण्णैरीक्षणं कथयते त-
व तु परमपदस्यापीक्षणं बुद्धिवृत्तिः ॥ २५२ ॥

चितीति । चैतन्याश्रितजडाविद्याशक्तेविवर्तः तदैक्षतेत्यादि-
श्रुतिसिद्धाविद्यावृत्तिलक्षणः । ननु बुद्धित्वाभावे तस्या ईक्षणत्व-
व्यपदेशो वा कुत इत्याशङ्कुयं तद्भत्ताभासगुणयोगादित्याह—चितीति ।
चितिनिकटनिवेशाचैतन्यतादात्म्याध्यासादित्यर्थः । लब्धदीसिरिति
बहुत्रीहि । प्रकाशमान इत्यर्थः । श्रुतिशिरसि निषण्णैः श्रुतिशिरो-
निष्टैस्तदैक्षतेत्यादिवाक्यैः सृष्टिकाले हि परमेश्वराध्यस्तानाद्यनि-
र्वचनीयाविद्यायाः सृज्यमानप्राणिकर्मसंक्षुब्धायाः सृज्यमानपदार्था-
कारणं काञ्चिदवृत्तिरुदेति । सा च स्वतो जडाप्यधिष्ठानचैतन्याभास-
सम्बन्धात्प्रकाशमाना भवतीति तदैक्षतेत्यादिश्रुत्या तस्या ईक्षणत्व-

व्यपदेशः न तु मुख्यमीक्षणत्वं बुद्धिवृत्तरेवेक्षणत्वात्तदभावस्य चोक्त्वात्तस्मान्न बुद्धिपूर्वकत्वं वेदस्य । नन्वीश्वरस्य ज्ञानस्वरूपसत्त्वात् तस्य च सर्वविषयत्वेन वेदार्थस्यापि विषयीकरणात् तज्जन्यो वेदः पौरुषेयः रथादिति चेन्न—ज्ञानस्वरूपस्यापि तस्य नामरूपप्रयश्चाकारेण विवर्त्तमानाविद्याधिष्ठानतया स्वरूपेण कारणत्वेषि वाक्यार्थज्ञानत्वाकारेणाकारणत्वात् बुद्धित्वाभावाच्च तत्पूर्वकत्वस्यैव लोके पौरुषेयत्वप्रयोजकत्वात् सर्वविषयस्यापि तस्य स्वनिष्ठसर्वविषयतत्त्वनिश्चयत्वेन विषयादेरप्रमाणत्वनिश्चयस्य प्रमाणशब्दकारणत्वानुपपत्तेश्च । किंच स्वातन्त्र्येणेश्वरस्य तत्कर्तृत्वाभावादपि न तस्य पौरुषेयत्वम् । ईश्वरो हि सर्गान्तरीयवेदं कारणात्मना स्थितं तथैव सृजति नत्वन्यथा धाता यथा पूर्वमकल्पयदिति श्रुतेः स्वराद्यन्यथात्वेनार्थान्यथाभावप्रसङ्गेनेदानीं तजवेदस्यापुरुषार्थत्वप्रसङ्गाच्च । एकविश्वस्यैव कर्मदेः पुरुषार्थत्वेनानेकविश्वस्य तस्य तत्कलपतयोगाच्च । नचेश्वरस्य स्वेच्छया वेदस्त्रष्टुत्वाभावे स्वातन्त्र्यभङ्गः स्वतन्त्रस्यापि प्रयोजनानुरोधेन नियतक्रमस्थृत्वोपपत्तेरिति । तस्मान्न जन्यत्वमात्रेण सापेक्षत्वलक्षणं प्रामाण्यं मीमांसकेन वक्तुं युक्तमिति भावः ॥ २५२ ॥

ननु वेदस्य कार्यत्वे तदर्थसम्बन्धास्यागन्तुकत्वप्रसङ्गेन तदर्थसम्बन्धः सांकेतिकः शब्दार्थसम्बन्धत्वात् डित्थादिशब्दार्थसंबन्धवदिति सांकेतिकत्वानुमानात् संकेतस्य च वक्तृपुरुषबुद्ध्याध्यधीनत्वात्तद्विशिष्टपदसंहितिरूपवेदोपि पौरुषेय एव सांकेतिकार्थसम्बन्धशब्दस्यैव पौरुषेयत्वात् ततश्च वक्तृज्ञानप्रामाण्याधीनप्रामाण्यो वेद इति तस्य परतः प्रामाण्यमेवेति नैयायिक आशङ्कते—

ननु च डित्थडवित्थपदादिव-
त्सकलमेव तु सामयिकं पदम् ।

अनुमिमीमहि पूर्वनिर्दर्शना-
दनुमितिर्भवतीति किमद्गुतम् ॥ २५३ ॥

ननु चेति । सकलं लौकिकं वैदिकं च सामयिकम्, अस्य शब्दस्येदं-
वाच्यमितिपुरुषसंकेतविशिष्टमनुमिमीमहानुमानं कुर्याम् । ननु डित्था-
दिपदे सामयिकत्वदर्शनेनान्यत्र कथं तदनुमानं भवेदित्याशङ्कु-
साध्यसाधनवत्त्वेन पूर्वानुभूतमहानसादिवष्टान्तवलाद्भूमादिमति
पर्वतादौ वह्याद्यनुमितिर्दर्शनान्नात्र किञ्चित्त्रिमित्याह पूर्वेति ॥ २५३ ॥

न हि दृष्टान्तमात्रात्साध्यसिद्धिः अपि त्वाधितत्वमपेक्ष्य
तच्चात्रासिद्धमित्यमिप्रेत्य परिहरति—

अनादिवृद्धव्यवहारलक्षणे
कथं प्रमाणे परिपन्थिनि स्थितं ।
गवादिशब्दे समयोऽनुमास्यते
डित्थशब्दादिवदेतदुच्यताम् ॥ २५४ ॥

अनादीति । अथवा अनुमिमीमहीत्यन्तः पूर्वपक्षः पूर्वनिर्दर्शनादि-
त्मादिना सोपहासं परिहारमाह पूर्वानुभूतदृष्टान्तात् किमिति काङ्क्ष-
पहासः सूचितः । दृष्टान्तवलादनुमितिर्भवतीति किमद्गुतं वह्यनौ
प्ययानुमानस्यापि दर्शनादिति भावः । यदि दृष्टान्तवलेन सांकेतिक-
त्वानुमानं तदा वह्यनौप्ययानुमानमपि स्यादिति तात्पर्यम् । ननु
दृष्टान्तवलेन न वह्यतौप्ययानुमानं भवितुर्महति अबाधितविषय-
त्वस्यानुमितिप्रयोजकस्याभावादिति चेत्तुल्यमत्रापीत्याह अनादीति ।
प्रवाहस्तपेणानादियों वृद्धव्यवहारः मध्यमवृद्धव्यवहारः स एव लक्षणं
गमकं यस्यान्वयव्यतिरेकाल्यप्रमाणस्य तत्त्वोक्तं तस्मिन् प्रमाणे

परियन्थिनि वाधके स्थिते सति गवादिशब्दे डित्थडवित्थशब्दादिवत् समयः कथमनुमास्यते । एतदनुमास्यते इत्येतत् उच्यतां न कथमपि संभवतीत्यर्थः । एतदुक्तं भवति । मध्यमबृद्धव्यवहारो हि व्युत्पित्सोः प्रवर्त्तकज्ञाने प्रमाणं तस्य तेनैवानुमेयत्वात् । अनुमिते च मध्यमनरसमवादिनि प्रवर्त्तकज्ञाने शब्दान्वयव्यतिरेकाभ्यां शब्दस्य तत्कारणत्वं गृह्णत् इति सर्वसंमतं तत्रायं व्युत्पित्सुः गवादिशब्दान्वयव्यतिरेकाभ्यां गवादिशब्दे गवाद्यर्थे संकेतित इति गृह्णाति उतास्यास्मिन्नर्थे सामर्थ्यमिति विषयेऽन्तमेव युक्तं पश्यामः न त्वाद्यमन्वयव्यतिरेकयोः कार्यकारणभावमात्राग्राहकयोः संकेतग्रहणे सामर्थ्याभावात्प्रथमव्युत्पत्तौ डित्थादिशब्दगतसंकेतानुपस्थितेश्च कार्यकारणभावग्रहणे तु तयोः सामर्थ्यं वालस्य स्वात्मनि स्तन्यवानादिव्यवहारेऽवगतं कारणत्वमेव च सामर्थ्यं ततश्चोपस्थितत्वादस्यास्मिन्नर्थे सामर्थ्यमित्येव ताभ्यां गृह्णातीति युक्तं न त्वयमस्मिन् संकेतित इति । न च संकेत एव सामर्थ्यमिति शङ्क्यम् । दण्डादौ तदभावप्रसङ्गात् । किं च शब्दार्थसम्बन्धस्य सामयिकत्वपक्षे सर्वशब्दानां सर्वत्र संकेतसंभवेन सर्वोषामपि सर्वार्थत्वं प्रसङ्गः । ननु नास्मदादिसंकेतेन शब्दार्थव्यवस्था किन्तवीश्वरसंकेतेन स च नियतविषय एवेति चेत् किमीश्वरोपि तत्तदर्थज्ञानजननयोग्यं शब्दं तत्तदर्थे संकेतयति । उतायोग्यम् । आद्ये योग्यतायाः सामर्थ्यरूपत्वात्तस्य च त्वयाप्युपजीव्यत्वात् । तदेव सम्बन्धोऽस्तु किमतिरिक्तसंकेतेन । द्वितीये कथमीश्वरो नासौ न भवेत् ? वस्तुसामर्थ्यं विना तदिच्छामात्रेणायोग्यात्कार्यानुपपत्तेश्च । ननु प्रलये सर्वव्यवहारोच्छेदात्सर्गादौ कथं व्यवहारात्सामर्थ्यसिद्धिः अन्योऽन्याश्रयादिति चेत्त । तत्रापि ज्ञानकर्मातिशयवतां हिरण्यगर्भादीनां सुप्रबृद्धवत्पूर्वकल्पावगतसामर्थ्यानुसंधानेन प्रवृत्तयुपपत्तेस्तद्व्यवहारेणार्वाचीनामपि व्युत्पत्त्युपपत्तेः । तथा च श्रुतिस्मृतिपुराणादीनि “ततः कृतयुगस्यादौ

ब्रह्मभूतो महायशा । सर्वज्ञो धृतिमानुषिः पुनराजायते स्मरन् ॥ ज्ञानम् प्रतिमं यस्य "इत्यादीनि । तस्माद्वन्हनौष्ट्यानुमानमिव तदुष्णत्व-ग्राहिप्रत्यक्षेण संकेतव्यतिरिक्तसामर्थ्यग्राहिणा अनादिवृद्धव्यवहार-लक्षणान्वयव्यतिरेकप्रमाणेन वाधितविषयं सांकेतिकत्वानुमान नोदेतुमर्हतीति ॥ २४४ ॥

ननु सर्वकर्तृत्वेनेश्वरसिद्धेः शब्दार्थसम्बन्धस्यापि तत्कृतत्वमेव हिरण्यगर्भादीनां च तत्कृतसंकेतानुरोधेन व्यवहारप्रवर्तकत्वमात्रगमित्याशङ्क्य तादृशेश्वरे प्रमाणाभावान्मैवमित्याह—

सतः प्रमाणाभिमतेषु पञ्चसु

प्रमाणमन्त्रादिषु किंचिदीक्षयते ।

नहीं ह सम्बन्धरि तेन तस्य वः

खपुष्पकल्पत्वमभावमानतः ॥ २५५ ॥

सत इति । सतो भावस्य प्रमाणाभिमतेषु भावविषयत्वेनाभिमतप्रमाणेभित्यर्थः । अक्षादिषु प्रत्यक्षानुमानोपमानागमार्थापत्तिषु मध्ये किंचिदपि प्रमाणमिह भवदभिमते संबन्धरि संकेतयितरि तदस्थेश्वरे नेष्यत इति संबन्धः । सम्बन्धरीश्वरे प्रत्यक्षादिकमागमो वा किमपि न प्रमाणं वक्ष्यमाणदूषणग्रासादित्यर्थः । यद्यपि प्रत्यक्षादीरीश्वरे न शङ्का कस्यापि तथा तदस्थेश्वरे आगमस्यापि तत्साम्यं दर्शयितुं तदुपन्यस्य दूषितमिति द्रष्टव्यम् । माभूत्तर्हि प्रमाणाभावात्तसद्भावनिश्चयः संदेहस्तु भविष्यति तावतापि न त्वत्यक्षसिद्धिरित्याशङ्क्य सद्भावावेद्कनिखिलप्रमाणविरहनिश्चयात्तदभाव एव निश्चीयत इत्याह—तेनेति । येन सम्बन्धरि किमपि प्रमाणं नास्ति तेनेत्यर्थः । तस्य सम्बन्धरीश्वरस्य खपुष्पतुल्यत्वमसत्त्वमेव सिद्धतीति शेषः । अभावमानतः अनुपलब्धेरित्यर्थः ॥ २५५ ॥

ननु यस्य कस्यचित्प्रमाणणपञ्चकानुपपत्तिमात्रेण तावशेश्वराभावो निश्चेतुं न शक्यते विद्यमानस्यापि घटस्य दोषादिना यस्य कस्यचिदननुभवदर्शनात् सर्वेषां तदनुदयश्चास्माभिरशक्यग्रहः अतः कथमीश्वराभावो निश्चीयत इति चेत्त्र—यद्धि वस्तु केनचित्कदाचित् प्रत्यक्षाद्यन्यतमेन प्रतिपत्रं तस्मिन् वस्तुनि निखिलप्रमाणानुदयेषि तत्सङ्गावावेदकप्रमाणानुरोधेनानुपलब्धेस्तु वस्तवभावव्यतिरेकेणान्यदेव करणदोषादि कारणं कल्पनीयं यत्तु पुनः कदाचिदपि केनचिदप्रतिपत्रं तस्य पुनरेकस्यापि निखिलप्रमाणानुदयमात्रेण दर्शनेन तदस्त्वमेव निश्चीयते न त्वनुपलब्धौ कारणान्तरं कल्प्यते । भवदभिमतेश्वरश्च न केनचिदपि प्रमाणेन सेद्गुमर्हति । तदभावस्य वक्ष्यमाणत्वात् । तस्मादनुपलब्ध्याऽस्त्वमेव निश्चीयत इत्यभिप्रेत्याह—

पुरोपलब्धो विषयो न दृश्यते

यदा प्रमाणैरिह भावगोचरैः ।

तदा तु तत्रानुपलब्धिकारणं

किमप्यभावादपरं हि मृग्यते ॥ २५६ ॥

अत्यन्तानुपलब्धवस्तुनि पुनर्थः पञ्चकानुङ्गव-

स्तस्याभावनिमित्तकः स न पुनस्तत्रापरं कारणम् ।

अन्विच्छन्ति मनीषिणो न हि शशेऽदृष्ट्वा विषाणाऽस्तितां तत्रादर्शनकारणान्तरपरा हेत्वन्तरान्वेषिणः ॥ २५७ ॥

पुरोपलब्ध इत्यादिना—श्लोकद्वयेन । पुरा कदाचिदुपलब्धो येन केनचिज्ञातः विषयः पटादिपदार्थः इह लोके तत्र तस्मिन् विषये किमपि करणदोषादिकमभावादपरं पटाद्यभावादन्यत् मृग्यते चिन्त्यते ॥ २५८ ॥

अत्यन्ते । अत्यन्तानुपलब्धवस्तुनि कदाचिदपि केन चिदननुभूते वस्तुनि विषये, पुनः शब्दो विशेषद्योतकः । विशेष एव तस्ये-त्यादिना स्पष्टीक्रियते । यः पञ्चकानुद्धवः प्रमाणपञ्चकानुदयः स तस्य वस्तुनो भावनिमित्तक एव न तु तत्र तावश-वस्तुविषयप्रमाणपञ्चकानुदयेऽपरे वस्तुभावातिरिक्तं कारणं मनीषिण इच्छन्ति । वस्तुभावादेव तद्विषयप्रमाणपञ्चकानुदयः । न तु तस्मिन् सत्यपि दोषादिकारणान्तरादित्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः—न हाति । न हि लोके केचित् शशे विषाणास्ति तामदृष्टा तत्र शशविषये विषयेऽभावव्यतिरेकेणादर्शनकारणान्तरपराः सन्तः हेत्वन्तरान्वेषिणो दृश्यन्त इत्यर्थः । तथा च नैयायिकाभिमतेश्वरो न सिद्ध्यतीत्यर्थः ॥ २५६ ॥

कि च भवदभिमतेश्वरः शब्दार्थसंकेतं कथं कुर्यात् कि शरीरं विना स्वकीयनित्यज्ञानेनार्थं ज्ञात्वा तत्र शब्दं संकेतयति इदमस्य वाच्यमिति कि वा शरीरसम्बन्धेनेन्द्रियादिनार्थं ज्ञात्वा । नायः—असंभवात् । न हि शरीरं विना मयैवं संकेतितमिति तत्कथनमिदमस्य वाच्यमिति कादाचित्कसंकेतकरणं वा संभवति । न द्वितीयः । तस्य शरीरसम्बन्धापादकादृष्टाभावात् । ननु प्राणिकर्मवशात् शरीरमादाय संकेतव्यवहारं प्रवर्त्यतीति चेन्न—स्वादृष्टाकृष्टशरीरस्यैव स्वव्यवहार-कारणत्वदर्शनात् । किंचैकशरीरसम्बन्धेन तदिन्द्रियेणार्थं ज्ञात्वा तत्र शब्दं संकेतयति—उतानेकतत्सम्बन्धेन । नायः । सर्वशब्दानां सर्वत्र संकेतकरणानुपपत्तेः । न हि तत्त्पदार्थज्ञानं विना तत्र तत्र शब्दानां संकेतः सुकरः । न च दूरविप्रकृष्टनानादेशस्थपदार्थानामिन्द्रियेण ज्ञानं संभवति सम्बन्धाभावात् । द्वीपान्तरमहाररथादिगतपदार्थ-ज्ञानाय तत्र शरीरिण एकस्य गमनासंभवाच्चेत्यमिप्रेत्याह—

विषमदुर्गमदेशसहस्रगः

कथमिवैष नरः समयक्रियाम् ।

सकलशब्दतदर्थनिवेशिनीं-

वद विधातुमलं स्वयमेकलः ॥ २५८ ॥

विषमेति । विषमत्वमुक्ततावनतत्वमत एव दुर्गमो गन्तुमशक्यो यो देशः तत्सहस्रं गच्छतीति तथोक्तः शरीरित्वान्नर इत्युक्तं समयक्रियां संकेतकरणम् कथमिव विधातुमलं वद न कथमपीत्यर्थः । तत्र हेतुः— स्वयमेकलश्चिति । एकशरीर इत्यर्थः ॥ २५८ ॥

नन्वेकेनापि शरीरेणेश्वरस्यालौकिकपुरुषस्वात् भट्टिति विष-
मानेकभूदेशगमनं संभवति अनेकेनापि तेन तत्संभवति नित्य-
ज्ञानेन वैकत्र स्थितस्यैव सर्वपदार्थानुपलभ्य भूतावेशन्यायेन शरीरमेकं
प्रविश्य स्वसंकेतेष्वाज्ञापकत्वं संभवति अतः कथं तदभाव इत्याशङ्क्य
एवमपि संकेतितेश्वर आद्यशब्दसंकेतज्ञापनकाले केनचित्पदेनार्थम-
भिलाप्य प्रतिपत्रे शब्दविशेषस्य तत्र संकेतग्रहं वोधयति, उता-
ङ्गुल्यादिना निर्दिश्य, नाद्यः प्रथमसंकेतकरणात् पूर्वं प्रतिपत्तुः
शब्दविशेषस्य तत्रार्थं संकेतग्रहणाभावेन तथा संकेतग्रहणानुपपत्ते-
रित्याह—

अपि च किंचिदपि प्रतिपादकं

न हि यदा पदमस्ति जगन्मुखे ।

अनभिधाय पदेन तदा कथं

समयमेष कारिष्यति शंकरः ॥ २५९ ॥

अपि चेति । न प्रतिपादकं सङ्गतिग्रहणाभावात् पूर्वमिति शेषः ।
यदेत्यस्य विवरणं—जगन्मुख इति । सर्गाद्यकाले प्राथमिकव्युत्पत्ति
समय इत्यर्थः । इदं च गृहीतसम्बन्धपदाभावे हेतुः । न च पदेनार्था-

भिलापो मास्त्वति शङ्कू वक्तु मित्याह— अनभिधायेति । अर्थमिति शेषः । गवादिपदं सास्त्रादिमदादिपिण्डवाचकमित्येवं रूपेण प्रतिपत्तुः सास्त्रादिमदादिपिण्डवाचकत्वेन प्रसिद्धसास्त्रादिमदादिपिण्डशब्देन तमनूद्य तत्र गवादिपदस्य संकेतः कर्त्तव्यः न हि तत्पदान्तरस्यानभिलापे संभवति, न च तदभिलापः—प्राथमिकव्युत्पत्तिकाले संभवतीत्यर्थः ॥ २५६ ॥

द्वितीयमनूद्य दूषयनि—

अभिनयेन करिष्यति चेदयं-
समयमेतदतीव हि दुर्घटम् ।
न हि पदार्थसहस्रविमिश्रिते
गवि तदाभिनयात्समयो भवेत् ॥ २६० ॥

अभिनयेनेति । अङ्गुल्यादिनिर्देशीनायमीश्वरः एतदङ्गुल्याद्यभिनयेन समयाभिधानं दुर्घटम् । दुर्घटत्वमेवाह—नहाति । पदार्थसहस्रविमिश्रिते गुणकर्मसामान्याद्यनेकपदार्थयुक्ते गवि गोपिण्डे तथाभिनयात् गोसंकेतानुकूलत्वेनाभिनयात् यदीश्वरोऽङ्गुल्या पुरोवतिनीं गान्धिर्दिश्य प्रतिपत्ते तत्र शब्दस्य संकेतं कुर्यात् । तदा गोपिण्डेऽनेकपदार्थ-संभवात् नार्थविशेषस्य गोशब्दवाच्यत्वं प्रत्तिपत्तुः सिद्धेदित्यर्थः । यदि पुनः प्रतिपत्तुः कल्पान्तरीयसंकेतस्मरणमाश्रित्य संकेतं कुर्यात् । तदेश्वरसंकेतो व्यर्थं एवंति द्रष्टव्यम् ॥ २६० ॥

किंचाङ्गुल्यादिना निर्दिष्टैऽर्थे शब्दसंकेत इति पक्षे प्रतिपत्तु-रसनिहितातीन्द्रियेन्द्रादेरङ्गुल्यादिना निर्देशायोगात् नेन्द्रादिशब्दानां संकेतः संभवतीत्याह—

अपि च लौकिकमानवलाश्रया-
 दधिगते विषये समयो भवेत् ।
 अनुपलब्धसतत्त्वकदेवता-
 प्रभृतिकार्थगतः समयः कुतः ॥ २६१ ॥

अपि चेति । लौकिकमानवलाश्रयात् लौकिकमानं प्रत्यक्षं तदेव वलं तदाश्रयात् तस्मादेव निमित्तादित्यर्थः । समयः शब्दसंकेतो भवे दङ्गुलीनिर्देशेनेति शेषः । अनुपलब्धसतत्त्वकदेवताप्रभृतिकार्थगतः प्रत्यक्षानुपलब्धस्वरूपेन्द्रादिदेवताधर्माधर्मपदार्थविषयः समयः इन्द्रधर्मादिपदसंकेतः कुतो भवेत् न कुतोपीत्यर्थः । ननु न पदान्तरेणाभिधाय संकेतं करेति नाप्यङ्गुल्यादिना निर्दिश्य किन्त्वयमीश्वरः प्राणिकर्मवलात् शरीरद्वयमुपादाय प्रयोज्यप्रयोजकमावेन लौकिकवृद्धवद्विरयगर्भादिकं व्युत्पादयिष्यति सोऽपि स्वकीयं व्युत्पादयिष्यतीति चेत्त्र—पुनराजायते स्मरन्निति हिरण्यगर्भस्य भगवत् प्रसादमात्रेण कल्पान्तरीयशब्दतदर्थसंबन्धादिप्रतिपादकश्रुतिविरोधात् । किं चानुमानिकेश्वरस्य यदि सर्वज्ञत्वं सिद्धेत् तदैतदुपपद्येतापि तदेव न सिद्धति तत्र प्रमाणाभावात् । अनुमानेन शरीरेन्द्रियानित्यज्ञानादिमतः सिद्धे शरीरसर्वज्ञानासिद्धे । एतच्चानुपदमेव प्रपञ्चयिष्यते । एतदभिप्रेत्यैवोक्तम् नर इति तस्मान्न पुरुषाधीनः शब्दार्थसम्बन्ध इति ॥ २६१ ॥

अस्मर्यमाणकर्तृत्वाच्च न शब्दार्थसम्बन्धस्येश्वरकर्तृक्त्वसिद्धिरित्याह—

अपि च कर्तुरनुस्मरणं भवे-
 यदि चकार पुमान्समयं गिराम् ।

न खलु कर्तृग्युद्धिबलं विना
व्यवहृतिर्भवति व्यवहर्त्तरि ॥ २६२ ॥

अपि च कर्तुरिति । सम्बन्धस्येति शेषः । अत्र च प्रकरणे पुमान्नर
इति च तद्व्यवहारः पराभिमतसंकेतयिता नैवमीश इति ज्ञापनाय
यदीश्वरशब्दार्थः संकेतं कुर्यात्तदेश्वरकृतोयं संकेत इतिविशेषण-
त्वेन स रम्येत । अन्यथा तत्कृतत्वबुद्ध्यनुपपत्तेरित्याह—
न खल्वति । कर्तृग्युद्धिबलं कर्तृविषयज्ञानमेव बलं व्यवहृतिः
तत्कृतत्वबुद्ध्यादिव्यवहारः व्यवहर्त्तरि शब्दार्थसम्बन्धे इश्वरेण कृत
इति व्यवहर्त्तरि कर्तृस्मरणं विना तत्कृतत्वबुद्ध्यभावे दृष्टान्तमाह—
न खल्वति । पाणिनिना पिङ्गलेन वा व्याकरणकर्त्रा कृता या संज्ञानदी-
वृद्धादिरूपा तयेत्यर्थः । तयोः पाणिनिपिङ्गलयोः न हि पाणिन्यादेः
स्मरणं विना आकारादिषु तत्कृतत्वेन वृद्धादिसंज्ञां व्यवहरन्ती-
त्यर्थः । पाणिनीयं पैदल्लयमिति संशयेति वा । न च कर्तुरस्मरणेषि
देवदत्तादिसंज्ञायाः संकेतितत्वपरिज्ञानवदत्रापि किं न स्यादिति
वाच्यम् । तत्रापि केनचित् संकेतितेयं सज्जेति सामान्येन कर्तृस्मर-
णात् । न च प्रकृतेषि केनचित् संकेतित इति सामान्येन कर्तृस्मरण-
मिति वक्तुं शक्यम् । देवदत्तादिसंज्ञाश्रवण इव घटादिशब्दश्रवणकाले
लौकिकानां तत्सम्बन्धस्य सकर्तृकत्वज्ञानाभावात् वेदतदर्थसम्बन्ध-
कर्तुर्विशेषतः परिज्ञानं विना तत्कृतवेदवोधिते पारलौकिके कर्मणि
वृद्धानां नियमेन प्रवृत्त्यनुपपत्तेश्च न चेश्वरस्य विशेषतः परिज्ञानं
सम्भवति प्रमाणाभावादित्यर्थः ॥ २६२ ॥

ननु किमिति प्रमाणाभाव इति चेद् न तावत्प्रत्यक्षं प्रमाणं रूपादि-
हीनतया परात्मत्वेन च वाह्याभ्यन्तरप्रत्यक्षागोचरत्वात् । ननु
क्षित्यादिकार्यलिङ्गानुमानं पराभिमतेश्वरे प्रमाणमिति चेत्—अत्रा-

स्मत्स्वामिचरणः । लाघवतर्कसहायात् कार्यात् लिङ्गात्परात्मनो वोधं वाञ्छति यः स हि नूनं पश्येदक्तेर्गुदैरपि निधानं यदुक्तं लाघव-सहकृतात् कार्यलिङ्गादेव परमेश्वरः सिद्धतीति तदतितुच्छ्रेव महान्तो मन्यते । अस्मदादिकर्तृपूर्वकत्वेनैवानुमानस्य सिद्धसाधनत्वात् । नन्वस्मदादेरुपादानविषयापरोक्षज्ञानादिमत्त्वं न सिद्धति परमाणोरतीन्द्रियत्वात् कर्तृत्वश्च तादक्ष्यानादिमत्त्वमेवेति चेत्त । कार्यानुकूलापरोक्षज्ञानादिमत्त्वं हि कर्तृत्वं तत्त्वादृष्ट्वारासमाकमणि विद्यते । अटष्ट्वारा क्षितिजनकहविरादिसमवेतयागोपादानपशुपुरोडाशादिविषयापरोक्षज्ञानस्यास्मासु सत्त्वात् । ननु कार्यानुकूलापरोक्षज्ञानादिमात्रं न कर्तृत्वे प्रयोजकं किन्त्वदृष्ट्वारकतादशज्ञानादिमत्त्वं तत्त्वं नास्मदादेरिति चेत्त लाघवेन कार्यानुकूलापरोक्षज्ञानादिमत्त्वस्यैव तत्र प्रयोजकत्वात् । एतेनोपादानविषयापरोक्षज्ञानादिमत्त्वं कर्तृत्वमिति निरस्तम्-कार्यानुकूलत्वस्यावश्यं ज्ञानविशेषणतया वक्तव्यत्वेन तावन्यात्रेणोपपत्तेः । अन्यथा—सामान्यप्रत्यासत्या परमाणुज्ञानवतः कर्तृत्वप्रसङ्गात् । नन्वेवं सति कुविन्दादिभोजकादृष्टजन्ये घटे तस्यापि कर्तृत्वं स्यादिति चेत् । कस्तत्र सन्देहः समानन्यायत्वात् । किमिति तर्हि न तथा व्यवहारः भोग्यस्य भांक्तव्यदृष्टजन्यत्वज्ञानिनां वृद्धानां तदनुकूलकृतिमत्त्वव्यवहारो विद्यत एव सएव च कर्तृत्वव्यवहार इति न व्यवहाराभावः । प्राकृतव्यवहाराभावस्तु न तत्कर्तृत्वं वाधते । अभावाभावात्मकेषु भावेष्वभावव्यवहाराभाववदुपपत्तेः । लौकिकानां कर्तृत्वव्यवहारस्यादृष्ट्वारककार्यानुकूलकृतिमद्विषयत्वेन भिन्नविषयत्वाच्च । अवश्यं चैवमेव त्वयाभ्युपेयमीश्वरकृतेरप्यदृष्ट्वारकत्वात् । तथा हि—तदृष्ट्वारकत्वं हि तज्जनकत्वे सति तज्जन्यजनकत्वमीश्वरकृत्यादिकं च क्षितिजननानुकूलास्मदाद्यदृष्टजनकं क्षितिजनकं चेति भवत्यदृष्ट्वारकम् । ननु द्वारिसमानाश्रयस्यैव द्वारत्वमिति चेत्त-अपूर्वस्य यागद्वारत्वाभावप्रसङ्गात् । ननु यज्ञ-

ननान्तरं यत्र तिष्ठति तदेव तस्य द्वारमीश्वरज्ञानादिकं तु नित्यमेवेति तददृष्ट्वारकं न भवतीति चेन्न—संप्रयोगानन्तरवर्तिनो मनआदेः संप्रयोगद्वारकत्वप्रसङ्गात् । ननु यद्यज्ञनयित्वैव यज्ञनयितुमीष्टे तदेव तत्र तस्य द्वारमीश्वरज्ञानादिकं तु नैवं तस्यानाद्यनन्तस्य कार्यकालादिसम्बन्धित्वेनाद्यष्टानपेक्षणादिति चेन्न—कलशसहकारिणं विना भगवज्ञानादेरपि कार्यानुत्पत्त्याऽदृष्टस्याप्यपेक्षितत्वात् । ननु यस्य प्रागभावस्यादृष्टप्रागभावो व्यापकः तत्प्रतियोगित्वमदृष्ट्वारकत्वं तादशप्रागभावाप्रतियोगित्वमदृष्ट्वारकत्वमेव तच्चेश्वरप्रयत्नादावपि तस्य नित्यत्वादिति चेन्न—सिकीर्षादिजनकज्ञानस्य नित्यत्वस्य निरसिष्यमाणत्वात् । किं च कर्तृत्वप्रयोजककृतेरदृष्टाद्वारकत्वेन विशेषणे व्रीहिप्रोक्षणावहननहविरासादनावदानादिद्वाराम्नेयादिविषयकृतेरेवादृष्टेतोस्तत्कर्तृत्वप्रयोजकत्वमित्युत्सन्न एव यागाद्यनुष्टातुः प्रोक्षणादिकाले यागकर्तृत्वव्यहारः स्यात् । न च प्रोक्षणादिकृतेराग्नेयादिविषयत्वमेव न प्रोक्षणादिना व्यवधानादिति वाच्यम् । कुलालादिकृतेरपि चेष्टादिव्यवधानेन तस्य घटकर्तृत्वाभावप्रसङ्गात् । ननु कृतेर्यस्मिन्कार्ये स्वजन्यमदृष्टमपेक्ष्यते तत्रैव सादृष्ट्वारिका । न च प्रोक्षणादिकृतिराग्नेयादिविषयत्वमेव न प्रोक्षणादिना व्यवधानादिति वाच्यम् । कुलालादिकृतेरपि चेष्टादिव्यवधाने तस्य घटकर्तृत्वाभावप्रसङ्गात् । ननु कृतेर्यस्मिन् कार्ये स्वजन्यमदृष्टमपेक्ष्यते तत्रैव सा भवरूपोत्पत्तावदृष्टमपेक्षते दृष्टेनैव तदुपपत्तेरिति चेन्न—प्रोक्षणादेराग्नेयादिस्वरूपोपकारकतया तज्जन्यापूर्वस्यापि तत्रैव चिनियोगात् । आगमिके च चिनियोगे व्यतिरेकस्यानपेक्षितत्वात् तस्मात्कार्यानुकूलकृतिमत्त्वमेव कर्तृत्वव्यवहारमविचारितमूलं साधकं बाधकं वा पश्यामः । न चैव कार्यानुकूलत्वमेव कर्तृत्वमिति दण्डादेरपि तथात्वं किं न स्यादिति वाच्यम् । कारकान्तरासंकीर्णं कर्तृत्वस्यैवान्नुभितिविषयतया निरुच्यमानत्वात् । तस्माददृष्ट्वार-

त्वविशिष्टकृतिशालित्वलक्षणकर्तृत्वसाधनस्याप्रयोजकत्वात् । वाधित-विषयत्वात् सकर्तृकत्वमात्रसाधने सिद्धसाधनत्वाच्चैतदनुमानं महत्यामापदि पतितमिति मन्यामहे । अस्तु वाऽदृष्टाद्वारककृतिमत्त्वं कर्तृत्वं तथापि तादृशयोगिकृतिपूर्वकत्वेनार्थान्तरता । ननु योगिनां तादृशकृतिमत्त्वे प्रमाणं नास्तीति चेत् । सन्ति तावत्पुराणप्रसिद्धा योगिनस्त्वदभिमताश्च प्रसिद्धा च तेषां कृतिः । नचैवमानुमानिके-श्वरवादिमते ऽनुमानात् प्राक् कथमपि स सिद्धः तथा च धर्मिक-ल्पनात् इति न्यायेन सर्वज्ञयोगिकृतेरेव परमार्थवादिविषयत्वं कल्पनीयम् । श्रूयते च पुराणादौ विश्वामित्रप्रभृतीनां जगत्सर्जनहेतुत्वम् । ननु योगिनोपि विना परमेश्वरं न सिद्धन्ति योगिभावस्य तत्प्रसादाधीनत्वादिति चेत्र—विशिष्टकर्ममहिन्ना पूर्वपूर्वातिशयैवर्यसामर्थ्यादियुक्तयोगिप्रसादेनैवोत्तरोत्तरस्य विशिष्टकुप्रभृतीनां महापद्मास्तिवृत्योगिभावोपपत्तेः । ननु किं ते योगिनो नित्यज्ञानिनः किंवाऽनित्यज्ञानिनः, आद्ये नाममात्रे विवादः नित्यज्ञानिन एव परमेश्वरत्वात्, न द्वितीयः सर्गाद्यकाले तेषां ज्ञानानुपपत्तेस्तत्कारणशारीराभावादिति चेत्र—संसारिज्ञानं प्रत्येव शरीरस्य कारणत्वात् । ननु लाभवाज्ज्ञानमात्रं प्रत्येव तत्कारणमस्तिवति चेत्र—नित्यज्ञानवादिनस्तव एतद्वयाप्त्यनुपपत्तेः । असमन्मते च स्वरूपज्ञानस्य नित्यत्वात् । नन्व-नित्यज्ञानत्वावच्छेदेन शरीरं कारणमस्तिवति चेत्र—संसारिज्ञानत्वस्यैव तद्वच्छेदकत्वात् नित्यज्ञानसिद्धेः पूर्वमनित्यत्वेन तद्वयवच्छेदानुपपत्तेः । न च नित्यज्ञानस्यान्यतरप्रसिद्धापि तद्विशेषणमर्थवदिति वाच्यं स्वार्थानुमानात् पूर्वं तदनुपस्थितेः । ननु जन्यत्वमात्रेण शरीरजन्यत्वमवच्छेद्यत इति चेत्र—कारणकार्योभयवृत्तिवर्मस्य कार्यतानवच्छेदकत्वात् । असंसारिज्ञानं तु प्रागेव सिद्धमिति तद्वयवच्छेदार्थं संसारिविशेषणं तु युज्यत इति । न चैवं मनो-जन्यत्वमपि तस्य न स्यादिति वाच्यम् भावकार्यतावच्छेदेना-

समवायिकारणजन्यत्वस्य क्लृप्तवेनान्यस्यासंभवात् मनोयोग एव तदिति तज्जन्यत्वसिद्धेः । न चैव मनन्तयोगिकल्पनाप्रसङ्गः, तेषां क्लृप्तवात् नित्यज्ञाने मानाभावाच्च । तच्च न तावद्वयाप्त्या सिद्धति । कट्टादिकर्त्तस्तदभावात् । नापि पक्षवर्मतावलात् ज्ञानमात्रजन्यत्वमादायापि हेतोः पक्षवृत्तित्वोपपत्तेः । ननु जन्यज्ञानस्य द्वयणुकाद्युपादानागोचरस्य तदजनकत्वाद्वित्यज्ञानं विना हेतोः पक्षवृत्तित्वमेवानुपत्तिमिति चेन्न नित्यज्ञानस्यापि योगिज्ञानस्येव परमाणुविषयत्वोपपत्तेः । नन्यशरीरिपरमेश्वरज्ञानस्यान्यत्र क्लृप्तकारणमनादिकं विनोत्पत्तिर्त्तं संभवतीति चेत्तत्र न तावच्छरीरस्य ज्ञानमात्रकारणत्वमित्युक्तं मनः संयोगस्तु परमेश्वरस्यापि संभवत्येव । ननु स्वादृष्टाकृष्टं मन एव स्वसमवेतज्ञाने कारणमिति चेन्नज्ञानमात्रे स्वादृष्टाकृष्टं मनः कारणमिति वक्तुमशक्यत्वात् । नापि जन्यज्ञानमात्रे व्यावर्त्याप्रसिद्धा व्यर्थविशेषणतया रुपुरितत्वात् । लाघवान्मनः संयोगत्वेन कारणत्वोपपत्तेश्च । न चैवं परकीयमनः संयोगेनापि ज्ञानोत्पत्तिप्रसङ्गः । स्वशरीरसंयोगावच्छिन्नात्मप्रदेशो तत्संयोगे तस्येष्टत्वात् । अन्यत्र स्वशरीरसंयोगभावेन तस्यानिष्टत्वात् । न च शरीरस्यापि शशीरत्वेनैव कारणत्वमित्यन्यशरीरावच्छिन्नात्मप्रदेशो ज्ञानं किं न स्यादिति तथा च स्वादृष्टाकृष्टमनःसंयोगादिविरहादेव न तत्र ज्ञानमिति वाच्यम् शरीरस्य कार्यतया दृष्टजन्यत्वस्य क्लृप्तवात् तज्जनकादृष्टस्य स्वकीयत्वविशेषणमात्रस्य कल्पनायाः मनस्यदृष्टाकृष्टत्वस्वकीयत्वकल्पनातो लघुत्वात् । नचैवं मनःसंयोगस्य कार्यतया स्वादृष्टजन्यत्वेन कारणत्वमिति वाच्यम् । परमपरस्यापि पुरुषार्थापर्यवसायुपेक्षाज्ञानमात्रकारणमनःसंयोगस्य द्विविधादृष्टजन्यत्वाभावेन तस्य तत्त्वेनातत्वात् । ननु यद्यस्य भोगजनकं तत्तदीयादृष्टाकृष्टमिति नियमात् मनसोपि तस्य तथात्वं वक्तव्यमिति चेन्न—जन्येष्वैवैतत्त्वियमात्रैव कार्यवैचित्र्यप्रयोजकतया दृष्टवैचि-

अथस्य कल्प्यत्वेनादृष्टस्य कारणत्वाच्चित्ये तु नायं नियमः । काले-
श्वरपरमाणवादिवत्तदुपपत्तेः । न च नियतभोगसाधनस्थादृष्टा-
कृष्टत्वनियम इति वाच्यम् । मनसोपि प्रतिनियतभोगसाधनत्वा-
भावात् साधारणभोगसाधनयोपित्पिण्डादेः परादृष्टजन्यत्वाच्च ।
न च मनसोऽसाधारणत्वाभावेऽन्तरानिर्गमेन मरणप्रसङ्गः । प्राण-
वियोगस्यैव मरणत्वात् वलवज्जीवनादप्तेन मनोऽन्तरप्रवेशानन्तर-
मेवापरस्य निर्गमनोपत्तश्च । परमेश्वरस्य भोगाभावेन मनसोऽ
दृष्टाकृष्टत्वानपेक्षणाच्च । ततश्चासंसारिपरमेश्वरज्ञानस्य शरीरानपेक्ष-
तया तदृष्टाकृष्टमनःशरीरयोरभावेषि मनःसंयोगादिकारणात्
ज्ञानं जायेतेति न नित्यं ज्ञानं विना हेतोः पक्षधर्मत्वानुपपत्तिः ।
ननु कथा प्रत्यासत्या मनः परमेश्वरे ज्ञानं जनयतीति चेदुच्यते
सूज्यमानपदार्थप्रकारकज्ञानस्य प्राणिकर्माधीनत्वस्य वक्तव्यत्वात् ।
जीवादृष्टप्रत्यासन्नविषयज्ञानं परमेश्वरो मनो जनयति । न च
व्यधिकरणमदृष्टं स्वाश्रयसंयुक्त एव फलं जनयतीति वाच्यम् ।
थाद्वादिजन्यादृष्टे व्यभिचारात् । किं च यच्छ्रीरं साक्षात् स्वप्रयत्ना-
धिष्ठेयं तत्स्वादृष्टाकृष्टमिति स्वादृष्टाकृष्टत्वस्यैव स्वप्रयत्नाविष्ठेय-
त्वप्रयोजकत्वे सत्यपि यथा परमेश्वरस्य सर्गाद्यकालीनाऽस्मदा-
दृष्टाकृष्टशरीरादिष्ठातृत्वं वेदादिसंग्रहायान्यथानुएपत्त्या कल्प्यते
एवं मनसः स्वादृष्टाकृष्टस्यैव स्वसमवेतज्ञानजनकत्वनियमेषि
विलक्षणज्ञानकल्पनातो वरमस्यास्मदादिमनोजन्यत्वकल्पनम् ।
किंचानुमानिकेश्वरस्य ज्ञानमेव न सिद्धेत् । कुतस्तस्य नित्यत्वा-
नित्यत्वचिन्ता । ननु कार्यं कर्तृजन्यमेव कर्ता चोपादानविषय-
ज्ञानवानिति व्याप्त्या क्षित्यादेवानिजन्यत्वमायाति । न च ज्ञानमनि-
त्यमेवेति प्रतिकूलव्याप्तिविरोधे तत्संशय एव स्याच्च तु तत्त्वश्चय
इति वाच्यम् । कार्यकारणत्वाभावप्रसङ्गानुकूलतकं सहकृतेन
कार्यत्वसकर्तृकत्वव्याप्तिज्ञानेन विरोधेन विपरीतव्याप्तेरेवाभावादिति

चेत्— घटत्वादेरेव कर्तृजन्यतावच्छेदकत्वात् । ननु घटत्वादे: शरीरिकर्तृजन्यतावच्छेदकत्वेऽपि । जन्यत्वस्य कर्तृमात्रजन्य-तावच्छेदकत्वं वक्तव्यम् यद्विशेषयोः कार्यकारणभाव स्तत्सामान्ययोरपि वाधकं विना कार्यकारणभावस्योचितत्वादिति चेत् न विलक्षणज्ञानकल्पनस्यैव बलवद्वाधकत्वात् । किं च स्वेष्टसाधनताज्ञानमेव सर्वत्र कृतिसाध्ये कारणमिति कार्यात्तथैवानु-मीयते । न च तत्परमेश्वरे संभवति तस्याभोक्तृत्वात् । ननु तस्या-भोक्तृत्वेषि स्वेष्टसाधनताज्ञानमस्ति सर्वस्यैवेश्वरेच्छाविषयतया तदिष्टत्वादिति चेत्— न हि ममेच्छाविषयोऽयमितिज्ञानात् प्रवर्तते । अन्यस्येदमिष्टं तस्यैवेदं भूयादिति स्वेच्छाविषयत्वं तदिष्टज्ञाने सत्यपि मम किमनेनेति निवृत्तिदर्शनान्ममेदं सुखसाधनमिति ज्ञानादेव प्रवृत्तिदर्शनाच्च । ननु पादानविषयज्ञानमपि तत्त्वेन कारणमिति न तद्विषयज्ञानं भगवति सिद्धतीति चेत् न हि तन्मात्रं कार्ये कारणं किन्तु स्वसुखसाधनत्वज्ञानमपि तदभावदशायां तस्मिन्सत्यपि कार्य-नुदयदर्शनात् ततश्च परमेश्वरे तदुपादानविषयप्रत्यक्षमेव वक्तव्यं ततः परमेश्वरे तदसंभवनिश्चयात्तद्विषयमुपादानज्ञानमपि न कल्प्येत । ननु परमेश्वरस्य क्रियैव कार्ये हेतुर्न स्वेष्टसाधनताज्ञानमिति चेत्तर्हि सैव कारणमित्युपादानज्ञानमपि न कल्प्येत । कल्पसकारणभाव-स्योभयत्रापि तुलयत्वात् । ननु स्वसुखसाधनत्वज्ञानस्य प्रवर्तकस्य परमेश्वरे वाधेष्युपादानज्ञानस्य वाधकाभावात्तसिद्धति । न ह्यन्य-वाधकेनान्यत् कारणतया कल्पसं त्यकुं शक्यते अतिप्रसङ्गादिति चेत् । उपादानज्ञानस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां चिकीर्षप्रयत्नौ प्रत्येव कारणत्वात् गौरवेण घटादिकार्यं प्रत्यपि कारणत्वकल्पनायोगात् । न हि प्रयत्ने सत्युपादानज्ञानादिव्यतिरेकेण घटादिव्यतिरेकोऽस्ति येन स्वतन्त्रान्वयव्यतिरेकाभ्यां तस्य घटादिकारणत्वमपि कल्प्येत । न चैव तत्त्वादेरपि पटाद्यकारणत्वसङ्गः अन्त्यतन्तुसंयोगं प्रत्येव

तस्य हेतुत्वादिति वाच्यम् । तन्तुसंयोगस्य हेतुत्वे तन्तोरपि हेतुत्वस्य वक्तव्यत्वात् । तद्वच्चिकीर्षादेश्वरमकारणत्वाभावाच्च । अन्यथा तन्त्ववयवादेरपि पटकारणत्वप्रसङ्गाच्च । तत्रान्त्यतन्तुसंयोगं प्रत्येव तुर्यादेरन्वयादिना करणत्वेषि दोषभावाच्च । न चैककारणपरिशेषापत्तिः । अन्त्यतन्तुसंयोगस्थितिक्षणे तन्तुविवाशो पटानुत्तरोस्तेषां निमित्ततयादृष्टादीनां च हेतुत्वात् । न चैतावता पटार्थिनस्तदुपादानानुपपत्तिः कारणकारणेषि प्रवृत्तिर्दर्शनात् नचैतावता यागस्य स्वर्गकारणत्वक्षतिः । श्रुत्या तथैव बोधनात् तत्र व्यतिरेकस्यानपेक्षितत्वात् । ननु यस्योत्कर्षाद्युत्कर्षस्तस्य तत्र हेतुत्वं क्षीरदध्यादौ दृष्टमुपादानज्ञानोत्कर्षाच्च धृताद्युत्कर्ष इति तत्तत्र हेतुरिति चेत्त । ज्ञानोत्कर्षस्य कृत्युत्कर्षं प्रत्येव हेतुत्वात् । अत एव ज्ञानं कृतिहेतुरित्युच्यते । यदि पुनश्चिकीर्षायामप्युत्कर्षो वर्ण्येत । तदा ज्ञानं चिकीर्षीं प्रत्येव हेतुश्चिकीर्षैव कृतिहेतुः साक्षात्कार्योत्कर्षहेतोरेव कारणत्वात् । अन्यथा धूमोत्कर्षादनुमित्युत्कर्षस्तन्त्ववयवयोत्कर्षादिपि पटोत्कर्षं इति धूमतन्त्ववयवयानामप्यनुमितिपटादिहेतुत्वप्रसङ्गः । ननु तत्र परामर्श-तन्त्वाद्युत्कर्षादेवादुमितिपटाद्युत्कर्षो न धूमाद्युत्कर्षादिति चेत्तर्हि प्रकृतेषि कृतिचेष्टोत्कर्षादेव धृताद्युत्कर्षं इति समम् । नन्विष्टसाधनताज्ञानस्यैव कृतिहेतुत्वादुपादानज्ञानं न कृतिहेतुरिति चेत्त । यागादेः श्रेयः साधनतवज्ञानेषि तत्कृतेरनुदयात् ततः परमेश्वरेऽनित्यचिकीर्षादेरभावान्नोपादानज्ञानसिद्धिः । ननु माभूत्तत्कारणत्वेन तज्ज्ञानसिद्धिः कृतिविषयताप्रयोजकत्वेन तु तत्सिद्ध्यति । देवदत्त-ज्ञानविषयघटे तच्छून्ययज्ञदत्तकृतिविषयत्वादर्शनादिति चेत्त । घटस्य हि यज्ञदत्तकृत्यविषयत्वं तदभावादेव न तु ज्ञानविषयत्वाभावात् । तस्यां सत्यां तद्वयतिरेके सत्येव तद्वयतिरेकादर्शनात् । नन्वन्यविषयकतत्सत्त्वकाले कथमिति चेत् । न हि सैव कृतिस्तस्यैव तद्विषयीकरोति किन्त्वन्यैवोत्पद्यतद्युत्पत्तावेव तदपेक्षते । ननु स्वसमानाश्र-

यज्ञानसमानविषयैव कृतिरिति चेत्त । कार्यकारणभावादिवाधक-
तर्कभावेषि व्याप्तिवलात्तदनुमाने सुखद्वेषादीनामपि निरङ्गुशमनु-
मानप्रसङ्गात् । लोके ज्ञानस्य स्वजनकेन्द्र्यप्रत्यास्त्याश्रयविषयत्वं
नियतमिति साधु समर्थितं जन्यज्ञानं तस्मात्परिहरेश्वरस्य चेतन-
त्वं स्वीकुरु वा ज्ञानेच्छाप्रयत्नार्ना कार्यत्वमिति सेयमानुमानिकेश्व-
रादिनामुभयतः पाशा रज्जुः । एवं च सति सविषयज्ञानमनित्यमेवेषि
सविषयज्ञानत्वावच्छेदेनावधृतव्याप्तिरपि परिरक्षिता स्यात् । यदि
च परमेश्वरस्य प्रमाणविश्वद्वमपि नित्यं ज्ञानं कुलधर्मवत् स्वीकुरुषे
तदा नित्यं शरीरमपि स्वीक्रियतां किमेकत्र पक्षपातेन । शरीरं चात्र
चेष्टाश्रयो विवक्षितः । तेन न सिद्धसाधनम् । ननु परमेश्वरस्य शरीर-
मनुपलब्धिवाधितमिति चेत्त—इन्द्रादिशरीरवदस्मद्दृष्टयोग्य-
त्वात् । ननु यत्सावयवं तदनित्यं यच्छरीरं तत्सावयवमित्याद्यनेक-
व्याप्तिविश्वदं शरीररथ नित्यत्वकल्पनमिति चेत्त—ज्ञाननित्यत्वेषि
सविषयं ज्ञानमनित्यमेव जन्यमेवेत्यादिव्याप्तिविश्वदस्य सत्त्वात् ।
ननु यत्कार्यं तज्ञानजन्यमिति कार्यकारणभावग्राहकतर्कसहकृतया
व्याप्त्या सहकृतकार्यत्वलिङ्गपक्षधर्मताज्ञानेन नित्यज्ञानोपस्थित्या
ज्ञानानित्यत्वव्याप्तिरसमादिज्ञानविषयत्वेन संकोच्यत इति चेत्तहि
यत्कार्यं तच्छरीरजन्यमिति जन्यत्वावच्छेदेन कार्यकारणभावग्राहक-
तर्केण शरीरजन्यत्वावधारणात् क्षित्यादौ कार्यत्वलिङ्गं पक्षधर्मताव-
लान्नित्यमुपस्थापयतीति तद्विरोधेन शरीरस्य जन्यत्वादिव्याप्तिरसम-
दादिशरीरविषयत्वेन नियम्यताम् । ननु सर्वस्यापि कार्यस्य न
शरीरजन्यत्वनियमः । हस्तादिक्रियायां व्यभिचारादिति चेत्तहि
ज्ञानमपि न सर्वत्र कारणम् । निर्विकल्पकज्ञाने ज्ञानजन्यत्वाभावात् ।
यदि च तद्वितिरिक्तत्वेन कार्यं व्यवच्छेदयसि तर्हि हस्तादिक्रिया-
व्यतिरिक्तत्वेनापि कार्यं व्यवच्छिद्यताम् । ननु शरीरं न कार्यमात्रे
कारणं कृत्यादिसंपादनेनान्यथासिद्धमिति चेत्तुल्यं ज्ञानेऽपि अस्तु वा

शरीरी तथापि तदेकत्वं कथं सिद्धति । ननु लाघवसहकृताद्वयाप्तिः पक्षधर्मलिङ्गादेव तत्सिद्धतीति चेत्र । लाघवेन घटलिङ्गात् कुलालानुमानेपि तदेकत्वसिद्धिप्रसङ्गात् । ननु तत्रापि लाघवेन तदेकत्वं सिद्धत्येव परन्तु पश्चाद्वाध्यत इति चेत्तर्हि प्रकृते विविधविशेषस्य वहुकर्तृकत्वव्याप्त्या तादृशक्षित्यादेरपि वहुकर्तृकत्वानुमाने तदेकत्ववाधात् । ननु गोपुरादावप्येककर्तृकत्वेनैव कारणत्वं लाघवान्न वहुकर्तृत्वेनेति चेद् न नियमेन तादृशकार्येणु वहुकर्तृकतादर्शनादनौपाधिकत्वात् । किंचैकत्वं पक्षधर्मतावलादपि न सिद्धति । तद्विनित्यज्ञानत्वं तस्य सर्वविषयत्वे च सिद्धे पृथिव्यादेरेककर्तृकत्वसंभावनया सिद्धति । जगत्कर्तुः किंचिज्ज्ञत्वानित्यज्ञानत्वादिनिश्चयदशायान्नित्यज्ञानत्वादिसंशयदशायां वा तदेकत्वानिश्चयात् ज्ञाननित्यत्वादिज्ञानं च किंलाघवसहकृतव्याप्तिपक्षधर्मलिङ्गादुत कर्त्तैकत्वावगमात् । नाद्यः अनित्यसकलविषयज्ञानकल्पनेपि गौरवाभावात् । ननु नाशप्रतिशोगित्वमनित्यत्वं गुरुत्विति चेत्र नाशाप्रतियोगित्वस्य नित्यत्वस्य ततोपि गुरुत्वात् । ननु सकलकालसम्बन्धित्वं भावरूपमेव नित्यत्वं सम्बन्धश्च क्षचित् कश्चिदिति न काव्यादावव्याप्तिरिति चेत्तर्हि किञ्चित्कालसम्बन्धित्वमनित्यत्वमिति तुल्यमेव । नन्वेवं प्रध्वंसस्याव्यनित्यत्वापत्तिरिति चेत्र—सकलकालसम्बन्धित्वस्यापि तत्राभावात्तर्हि किमत्रोपतिष्ठतीति चेत् सविषय ज्ञानमनित्यमेवेति व्याप्त्या नित्यत्वमेव युक्तम् । नन्वनित्यज्ञानकल्पनेऽनेकज्ञानं तत्कारणं च कल्पनीयमिति चेत्स्यानित्यज्ञानसिद्धिद्वारकत्वेनानुमितिदशायामनुपस्थितत्वेन गौरवस्यादोषत्वात् । एतेन लाघवेन ज्ञानैकत्वावगमादनादिद्वयणुकप्रवाहविषयस्यानादित्वेन नित्यत्वं नियतविषयताप्रयोजककारणजन्यत्वाभावादनियतविषयत्वेन सर्वज्ञत्वमपि सिद्धतीति निरस्तम् । सविषयं ज्ञानं ज्ञानसमानाधिकरणमेवेति व्याप्त्यनुसंधानेन लाघवस्य वाधितत्वेन तदनेकत्वस्यैवानुमितिविषयत्वात् । न च

ज्ञानस्य जन्यत्वे सर्वविषयत्वानुपपत्तिः । भगवज्ञानस्य जन्यत्वेषि
नियतविषयज्ञानजनकवहिरन्द्रियजन्यत्वानभ्युपगमात् । अन्यथा
योगिज्ञानस्य सर्वविषयत्वानुपपत्तेः ननु जन्यस्य भगवज्ञानस्य सर्व-
विषयत्वं केन निश्चीयत इति चेदजन्यस्य तस्य तत्केन निश्चीयत इति
वक्तव्यम् । ननु नियतविषयत्वप्रयोजककारणजन्यत्वाभावादिति चेत्
जन्येषि योगिज्ञाने सर्वविषयत्वदर्शनात् । वहिरन्द्रियजन्यत्वाभावादिति
चेत्तर्हि प्रकृतेषि तुल्यम् । किं च न तावत्कार्यत्वलिङ्गेन सर्वज्ञत्वं सिद्धति
तस्यैतद्व्याप्तिपक्षधर्मतान्यतराविषयत्वात्तद्व्याप्तिः कादितदुपादानज्ञान-
मात्रेण हेतोः पक्षवृत्तित्वोपपत्तेः । न चेदमेव सर्वज्ञत्वं, तदविषयदण्ड-
न्तस्यापि सत्त्वेन तस्य पारिभाषिकत्वापातात् । नापि लाघवत-
र्कात्तत्सिद्धिः विपरीतत्वात् । ननु नियतविषयत्वप्रयोजकाभावेन
तदुपनीयत इति चेत्त—नियतविषयत्वप्रयोजकाभावे तस्यानियत-
विषयत्वमेव सिद्धति न तु सर्वविषयत्वं तस्याप्रयोज्यत्वाद्योगि-
ज्ञानस्य तु विशुद्धधर्मप्रभावादेव सर्वविषयत्वसिद्धिः । नचानियत-
विषयत्वमेव ज्ञानस्य सर्वविषयत्वं परिच्छिद्वविषयत्वेषि कदाचित्
किञ्चिद्विषयीकरोतीति संभवात् । नन्वेकस्य प्रतिभासदशायामपर-
स्याप्रतिभासे किं कारणमिति चेत्त—विनष्टेषु विषयेषु ज्ञानज्ञेययोः
स्वरूपसम्बन्धाभावेन तदविषयत्वोपपत्तेः । ननु तज्ज्ञानं सम्बन्ध-
मन्तरेणापि ज्ञेयं विषयीकरोतीति चेत्त—ज्ञानसम्बन्धत्वव्यतिरेकेण
ज्ञानविषयत्वानिरूपणात् । ननु ज्ञानजन्यव्यवहारविषयत्वमेव
ज्ञानविषयत्वमिति चेत्त—ज्ञानं स्वविषय एव व्यवहारं जनयतीति
तस्य ततोऽन्यस्यैव वक्तव्यत्वात् । नन्वेकमर्यभावविषयत्वार्थं
प्रतियोगिविषयत्वं ज्ञानस्य कल्पनीयमिति चेत्त—जन्ये हि विशिष्ट-
ज्ञाने विशेषणं प्रतीयते । तस्य तज्ज्ञानजन्यत्वात् जनकविषयस्य
जन्यज्ञानविषयताङ्गीकाराद्यप्रतियोगिज्ञानाभावेनाभावस्यापि परमेश्व-
रज्ञानविषयत्वकल्पनाच्च । अत एव भगवज्ञानं सर्वविषयमजन्य-

त्वादितिव्यतिरेकानुमानमप्रयोजकत्वेन निरस्तम् । सपक्षीभूत-
योगिज्ञानावृत्तित्वेनासाधारणत्वाच्च । इन्द्रियाजन्यत्वहेतोः शरीरा-
जन्यत्ववदसाधारणत्वाच्च । एतेन कर्त्रैकत्वावगमेन ज्ञाने
सर्वविषयत्वं नित्यत्वं सिद्धतीति प्रत्युक्तमन्योन्याश्रयाच्च । न च
लाधवतर्कसहायानुमानात् कर्त्रैकत्वसिद्धिरित्युक्तम् । किंच लाधवात्
कर्त्रैकत्वसिद्धौ कल्पान्तरीयः घटः कुलालजन्यः घटत्वात् संप्रति-
पद्धवदित्यनुमानालाधवात्तदेकत्वसिद्धिप्रसङ्गः । न चात्र वाधोऽस्ति ।
ननु घटत्वेनानेककर्तृत्वमनुमीयत इति चेत्त्र—कर्त्तुरनेककर्तृत्वेनाहेतु-
त्वात् । इदानींतनैककर्तृघटेषु व्यभिचाराच्च । ननु शित्यादिकत्तेकः
क्षितिकर्तृत्वादिति तत्सिद्धिरिति चेत्त्र—सपक्षघटादिकर्तृव्यावृत्तेः ।
ननु शितिरेककर्तृका कार्यत्वात् घटवदिति तत्सिद्धिरिति चेत्त्र—
ईश्वरवादिमते घटादेः साध्यविकलत्वात् । समानस्वभावैककर्तृकेति
साध्यं वर्ण्यत इति चेद्यद्येकस्वभावैककर्तृकेति साध्यार्थः तदा ना-
नेककर्तृत्वव्यावृत्तिः । यदि च तुल्यस्वभावैककर्तृत्वं तदा यद्या-
त्मत्वादिना तुल्यस्वभावत्वमर्थः तर्हि साध्यविकलो दृष्टान्तः । यदि
किंचिज्ञत्वसर्वज्ञत्वादिना तुल्यस्वभावत्वं तदानेककर्तृसिद्धिः ।
सर्वज्ञान्तरस्यावश्यकत्वात् । विचित्रकार्येऽनेककर्तृत्वव्याप्तिरोधाच्च ।
तस्मादनुमानादीश्वरसिद्धिरिति बालकानां मनोरथमात्रमिति
तस्मात्कार्यलिङ्गानुमानात् न सर्वज्ञेश्वरसिद्धिः किन्त्वस्मदाद्यपेक्ष-
याऽधिकज्ञानवान् कश्चित्सिद्धति । ततश्च तस्य सर्वपदार्थज्ञाना-
भावाच्च वुद्धिपूर्वकृत्वं शब्दार्थसम्बन्धस्येत्याह—

न खलु पाणिनिपिङ्गलसंज्ञया
व्यवहरन्ति तयोः स्मरणं विना ।
पदपदार्थपरस्परसंगतिं
निरमिमीति ततो न जगद्गुरुः ॥ २६३ ॥

मतिमतां प्रवरो वृषभध्वजः
कण्मुगादिमुनिप्रवरप्रभुः ।
ननु धरादिजग्रचनावला-
दनुमितोऽनवखण्डितशक्तिः ॥ २६४ ॥

पदापदार्थेति सार्वश्लोकेन । कण्मुगादिमुनिप्रवरप्रभुः—कण्मुनिश्चेष्टानां स्वामी धरादिजग्रचनावलादनुमितः पृथिव्यादिजग्निर्माणलक्षणकार्यवलादनुमितः वृषभध्वजः शंकरः यतो मतिमतां प्रवरः बुद्धिमतामस्मदादीनां श्रेष्ठः अस्मदाद्यपेक्षयाऽधिकज्ञानवान् न तु अनवखण्डितशक्तिः न त्वापरिच्छन्नज्ञानैश्वर्यशक्तिः ततः पदपदार्थपरस्परसंगतिः पदानि घटादिशब्दाः पदार्थाः घटादयः परस्परसंगतिः पदपदार्थयोरन्योन्यं वाच्यवाचकसावसम्बन्धः पदपदार्थसंकेतान्न निरमितीत बुद्धिपूर्वाद्विमित्तवानित्यर्थः । तर्हि भवन्मते वा सर्वज्ञ ईश्वरः केन सिद्धः कथं वा तस्मान्नामरूपतस्म्बन्धाः संभूता इत्याशङ्कय यः सर्वज्ञः सर्ववित् सत्यं ज्ञानमनन्तमित्यादिश्रुत्यैव सिद्धः ॥ २६३ ॥ २६४ ॥

ननु अनुमानाद्विश्वासवदबुद्धिपूर्वमेव संभूता इत्याकाङ्क्षापूर्वकमाह—

अपि तु वैदिकवाङ्मनसातिग-
नुदितलुप्तचिदेकरसात्प्रभोः ।
अभवदानकदुन्दुभिनन्दना-
दमतिपूर्वमिदं सकलं जगत् ॥ २६५ ॥

अपि तु वैदिकेति । सत्यज्ञानमनन्तमित्यादिना वेदेन लक्षणवृत्त्या गम्यो वैदिकः तत्र हेतुः—वाङ्मनसातिग शति । वाङ्मनसे अतिक्रान्तः

यतो वाच इतिथ्रुतेः अनुदितलुप्तचिदेकरसः उत्पत्तिविनाशरहित
चैतन्यैकस्वरूपः सत्यादिवाक्यलक्ष्यवाङ्मनसागोचरानुदितानस्त-
मितयोधस्वरूपादित्यर्थः । आनकदुन्दुभिनन्दनाद्वसुदेवेन पुत्रत्वेना-
भिमन्यमानात् श्रीकृष्णादित्यर्थः । अनेन स्वस्य विष्णुभक्त्याधिक्यं
द्योतितम् । अभिपूर्वमवृद्धिपूर्वं निश्वासवदनायासेनेत्यर्थः । इदं
परिवृश्यमानं सकलं नामरूपकर्मात्मकमित्यर्थः । तथा च भवदभिम-
तेश्वरस्यानुमानादसिद्धेत्तिसिद्धि विना च संकेतस्य तत्कृतत्वा-
सिद्धेन शब्दार्थसम्बन्धः पौरुषेय इति भावः ॥ २६५ ॥

नन्वीश्वरस्य कार्यलिङ्गानुमानागस्यत्वेषि वेदकर्तृत्वेन तत्सिद्धि-
रितिव्याप्तिप्रदर्शनपूर्वकं प्रतिजानीते—

ननु लौकिकवचसां नरमतिपूर्वकरचना
परिवृश्यत इति वैदिकवचसामनुभिनुमः ।
वचनं श्रुतिशिरसामपि नरधीकृतरचनं
वचनत्वत इव लौकिकजननिर्मितवचनम् ॥ २६६ ॥

नन्विति । लौकिकवचसां काव्यादीनां नरमतिपूर्वकरचनाकालिदा-
सादिपुरुषबुद्धिनिभित्तक्षनिर्माण इति कृत्वा अनुभिनुमः पुरुषबुद्धिपूर्व-
कर्त्वमितिशेषः । अनुमानप्रकारमाह—वचनमिति । श्रुतिशिरसामपि
वचनं वेदवाक्यमपीत्यर्थः । नरधीकृतरचनं पुरुषबुद्धिकृता रचना
निर्माणं यस्य तत्तथा वचनत्वतः वाक्यप्रमाणत्वादित्यर्थः । लौकिक-
जननिर्मितवचनमिवेति सम्बन्धः । वेदवाक्यानि पुरुषबुद्धिरचितानि
वाक्यप्रमाणत्वात् कालिदासादिवाक्यवदित्यनुमानमिह विव-
क्षितम् ॥ २६६ ॥

नन्वेतावता कथमीश्वरसिद्धिः पश्यधर्मतावलादित्याह—

न च मादशजनधीकृतरचनं श्रुतिवचनं
भवितुं च्चमिति वैदिकरचनाबलमिष्टः ।

अनुमीयत इह शूलभृदिति चेदिदमशुभं

नहि वैदिकवचसामभिभवनास्पदमनुमा ॥ २६७ ॥

न चेति । न हि तदर्थज्ञानं विना तद्वाचकशब्दरचनं संभवति । न हि वेदार्थो वेदेन विनास्मदादिभिर्जातुं शब्दयत इति न श्रुतिवचन-
मस्मदादिबुद्धिकृतनिर्माणमिति कृत्वा वैदिकरचनाबलमिष्टः
वेदशब्दनिर्माणमेव वलं तद्व्याजेन वेदरचनान्यथानुपपत्त्येर्थः ।
शूलभृत्—ईश्वरः । नचागमवाधः । अनुमानविरोधे तस्यैव दौर्वल्यदि-
त्यर्थः । अनुमानस्यागमवाधकत्वे नरशिरः कपालशुचित्वानुमानस्या-
प्यागमवाधकत्वं स्यादित्यतिप्रसक्तया दूषयति—इमशुभमिति । इदं
वेदस्य पुरुषबुद्धिपूर्वकत्वानुमानमशुभमसमीचीनं तत्र हेतुः—नहीति । हि
यतोऽनुमानं वैदिकवचसामभिभवनास्पदं वाधनिमित्तं न भवत्यत
इत्यर्थः ॥ २६७ ॥

ननु वैदिकवचसां बुद्धिपूर्वकत्वानुमाने कस्यागमस्य वाध इत्या-
शङ्क्यागममेव दर्शयति—

ब्रह्म स्वयम्भु परमात्मपदस्य वेदो

निःश्वासकल्प इति चापरमामनन्ति ।

वाक्यं तदस्य मतिपूर्वकतानुमानं

सद्यो निरस्यति नचेदपबाधितं स्यात् ॥ २६८ ॥

ब्रह्मेति । ब्रह्म वेदः स्वयमेव भवतीति स्वयम्भु अबुद्धिपूर्वकत्वेना-
पौरुषेयत्वादित्यर्थः । वाक्यान्तरमाह—परमात्मेति । परमात्मस्वरूपस्य-

मायोपाधिकपरमात्मन इत्यर्थः । परमात्मपदस्य वेदो निश्वासकल्प
इत्यनेनास्य महतो भूतस्य निश्वसितमेतद्यद्वग्वेद इत्यादिवाक्यमर्थतो-
नुकृतमपरं वाक्यमिति सम्बन्धः । आमनन्ति अध्येतार इति शेषः ।
तद्वाक्यमस्य वेदस्य ब्रह्म स्वयं भु अस्य महत भूतस्येत्यादिवाक्यं
वेदस्य बुद्धिपूर्वकत्वानुमानं न सहते । अन्यथा तस्य वाधितार्थत्व-
प्रसङ्गात् न हि तद्युज्यते । ततश्च तद्वाक्यं तदनुमा न वाधेतैव किन्तु
तदेव तां वाधत इत्यर्थः ॥ २६६ ॥

किं चेन्द्रो मायाभिरित्यादिना कूटस्थचिद्भातोर्ब्रह्मणो माया-
मात्रेण जगत्सर्जनादिकं श्रूयते तद्विश्वद्वेत ब्रह्मणो वेदसृष्ट्यै बुद्धा-
पेक्षायां अतस्तद्विश्वद्वं च बुद्धिपूर्वकत्वानुमानमित्याह —

सृजति रचति संहरति प्रभुः
सकलमेव निविश्य नियच्छति ।
अमतिपूर्वमिति श्रुतिशासने
वद कथं मतिपूर्वकतानुमा ॥ २६६ ॥

सृजतीत । निविश्य प्रतिविम्बभावेन प्रविश्य नियच्छति नियमनं
करोति अमतिपूर्वम् अबुद्धिपूर्वम् । अथवा—मतिबोधः । अमतिरज्ञानं
तत्पूर्वमित्यर्थः । अस्य सृजत्यादिना प्रत्येकं सम्बन्धः । इत्यनेन
प्रकारेण श्रुतिशासने श्रुत्या प्रतिपादने सति कथं मतिपूर्वकतानुमानं
वेदस्येति शेषः न कथमपीत्यर्थः । किं च वेदमात्रस्य वाक्यत्वहेतुना
बुद्धिमत्पुरुषमात्ररचितत्वसाधने इदानींतनवेदवाक्ये बुद्धिमद्स्मदादि-
रचितेऽशतःसिद्धसाधनम् । ननु स्वतन्त्रपुरुषजन्यत्वं साध्यत इति चेत्
किमिदं स्वान्त्र्यं किमीश्वरत्वमुत शब्दप्रमाणातिरिक्तप्रमाणेन
शब्दार्थज्ञातृत्वम्—यद्वा स्वजन्यशब्दादन्यप्रमाणाद्वक्यार्थपरिज्ञातः

त्वम् । नाद्यः । दृष्टान्तस्य साध्यवैकल्याद्वेतोर्वर्यमिच्चाराच्च । न द्वितीयः । पुराणादीनामर्थं इात्वा तद्विषयतया विरचितमुक्तकश्लोके कस्मिंश्च द्वयमिच्चारात् । न तृतीयः । सिद्धसाधनत्वाद्स्मदादेरपि कस्यचिन्मी-मांसादिपरिशीलनवतः इदानीमुच्चार्यमाणस्वजन्यवेदातिरिक्तात्पूर्व-श्रुतवाक्यात् वाक्यार्थशानसत्त्वात् । ननु सर्गाद्यकालीनो वेदः पक्ष इति चेन्न । वेदार्थापरिज्ञान्यध्यापकप्रयुक्तवेदवाक्ये व्यमिच्चारात् । न च सर्गाद्यकालीनवेदत्वमेव हेतुः साधनविकलत्वाद्दृष्टान्तस्य । न च व्यतिरेकी, अप्रयोजकत्वात् । केवलोपाध्यायवत्सर्गाद्यकाले वेदग्रयोक्तु-रपि स्वेन रच्यमानवाक्यस्यातिरिक्तप्रमाणेनार्थप्रतीरिं विनापि प्रयोग-संभवात् । तस्माद्भवत्पक्षे वाक्यत्वानुमानादपि न सर्वज्ञेश्वरसिद्धि-रित्यर्थः । नन्वेवं सति कथं भवतपक्षेपि शास्त्रयोनित्वेन तादृशे-श्वरसिद्धिरिति चंद्रेदस्य सर्वार्थप्रकाशनशक्तिः स्वोपादानगततादश-शक्तिपुरस्सरा अर्थप्रकाशनशक्तित्वात् प्रदीपगततादशशक्तिवत् । किं च न हस्मा-मिस्त्वयेव केवलानुमानात्तादृशेश्वरसिद्धिर्वर्णर्थते किं तु यः सर्वज्ञ इत्यादिश्रुतिसिद्धे तस्मिन् संभावनामात्रमनुमानेन वर्णर्थते । अतो न भवत्साम्यमस्माकमिति द्रष्टव्यम् ॥ २६६ ॥

तर्ह्यस्माकमपि वेदादेव तत्सिद्धिरिति चेन्न – अन्योन्याश्रय प्रसङ्गादित्याह—

आपोक्तत्वप्रत्यये मानभावो

वेदस्यास्य ज्ञायते मानभावे ।

विज्ञाते सत्यापूर्वत्वसिद्धि-

रित्यन्योन्यापाश्रयत्वप्रसङ्गः ॥ २७० ॥

आपोक्तत्वेति । अथर्मर्थः—वेदस्याप्तोक्तत्वेन प्रामाण्ये निश्चिते तस्मा-
द्वेदादीश्वरसिद्धिवेदेन परमाप्तेश्वरे सिद्धे तत्प्रणीतत्वेन वेदप्रामाण्य-
सिद्धिरित्यन्योन्याथयप्रसङ्गात् न वेदादपि भवत्पक्षे ईश्वरसिद्धि-
रिति । ननु वेदस्याप्तोक्तत्वज्ञानं विनापि वेदादुत्पन्नज्ञानस्य यथार्थ-
योग्यताज्ञानजन्यत्वेन प्रामाण्यनिश्चयादीश्वरसिद्धिरिति चेत्त—
वेदादुत्पन्नस्येश्वरणोचरज्ञानस्य नित्यज्ञानवदीश्वरसिद्धेः पूर्वं
यथार्थयोग्यताज्ञानजन्यत्वस्यैव निश्चेतुमशक्यत्वात् । नन्यर्था-
पत्त्यैव तत्सिद्धिरिति चेत्त तादृशेश्वरं विनाऽनुपपदमानार्थाभावात्
त्वया तत्प्रामाण्यानङ्गीकारात्मा । अत एव तन्मूलकारेणोपेक्षितमुपमाने
च नियतविषयत्वान्वैश्वरसाधकम् अत एतदुपेक्षितम् ॥ ७० ॥

तथा च शब्दतदर्थसम्बन्धानां बुद्धिपूर्वरचितत्वपक्षे वेदप्रामाण्य-
निश्चयस्याप्यनुपत्तेः सर्वज्ञेश्वरस्याप्यसिद्धेः अबुद्धिपूर्वरचितत्वेन
स्वत एव प्रामाण्यनिश्चयो वक्तव्यः एवं च सर्वज्ञेश्वरश्च सिद्धतीत्य-
भिप्रायेणाह—

तस्मादेषा स्वप्रयुक्तप्रमाण-
भावज्ञाना वेदविद्याभ्युपेया ।
प्रामाण्यं स्यात्स्वप्रयुक्तं च तस्या
वस्तुस्थित्या ज्ञाप्तिवज्ञान्यतस्तत् ॥ २७१ ॥

तस्मादिति । यस्मादाप्तोक्तत्वेन यथार्थयोग्यताज्ञानजन्यत्वेन वा
प्रामाण्यनिश्चयेऽन्योन्याथयादिदोषः तस्मादेषा वेदविद्या वेदलक्षणा
विद्या वेदजन्यविद्या वा स्वप्रयुक्तप्रमाणभावज्ञाना स्वेन स्वरूपेणैव
प्रयुक्तं प्रमाणभावज्ञानं प्रामाण्यज्ञानं यस्यां सा तथोक्ता प्रामाण्य-
ज्ञानस्य स्वप्रयुक्तत्वं नाम ज्ञानस्वरूपग्राहकप्रमाणादेव प्राह्यत्वम् ।

तथा च वेदविद्याया अपि प्रामाण्यं तत्स्वरूपग्राहकप्रमाणादेव गृह्यत इत्येवाभ्युपेयं न तु यथार्थयोग्यताज्ञानजन्यत्वादिनेत्यर्थः । नन्विदमनुपपत्तें यत् ज्ञानप्रामाण्यं ज्ञानस्वरूपग्राहकप्रमाणादेव गृह्यत इति तथात्वे तत्संशयानुपपत्तेः निश्चिते तस्मिन् संशयायोगात्, न च संशयस्थले प्रामाण्यं न ज्ञातमिति वाच्यम्-यावज्ज्ञान-ग्राहकग्राह्यत्वाभावप्रसङ्गात्, न च ज्ञानमपि न ज्ञातमिति वाच्यम्-तस्य स्वयं प्रकाशत्वेन स्वसन्तायां प्रकाशविरहानुपपत्तेरिति चेदुच्यते-प्रामाण्यं स्वत एव गृह्यते, न च संशयानुपपत्तिः—निश्चितेषि दोषग्राबल्यात् संशयोपपत्तेः, दृश्यते हि स्फटिकादौ शौक्ल्य-निश्चयेषि जपाकुसुमादिदोषबलालौहित्यप्रत्ययः । न च यथा तत्र लौहित्यप्रतिभासेषि श्वेतार्थी प्रवर्तते तथात्रापि संशये विद्यमानेषि प्रामाण्यनिश्चयात् अर्थे निष्कम्पा प्रवृत्तिः स्यादिति वाच्यम् । तत्र लौहित्यमन्तरनन्तरं श्वेतार्थी श्वैत्यमनुमाय प्रवर्तते न प्रथमोत्पन्नश्वैत्यज्ञानात् तस्य लौहित्यज्ञानेन नष्टत्वात् अत्र तु संशयदशायां प्रामाण्यस्य संदिहमानत्वात् प्रथमोत्पन्ननिश्चयात्मक-प्रामाण्यज्ञानस्य च तदाश्रयस्य संशयेन विनष्टत्वात् । तल्लिङ्गाद्य-प्रतिसंधानेन ज्ञानान्तरस्य चाभावात् कथं प्रवर्तेत् । ननु प्रथमज्ञान-समानविषयकज्ञानान्तरात्प्रवृत्तिः स्यादिति चेत्त तस्यापि प्रथमज्ञान-वत् प्रबलदोषबलेन संदिहमानप्रामाण्यतया तदनुपपत्तेः । ननूत्पन्न-ज्ञाने संशयो भवति न त्वनुत्पन्ने तस्य धर्म्यादिसापेक्षत्वात् तथा च ज्ञानस्य स्वप्रकाशरूपेणौ वोत्पद्यमानतया प्रथमक्षणे प्रामाण्यस्य ज्ञात-त्वात् द्वितीयक्षणे संशयोत्पत्तिवेलायां निष्कम्पप्रवृत्तिप्रसङ्गः इति चेत् तत्र तावत् संशयस्य हि निष्कम्पप्रवृत्तिप्रतिबन्धकत्वमन्वयव्यतिरेक-सिद्धमुभयसंमतं च ततश्च संशयसामग्र्यपि निष्कम्पप्रवृत्तिप्रतिबन्धिका स्यात् । तत्प्रतिबन्धकज्ञानसामग्र्या अपि तत्प्रतिबन्धकत्वात् । तथा च प्रथमक्षणे प्रामाण्यनिश्चयस्य संशयसामग्रीप्रतिबन्धकत्वात् कथं

प्रवृत्तिः स्यात् । ननु निश्चयसामग्र्या एव प्रतिबन्धकत्वमिति चेत्त
तथात्वे विशेषादर्शनसहकृतसंशयप्रतिबन्धकनिश्चयं प्रति तत्सामग्र्या
अप्रतिबन्धकत्वेन संशयदशायां स्थारिवन्द्रियसंयोगादिमतः स्थाणु-
त्वसमृतिमतश्च स्थाणुमत्यक्षप्रसङ्गात् । न च तत्र विशेषदर्शनविरहात्-
त्प्रत्यक्षविरहः । तस्य त्वन्मतेषि प्रत्यक्षमात्रेऽनपेक्षितत्वात् । अन्यथा
सर्वस्यापि प्रत्यक्षस्य विशेषर्शवजन्यत्वेन तत्र प्रामाण्यसंशयाभाव-
प्रसङ्गात् । न च संशयसामग्र्याः प्रबलत्वेन तत्र संशस्यैवोत्पत्तिरिति
वाच्यम् । तथात्वे तस्याः प्रतिबन्धकत्वपर्यवसानात् । अप्रबलस्य
तदनुपपत्तेः । न च संशयादिसामग्र्यसहकृतस्यैवात्ममनः संयोगा-
देनिश्चयसामग्रीत्वमिति वाच्यम् । अत्रापि संशयतत्सामग्र्यसहकृत-
मेव ज्ञानं स्वाश्रयप्रामाण्यनिश्चये निष्कृप्तप्रवृत्तौ वा हेतुरिति तुल्यो-
त्तरत्वात् । किं च किञ्चित्तत्वे वस्तुनि संशय एवानुपपत्त इत्युच्यते
किं वा प्रामाण्यसंशयाजन्यसंशयोऽनुपपत्त इति । नाद्यः । प्रामाण्य-
संशयाधीनार्थसंशयानुभवविरोधात् त्वयानभ्युपगमाच्च । द्वितीयेषि
किं प्रामाण्यसंशयस्तत्त्वेनैव विषयसंशयहेतुः उत दोषत्वेन । नाद्यः ।
संशयचातुर्विध्यप्रसङ्गेनापसिद्धान्तापातात् । ननु ज्ञानविषयत्वादि-
समानर्थमाश्रित्य प्रामाण्यसंशयस्तत्त्वेन हेतुरिति चेत्त—एवमपि
कारणवैलक्षण्यप्रयुक्तकार्यवैलक्षण्यस्यावश्यकत्वेन संशयवैध्य-
भङ्गप्रसङ्गात् । द्वितीये प्रामाण्यसंशयादिवार्थेन्यस्मादपि दोषान्विष्टि-
तेषि प्रामाण्ये कथं न संशय उदीयात् कारणतावच्छेदकावच्छिद्यन्नय-
त्किञ्चित्सहकृतकारणान्तरस्यावश्यं कार्यजनकत्वात् । वस्तुतस्तद्-
दोषस्यैव घटसंक्रिकर्षस्येव कारणत्वेषि विशेष्यसन्निकर्षत्वादिव-
दनुगतस्य दोषत्वस्य कस्य चिद्वक्तव्यत्वात् । अन्यथा प्रतिसंशयादि-
कार्यवैजात्योपलभ्यप्रसङ्गात् । ननु निश्चिते वस्तुनि प्रामाण्यसंशयं
विना संशयो न दृश्यत इति चेत्त—अदर्शनस्यासिद्धेः । यतः केनचि-
त्पुरुषेण सुहृदागमने कथिते श्रोता तद्राक्यादर्थं प्रतिपद्य तज्ज्ञानं

प्रमाणं नवेति संशयं विनैव दोषवलादर्थसंशयं व्रवीति किमेतत्स-
त्यमुत नेति । किंच परतः प्रामाण्यग्रहपक्षेऽनवस्था स्यात् । तथाहि
निष्कम्पा प्रवृत्तिस्तावदर्थसङ्घावनिश्चयजन्येति सर्वसंमतम् । तत्र
किं गृहीतप्रामाण्यमेव ज्ञानमर्थनिश्चयात्मकमुतागृहीतप्रामाण्यमेव ।
अन्त्ये कुत्रापि ज्ञानप्रामाण्यसंशयो न स्यात् । ज्ञानमात्रेणार्थसङ्घावस्य
निश्चितत्वात् । न हर्थसङ्घावे निश्चितेषि ज्ञानप्रामाण्यसंशयो युज्यते ।
तस्य तदभाववदितत्वात् । करतलामलकादिज्ञाने तददर्शनात् प्रामा-
ण्यावधारणवैयर्थ्यप्रसङ्गाच्च । आद्ये प्रामाण्यगोचरज्ञानस्यापि स्वार्थ-
प्रामाण्यनिश्चयार्थं प्रमाणग्रहापेक्षणादनवस्था । ननु यत्र ज्ञानप्रामाण्ये
संशयः तत्र ज्ञानप्रामाण्यनिश्चयाधीनोऽर्थनिश्चयः यत्र तु स
न करतलामलकादिज्ञाने तत्र ज्ञानं स्वत एवार्थनिश्चयरूपं न प्रामाण्या-
वधारणमपेक्ष्येति नानवस्था न वा प्रामाण्यनिश्चयवैयर्थ्यमिति
चेत्र—संशयोत्पत्तेः पूर्वं घटादिज्ञाने नार्थसङ्घावे निश्चिते तज्ज्ञान-
प्रामाण्यसंशयस्यैवानुपपत्तेः । न च संशयसामङ्ग्या प्रतिबद्धत्वात्
तज्ज्ञानस्य नार्थसङ्घावनिश्चायकत्वमिति वाच्यम् । धर्मज्ञानादेरभावेन
संशयसामङ्ग्या एव तदाभावात् । अन्यथा करतलामलकज्ञानेषि तत्सं-
शयप्रसङ्गात् । न च तस्याभ्यासदशापन्नज्ञानत्वादेव न तत्र तत्संशय
इति वाच्यम् । ज्ञानस्यैव संशयविरोधित्वात् । अभ्यासदशापन्न-
त्वस्याप्रयोजकत्वात् । अभ्यस्तचिपयेषि कच्चिद् रज्जवादिज्ञाने दोष-
प्रावल्यात् प्रामाण्यसंशयविपर्ययदर्शनात् । अनभ्यासदशापन्नज्ञाने-
प्यप्रामाण्यकोटिस्मरणादिविरहदशायामर्थं निश्चित्य निष्कम्पप्रवृत्ति-
दर्शनात् । तथा च प्रामाण्यावधारणानर्थक्यानवस्थयोरन्यतरापत्तिः
सुदृढैव । किं च यत्र ज्ञानप्रामाण्यावधारणं प्रवृत्त्यङ्गमित्युच्यते
तत्रापि कथं तदवधारणं किं समर्थप्रवृत्तिजनकत्वेन किं वा गुणजन्य-
त्वेन । नाद्यः । प्रवृत्तेः पूर्वं समर्थप्रवृत्तिजनकत्वस्य दुरवधारणत्वात् ।
प्रवृत्त्यनन्तरं च प्रामाण्यावधारणस्य प्रवृत्त्यनङ्गत्वात् । ननु तस्मि-

निष्पये तत्प्रकारकतयोत्पन्नज्ञानान्तरस्य निष्कम्पप्रवृत्त्यर्थं तदवधारण-
मिति चेत् । नूनमयं गुदाक्षनेन चक्षुरलंकर्तुं मिच्छति तदर्थत्वे
वा न प्रामाण्यावधारणस्य तदर्थत्वमावश्यकसमर्थप्रवृत्तिजनकत्वज्ञाने-
नैव पूर्वस्मिन् ज्ञाने जाते न तत्समानविषयकतत्प्रकारकज्ञानान्तरस्य
समर्थप्रवृत्तिजनकत्वं संशयविरहिततया स्वत एव निष्कम्पप्रवृत्त्य-
पपत्तेः । ननु समर्थप्रवृत्तिजनकत्वनिश्चयेन तत्संशयविरहेष्यप्रामाण्य-
शङ्कानिराकरणार्थं प्रामाण्यनिश्चयोऽपेक्षणीय इति चेत् । न समर्थप्रवृ-
त्तिजनकत्वनिश्चयादेवाप्रामाण्यशङ्काया अपि विरहोपपत्तेः । ननु समर्थ-
प्रवृत्तिजनकत्वस्य प्रामाण्यव्याप्त्यत्वज्ञानं विना तच्छङ्कानिराकरणं न
भवति तद्व्याप्त्यत्वज्ञाने च प्रामाण्यज्ञानमवश्यं भवेदिति चेत् । यदि
हि समर्थप्रवृत्तिजनकत्वे निश्चितेषि तस्य प्रामाण्यव्याप्त्यत्वानिश्चया-
दप्रामाण्यसंशयो भवतीत्युच्यते । कामं भवतु नह्यं संशयः स्वतो
निष्कम्पप्रवृत्तिविरोधी किन्तु समर्थप्रवृत्तिजनकत्वसंशयजननद्वारा
तज्जनकत्वं च निश्चितमेवेति किमप्रामाण्यसंशयनिवृत्त्या । अस्तु वा
तद्व्याप्त्यत्वज्ञानमपि तथापि न प्रामाण्यनिश्चयः प्रवृत्त्यङ्गमावश्यक-
प्रामाण्यव्याप्त्ययथार्थप्रवृत्तिजनकत्वप्रकारकज्ञानादेव प्रवृत्त्युपपत्तेः ।
ननु सामग्र्याः सत्त्वात् प्रामाण्यज्ञानमपि भवत्प्रेवेति चेत् जायतां नाम
न ह्येतावता तत्प्रवृत्त्यङ्गं भवति । केवलव्यतिरेकाभावात् । नापि
गुणजन्यत्वेनेति द्वितीयः । प्रमात्वनिश्चयात्पूर्वं तस्यैव दुरवधारण-
त्वात् । तस्यैव तदवच्छेदकत्वात् । तस्मात्परतः पक्षे प्रामाण्यावधार-
णस्य वैयर्थ्यादिदोषात् । स्वतः पक्षे च संशयाद्युपपत्तेः । स्वत एव
प्रामाण्यावधारणमिति सिद्धम् । पवसुत्पत्तावपि तस्य स्वतस्त्वमाह-
प्रामाण्य स्यादित । वस्तुस्थित्येति । उत्पत्तितोपि तस्था विद्यायाः प्रामाण्यं
वस्तुस्थित्यापि स्वप्रयुक्तं नान्यतः तस्मान्वक्तृसमवेतयर्थार्थज्ञानादि-
प्रयोज्यं प्रामाण्यमित्यर्थः । ज्ञानं यदा स्वकारणादुत्पद्यते तदा तन्मा-
त्रादेव प्रमा भूत्वैवोत्पद्यत इति भावः । तदनेन प्रामाण्यस्योपत्तत्वै

स्वतस्त्वं नाम ज्ञानजनकसामग्रीमात्रप्रयोज्यत्वमित्युक्तं भवति तत्र हष्टान्तमाह—ज्ञप्तिवदिति । यथाप्राभारत्यज्ञानं जन्यज्ञानग्राहकसामग्री-मात्रजन्यं तद्वत्प्राभारत्यमपि ज्ञानजनकसामग्रीमात्रप्रयोज्यमित्यर्थः । नन्विदमनुपत्त्वं यत्प्राभारत्यं ज्ञानजनकसामग्रीमात्रप्रयोज्यमिति तथात्वे प्रमाऽप्रमावैलक्षण्यस्य कारणवैलक्षण्य-प्रयोज्यत्वादितिचेदुच्यते प्राभारत्यं ज्ञानजनकसामग्रीमात्रप्रयोज्यमेव । न च कार्यवैजात्यानुपपत्तिः । अप्रमायाः दोषजन्यत्वात् प्रमायाः दोषा-सहकृतसामग्रीजन्यत्वात्कार्यवैजात्योपपत्तेः । न च प्रमायां गुणः कारणं तद्वहकृतसामग्री अप्रमायां कारणमिति वैपरीत्यकिन स्यादिति वाच्यम् । पित्तादिदोषोत्कर्षेण भ्रान्त्युत्कर्षद्वष्टे: पित्तादेरवश्यं तत्र हेतुत्वात् । न चैवं सन्निकर्षगुणोत्कर्षेण प्रमोत्कर्षाद् गुणोपि प्रमायां कारणमिति वाच्यम् । सन्निकर्षे ह्युत्कर्षचतुष्टयसन्निकर्षत्वमेव तच्च पुरुषत्वेन गृह्णमाणभेदान्यकारस्थस्थाएवादावपि विद्यते । अन्यथा तद्वगतपरिमाणस्याग्रहणप्रसङ्गात् । ततः सत्यपि सन्निकर्षविशेषे दोष-सन्द्रावेन प्रमाया अदर्शनात् । दोषासाहित्ये तु तत्रैव तस्मादेव सन्नि�-कर्षादुत्तरक्षणे प्रमाया दर्शनात् व्यभिचारान्व सन्निकर्षविशेषो गुणः प्रमायां कारणम् । नचान्यो गुणः स्तम्भादिज्ञाने वक्तुं शक्यते । अतिनिकटदेशवृत्तित्वं गुण इति चेत् न तस्य पूर्वमपि सन्त्वात् । ननु प्रौढ-प्रकाशो गुण इति चेत् । तस्य विस्पष्टरूपवत् ज्ञानमात्रकारणत्वात् । ननु दोषाभाव एव गुण इति चेत् । दोषाभावस्य प्रतिबन्धकाभाव-त्वेनाकारणत्वात् । न हि प्रतिबन्धकाभावोपि कारणं सामग्र्यां सत्यां कार्योत्पादविरोधिन एव प्रतिबन्धकत्वेन तद्वावस्य सामग्र्यनन्तर्भूत-त्वात् । अन्यथा कारणीभूताभावप्रतियोगित्वेन प्रतिबन्धकत्वं प्रति-बन्धकाभावत्वेन कारणत्वमित्यन्योन्याश्रयात् । तस्यावच्छेदकत्व-मात्रेणापि कार्यवैजात्यसिद्धौ तत्कारणत्वकल्पनावैयर्थ्यर्थाच्च । अवच्छेद-कस्य दाहृयं च नियतान्वयव्यतिरेकित्वं चोपपद्यते । एतेन विशेष्य-

सन्निकर्षस्य विशिष्टप्रत्यक्षमात्रे कारणत्वेषि दोषभावजन्यत्वात् धर्म्यशक्षानस्य नियतप्रमात्वमिति निरस्तम् । किंच प्रामाण्यं नाम ज्ञानत्वावान्तरजातिः सा चाश्रयत्वेन व्यक्तिमात्रमपेक्षमाणा स्वरसतो निखिलानुभवमाश्रयते । न चाप्रमाणामपि तद्वृत्तिप्रसङ्गः । तस्याज्ञानत्वात् । न चैवं धर्म्यशक्षानस्याप्यप्रमात्वप्रसङ्गः जातेरव्याप्यवृत्तित्वानुपपत्तेरिति वाच्यम् । एकस्य दोषतदभावजन्यत्वानुपपत्त्या ज्ञानैकत्वासिद्धेः धर्मिज्ञानस्येन्द्रियसन्निकर्षजन्यत्वादारोप्यज्ञानस्य तदभावेन तदभावाच्च । तथा च कथं प्रामाण्यस्य परतस्त्वम् । यतु पुनर्विशेषदर्शनस्य विशेषणप्रमात्वेन विशिष्टप्रमाकारणत्वमिति प्रमाणाः गुणजन्यत्वमिति तदसत् विशेषणप्रमाणं विनापि विशेषणसमृद्ध्या विशिष्टप्रमादर्शनात् । ननु संशयोन्तरविशिष्टप्रमाणां विशेषणप्रमात्वेन हेतुत्वमिति चेन्न—तत्रापि विशेषादर्शनप्रयोजकदोषे निवृत्ते तदसहकृतसामग्र्यैव पुरुषत्वादिस्मरणसहितया तद्विशिष्टप्रमोत्पत्त्युपपत्तेः । अस्मन्मते विशेषणज्ञानस्यानपेक्ष्यत्वाच्च । तस्माज्ञानप्रमाणयसुत्पत्तितोपि स्वत एवेति सिद्धम् ॥ २७७ ॥

एवं ज्ञप्त्युत्पत्त्योः प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वमुक्त्वा फलेषि स्वतस्त्वमाह—

ज्ञप्त्युत्पत्त्योर्यद्देव प्रवृत्ता-
वस्या युक्ता मानता स्वप्रयुक्ता ।
वेदोत्थाया बुद्धिवृत्तेर्न हीय-
मुत्पाद्याऽन्यत् संविदे काङ्क्षतीति ॥ २७२ ॥

ज्ञप्त्युत्पत्योरिति । प्रवृत्तिः प्रवृत्यनुकूला विषयाभिव्यक्तिः प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वमेवं स्वत एव फलं जनयतीति तदशेषिः स्वत एव प्रामाण्य-

मित्यर्थः । तदेव व्यतिरेकमुखेनाह—न हीति । इयं बुद्धिवृत्तिः उत्पाद्या-
न्यत् विषयाभिव्यक्तिलक्षणादुत्पाद्यादन्यत् संविदे विषयाभिव्यक्ति-
लक्षणफलाय न काङ्क्षतीति कृत्वा स्वप्रयुक्ता मानतेति सम्बन्धः ।
उत्पद्यान्यदिति पाठे व्यस्तं पदं स्वोत्पत्तिव्यतिरेकेणान्यन्नापेक्षत
इत्यर्थः ॥ २७२ ॥

तस्मात् स्वतःप्रामाण्यादेव वेदप्रामाण्यसिद्धेरन्यथा च तदसंभ-
वान्नामरूपकर्मात्मकस्य जगतोऽबुद्धिपूर्वकैव सृष्टिरित्युक्तमेव युक्तम् ।
ततश्च वेदस्य पौरुषेयत्वानुमानमागमवाधितं मिथ्यैवेत्युपसंहरति—

विश्वं विष्णोरूपतत्त्वामरूपं
निश्वासादिप्रख्यमित्याह वेदः ।
यत्तत्तथ्यं वर्त्मना वर्णितेन
तस्मान्मित्या पौरुषेयानुमानम् ॥ २७३ ॥

विश्वमिति । उत्पत्तत् जायमानं नामरूपं नामरूपकर्मात्मकं निश्वासा-
दिप्रख्यं निश्वासेक्षणादितुल्यं वेदः अस्य महतो भूतस्येत्यादि वेदः
विष्णोरूपतत्त्वा तमरूपविश्वंनिश्वासादिप्रख्यमित्याह यत्तद्वर्णितेन
वर्त्मना तथ्यं तस्मात्पौरुषेयानुमानम् ननु लौकिकवचसामित्यादि-
नोक्तं पौरुषेयत्वानुमानं मित्या आगमवाधितविषयत्वादिति-
सम्बन्धः ॥ २७३ ॥

एवं च प्रथमपादोक्तानपेक्षत्वलक्षणप्रामाण्यं न सिद्धोदिति
यदुक्तं तदपि परिहृतमिति परमप्रकृतमुपसंहरति—

परिणामविवर्तयोरतः
परिक्लृप्तावपि वेदगोचरः ।

न च चोद्यलब्दोऽपि विद्यते
कथितेनैव पथाऽनपेक्षितः ॥ २७४ ॥

परिणामेभीत । परिणामविवर्त्तयोः परिकृतावपि परिणामाश्रय-
णेषि विवर्त्ताश्रयणेषि वेत्यर्थः । अत इत्यादौ योजनीयम् । यस्माद्
बुद्धिपूर्वैव सृष्टिः अतः सकलस्यापि जगतो जन्यत्वे वेदस्यापि तदन्त-
भूतस्य जन्यतयानपेक्षलक्षणस्वतः प्रामाण्यं न स्यादिति वेदविषये-
यच्चोद्यमुक्तं तस्य गन्योपि नास्ति । उक्तेन मार्गेणाबुद्धिपूर्विकैव सृष्टि-
रित्युक्तप्रकारेणानपेक्षतायाः सत्त्वादित्यर्थः । तस्मात्कार्यकारणादि-
व्यवहारस्य मायामात्रत्वादीश्वरत्वसाक्षित्वादेश्व सापेक्षतया कल्पित-
त्वेन ब्रह्मस्वरूपत्वानुपत्तेः सर्वचिकल्पनारहितं नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्व-
भावमद्वितीयं ब्रह्म तत्पदलक्ष्यमिति सिद्धम् ॥ २७४ ॥

एवं पदद्वयोपादेयं लक्ष्यमर्थं प्रदर्श्य पदत्रयोपादेयमप्येकमेवेति
दर्शयितुं पदद्वयलक्ष्यस्य पदद्वयवाच्यार्थसम्बन्धप्रदर्शनाय पदद्वय-
वाच्यं च दर्शयितुमादौ तच्छब्दसम्बन्धपदार्थं सामान्यतो विभज्य
दर्शयति—

उपाधिमौपाधिकमान्तरं चि-
दाभासनं चित्प्रातिविम्बकं च ।
चिद्विम्बमेवं चतुरः पदार्थ-
निविच्य जानीहि तदर्थभाजः ॥ २७५ ॥

उपाधिमिति । तदर्थभाजः तच्छब्दस्यार्थमर्थत्वं भजन्त इति तदर्थ-
भाजः तच्छब्दामिधेयान् चतुरः पदार्थान् एवं विविच्य जानीहीति
सम्बन्धः । एवंशब्दार्थमाह—उपाधिमिति । उपाधिरेकः पदार्थः औपा-

धिक्मान्तरं चिदाभासनमेकः पदार्थः । औपाधिकम्-उपाधिजन्यम् आन्तरम्-उपाध्यन्तर्गतम् चिदाभासनं चैतन्यस्योपाधिसन्निधिवशा-दुपाधिस्थत्वव्याम धर्मो जायते स एव चिदाभासो नामात एव निगम-नावसरे हष्टान्तदार्षान्तिकयोरप्यात्रगतत्वं पुरःस्थत्वमित्युपाधिस्थत्व-मेव । आभासस्थानमाह—आन्तरमित्यादिकं प्रतीत्यनुरोधेन द्रष्टव्यम् । चित्प्रतिबिम्बनमित्येकः पदार्थः । आभासविशिष्टचैतन्यचित्प्रतिबिम्ब-नमित्यर्थः । चिद्विम्बमित्येकःपदार्थः आभासादिसम्बन्धरहितमनव-च्छुन्नचैतन्यमात्रं चिद्विम्बमित्यर्थः ॥ २७५ ॥

एवं तत्पदसंबन्धिपदार्थं सामान्यतो विभज्य त्वंपदसम्बन्ध-पदार्थमपि सामान्यतो विभजते—

तथा त्वमर्थेऽपि चतुष्टयं तद्
विवेचनीयं निपुणेन भूत्वा ।
मतिश्रिदाभासनमेवमस्यां
विम्बं तदीयं प्रतिबिम्बकं च ॥ २७६ ॥

तथेति । तथा तत्पदार्थं इव त्वमर्थं त्वंपदार्थेष्वि तच्छतुष्टयं निपुणेन भूत्वा सावधानेन स्थित्वा विवेचनीयमिति सम्बन्धः । तदेव पदार्थ-चतुष्टयमाह—मतिरिति । मतिशब्द-उपाधिपरः अयमेकः पदार्थः । एवं चिदाभासनमित्यपरः पदार्थः । अत्रापि चिदाभासनं नामचैतन्यस्यो-णधिस्थत्वमस्यामिति प्रतीत्यनुरोधेनेति द्रष्टव्यम् । ऋीलिङ्गनिर्देश-स्तु मतिशब्दसन्निधानात् । विम्बमित्येकःपदार्थः शुद्धचैतन्यमित्यर्थः । तदीयं प्रतिबिम्बं चैकःपदार्थः । तदीयं शुद्धचैतन्यसम्बन्धिप्रतिबिम्बक-माभासविशिष्टचैतन्यमित्यर्थः ॥२७६ ॥

एवं सामान्यतः पदद्वयसम्बन्धिपदार्थं विभज्य तत्पदार्थे उपा-ध्यादिस्वरूपं विशेषतो दर्शयति—

उपाधिरज्ञानमनादिसिद्ध-
 मस्मिश्रिदाभासनमीश्वरत्वम् ।
 तदन्विता चित्प्रतिविम्बकं स्था-
 दुर्दीर्घते शुद्धचिदेव विम्बम् ॥ २७७ ॥

उपाधिरिति । अज्ञानमिति सत्त्वप्रधानमज्ञानमुद्यते । अनादिसिद्धं शुद्ध-
 चैतन्येऽनादित्वेनाध्यस्तं तस्मिन् अज्ञाने ईश्वरत्वमीश्वरत्वप्रयोजक-
 मित्यर्थः । अत्रापि तस्मिन्निति प्रतीत्यनुरोधेनोपाधिस्थत्वमीश्वरत्वप्रयो-
 जकमित्यर्थः । तदन्विता आभासविशिष्टा । तदनेन शुद्ध चैतन्याध्यस्तो-
 पाधिसन्निधिवशात् तदगतत्वेन प्रतीयमानं चैतन्यं प्रतिविम्ब ईश्वर इति
 व्यवहित्यते । स एव तत्पदवाच्यार्थं इत्युक्तं भवति । विम्बस्वरूपमाह
 उदीर्घते शुद्धचिदेवेति । शुद्धत्वं चाभासानन्वितत्वं तदनेन तत्पदलक्ष्यार्थो
 दर्शितो भवति ॥ २७७ ॥

इदानी त्वं पदार्थं व्युपाध्यादिस्वरूपं विशेषतो दर्शयति --

उपाधिरन्तःकरणं त्वमर्थं
 जीवत्वमाभासनमत्र तद्वत् ।
 तदन्विता चित्प्रतिविम्बमेव-
 मनन्वितां तामिह विम्बमाहुः ॥ २७८ ॥

उपाधिरन्तःकरणमिति । अत्रान्तःकरणे आभासनं चैतन्यस्यान्तःकारण-
 स्थत्वमित्यर्थः । जीवत्वं जीवत्वव्यवहारप्रयोजकमित्यर्थः । तद्वत्-यथा
 चैतन्यस्याज्ञानस्थत्वमीश्वरत्वप्रयोजकं तद्वित्यर्थः । तदन्विता
 जीवत्वव्यवहारप्रयोजकोपाधिस्थत्वलक्षणाभासान्विता तदनेनान्तः-

करणसञ्चिद्वशात् तस्थत्वेन प्रतीयमानं चैतन्यं प्रतिबिम्बं जीवव्यवहारभाक् त्वं पदवाच्यमित्युक्तं भवति । विम्बस्वरूपमाह—एवमिति । यथा अज्ञानचिदाभासानन्विता चित् तत्पदार्थविम्बमेवमन्तःकरणचिदाभासानन्वितां चितं विम्बमाहुरित्यर्थः । तदनेन त्वं पदलक्ष्यार्थो दर्शितः । अर्थात् पदद्वयलक्ष्यमप्येकमेवेत्युक्तं भवति ॥ २७८ ॥

एवं चातुर्विध्यं प्रदर्श्य बुद्धिसौकर्यार्थं पदद्वयार्थेष्वि हेयमुपादेयं च विभजते—

उपाधिना सार्धमुपाधिजन्य-
मौपाधिकं सर्वमवेहि मिथ्या ।
भागं मृषा चित्प्रतिविम्बकेऽपि
विम्बं पुनः सत्यमशेषमेव ॥ २७९ ॥

उपाधिनेनि । अज्ञानमन्तःकरणं चोपाधिरज्ञानस्थत्वमन्तःकरणस्थत्वं च चिदाभासनं सर्वात्मना मिथ्यैवावेहि । न तत्र वाक्यार्थोपयोगित्वेनोपादेयांशोऽस्तीत्यर्थः । पदार्थद्वयं वाक्यार्थोपयोगित्वेनोपादेयं न भवतीत्युक्ते चित्प्रतिविम्बादिकं किमुपादेयमेवेत्याशङ्क्य सत्यं न सर्वात्मना चित्प्रतिविम्बमुपादेयं किंत्वंशेनेत्याह—भागमिति । चित्प्रतिविम्बके उपाधिस्थत्वलक्षणाभासविशिष्टे चैतन्ये भागमाभासांशं मृषा अवेहीत्यनुषङ्गः । तर्हि किं विम्बमप्यशेनैवोपादेयं न किन्तु सर्वात्मनेत्याह—विम्बं पुनरिति । उपाधिद्वयतस्थत्वलक्षणाभासद्वयानन्वितं चैतन्यमित्यर्थः । अशेषं सर्वात्मना सत्यमवेहीत्यनुषङ्गः । तथा च पदद्वयलक्ष्यमपि चिन्मात्रमितिसिद्धम् ॥ २८० ॥

तदेतदुपाध्यादिचातुर्विध्यं नोत्रेक्षामात्रकल्पितं किन्तु लोकसिद्धमेवेति विवक्षन् लोकप्रसिद्धमुदाहरणमाह—

अप्पात्रमप्पात्रगतत्वमेव
 मप्पात्रगोऽप्पात्रगताद्वाहिश्च ।
 दिवाकरो दिव्यवतिष्ठभानो
 न शक्यतेऽपोहितुमिष्ठतेजाः ॥ २८० ॥

अप्पात्रमिति । जलपात्रमित्यर्थः । अनेनोपाधिनिर्देशः । अप्पात्र-
 गतत्वमित्याभासनिर्देशः । अप्पात्रग इति प्रतिबिम्बनिर्देशः । अप्पा-
 गतत्वेन प्रतीयमानः अप्पात्रगतात् बहिरित्यादिना विम्ब-
 निर्देशः ॥ २८० ॥

तथा च यथोपाधितस्थितव्यतदन्वितव्यतिरेकेण केवलं सूर्य-
 विम्बमस्ति न तु नेति शक्यं वक्तुं तद्वुपाधितस्थितव्यतदन्वित-
 चैतन्यव्यतिरेकेण तदनन्वितं केवलचैतन्यं विम्बमस्त्येव न निराकर्तुं
 शक्यमिति दार्षान्तिकमाह—

पुरं पुरःस्थितमथो पुरःस्थं
 पुराद्वहिः शुद्धमवस्थितं च ।
 तथा परं ब्रह्म सुसूक्तमयाऽपि
 धिया निराकर्तुमशक्यमेव ॥ २८१ ॥

पुरमिति । अङ्गानान्तः करणलक्षणम् ॥ २८१ ॥

एवं प्रसङ्गागतं विचारं परिसमाप्य प्रकृतं न स्थानत इति
 सूत्रसिद्धं ब्रह्मणो निर्विशेषत्वं सिद्धमित्युपसंहरति—

न स्थानतोऽप्यस्ति परस्य तस्मा-
 द्विशेषयोगः परमार्थरूपः ।

स्वतः पुनर्दूरनिरस्तमेव
परस्य तत्त्वस्य विशेषवच्चवम् ॥ २८२ ॥

न स्थानत इति । तस्मादित्यादौ योजनीयमीश्वरत्वकारणत्वादे-
राविद्यकत्वं तच्छब्दार्थः । उकार्थः श्लोकः ॥ २८२ ॥

सर्वासामपि श्रुतीनां निर्विशेषब्रह्मपरत्वावगमात् निर्विशेषमेव
ब्रह्म प्रतिपत्तव्यमिति “अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वादि” तिसूत्रसूचिताँ
युक्तिं प्रपञ्चयति ।

श्रुतेश्च तात्पर्यमखण्डस्त्वे
पुरे पुरस्तादुपपादितं च ।
ततोऽपि तस्याद्यरूपतोऽन्य-
द्वापान्तरं कल्पयितुं न शक्यम् ॥ २८३ ॥

श्रुतेश्चेति । तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमनन्तरमबाह्यमित्यादिश्रुतेः
परे परात्मनि पुरस्तात् प्रथमाध्याये ततः निर्विशेषब्रह्मणि वेदान्त-
तात्पर्यवर्णनात् अपि शब्दात् “न स्थानत” इति सूत्रोक्तयुक्तेश्चेत्यर्थः ।
तस्य परस्य ॥ २८३ ॥

ननु सविशेषश्रुतीनामपि सत्त्वात् कथमखण्डब्रह्मसिद्धि-
रित्याशङ्क्य तासामर्थवादत्वेनान्यपरत्वान्मृत्योः स मृत्युमामोति
य इह नानेव पश्यतीति निषिद्धमाननिष्ठयोजनसविशेषपरत्वा-
नुपपत्तेश्च न निर्विशेषब्रह्मसिद्धिविद्यातकत्वमिति पूर्वोक्तमपि
न्यायान्तरं वक्तुमाह—

भेदश्रुतिस्त्वन्यपरा समस्ता
समस्तवेदेषु न तत्पराऽसौ ।

अतत्परा तत्परवेदवाक्यै-

र्विरुद्धमाना गुणवाद एव ॥ २८४ ॥

भेदश्रुतिरिति । येश्वर्यादिविशेषश्रुतिः अन्यपरा विद्याप्रशंसापरा लोकसिद्धं विशेषानुवादेनाज्ञातनिर्विशेषव्रह्मप्रतिपादनपरा वा तत्परा भेदपरा असौ भेदश्रुतिः । ननु देवताधिकरणन्यायेन भेदश्रुतीनामपि प्रतीयमानार्थपरत्वं किञ्च स्यात् । न तत्परनिर्विशेषप्रतिपादकवेदवाक्यविरोधादतो गुणवादत्वमेव युक्तमित्याह— अतत्परेति । गुणवादः—अविद्यमानार्थवादः ॥ २८४ ॥

ननु सविशेषवाक्यविरोधान्विरिविशेषवाक्यमेव गुणवादः किं न स्यादित्याशङ्क्य निविशेषवाक्यस्य फलवदज्ञातार्थज्ञापकत्वादनेकविधन्यायानुगृहीतत्वाच्च विधित्वाद्विधिविरोधेर्थवादस्यैव गुणे त्वन्याय्यकल्पनेति न्यायेनान्याथौचित्याज्ञ विधिबाधकत्वमित्याह—

न ह्यर्थवादा विधिभिर्विरुद्धा

विद्यर्थसंकोचकरा भवन्ति ।

किंतु प्रधानानुगुणं यदेषा-

मालम्बनं तत्त्वलु कल्पनीयम् ॥ २८५ ॥

न ह्यर्थवादा इति । विधर्थसंकोचकराः विधर्थवाधकाः तर्हि किं निरालम्बनत्वमेव तेषां प्रधानानुगुणयेन कथं चित्सालम्बनत्वं कल्पनीयमित्याह—किन्त्वत्यादिना । एषां सविशेषश्रुतीनामालम्बनं विषयः अर्थवादानां यस्मिन्नर्थे परिगृहीते प्रधानानुगुणयं भवति तत्परत्वमेव कल्पयितुमुचितमित्यर्थः ॥ २८५ ॥

प्रधानविरोधे गुणस्यान्यार्थत्वमेव न तु प्रधानसंकोचकरत्व-
मित्येतत्पूर्वतन्त्रेषि सिद्धमित्याह—

यथा ज्ञज्ञीरविधेः समीपे
यज्ञर्तिलादेः परिकीर्त्तनं तत् ।
प्रधानसंकोचभयादपास्य
स्वमर्थमासीद् गुणवाद एव ॥ २८६ ॥

यथेति । अजक्षीरविधेरजक्षीरेण जुहोतीत्यस्य विधेः समीपे
प्रकरणे जर्तिलादेः जर्तिलमित्यारत्यतिलनाम आदिपदेन गवीधुकस्य
प्रहणं तदुभयस्य यत्-परिकीर्त्येतेऽनेनेति परिकीर्त्तनं जर्तिलय-
वाग्वा वा गवीधुकयवाग्वा वा जुहुयादित्यादिजर्तिलादिवाचक-
वाक्यमित्यर्थः । तत्यरिकीर्त्तनं प्रधानसंकोचत्वभयात् प्रधानस्य
प्रकरणिनोऽजक्षीरहोमस्य बाधभयात् स्वमर्थमपास्य जर्तिलादि-
होमरूपमर्थं विहाय गुणवादः अजक्षीरहोमस्तुतिपर पवासी-
दित्यर्थः । ॥ २८६ ॥

अजक्षीरेण जुहोतीत्यस्मिन् प्रकरणे जर्तिलयवाग्वा वा गवीधुक-
यवाग्वा वा जुहुयादिति श्रूयते तत्र जर्तिलादिवाक्यस्यापि स्वार्थ-
विधायकत्वे जर्तिलयवाग्वादेरपि होमद्रव्यत्वाश्रयणेनोत्पत्तिविशिष्ट-
स्याजक्षीरस्य विकल्पप्राप्त्या पाक्षिकवाधो भवेत् । न च तद्युज्यते ।
तस्य प्रकरणित्वात् जर्तिलादिहोमस्यानाहुतित्वेन निन्दितत्वेनापकर-
णित्वात् । तथा च यथा प्रधानबाधसयात् जर्तिलादिवाक्यानां गुण-
वादेन अजक्षीरहोमस्तावकत्वमाश्रितं तद्रत्सविशेषवाक्यानामपि
निर्विशेषवाक्यविरुद्धानां गुणवादेन स्तावकत्वमेव युक्तमित्याह—

एवं सतीहापि विरुद्धयमानं
 वचो यदद्वैतपैर्वचोभिः ।
 तदस्तु गौणं यदि वा परस्य
 मायाप्रसूतद्वयवादिसुख्यम् ॥ २८७ ॥

एवं सतीति । प्रधानविरोधे गुणस्यान्यार्थत्वे सतीत्यर्थः । इह-
 वैदान्तेषि । अद्वैतपररस्यूलादिवचोभिर्विरुद्धयमानं यद्वचः सविशेषश्रु-
 तिः तद्वगौणं गुणवाद प्रवास्तु । अथवा—सविशेषवाक्यमपि मायामयस-
 विशेषपरं भवतु । न चैतावता प्रधाननिर्विशेषवाक्यविरोधः । तस्य
 वस्तुतो निर्विशेषपरत्वेनाविरोधात् । न च कलिपतार्थविषयत्वे वेद-
 स्याप्रामाण्यमिति शङ्कयं व्यवहारसमर्थार्थत्वेन प्रमेयवाधाभावात् ।
 न च तत्र तस्य प्रयोजनाभावः । निषेध्यसमर्पकतया निर्विशेषैकवाक्य-
 त्वेन कथंचित् फलवत्त्वात् । तथा च वाक्ये द्वयस्यापि मुख्यार्थत्वे
 संभवति अन्यतरस्य गौणार्थत्वकल्पनमयुक्तमित्यभिप्रेत्याह—
 यदि वेति । वच इत्यनुषङ्गः । परस्य ब्रह्मणो मायाप्रसूतद्वयवादिमायाजन्य-
 विशेषपरं सत् मुख्यं मुख्यार्थमस्त्वित्यर्थः ॥ २८७ ॥

ननु भेदश्चुतेः स्वार्थपरत्वमिष्यते चेत्तर्हि तदर्थस्य वास्तवत्व-
 मङ्गलक्रियतामिति चेत् सविशेषश्रुतीनां मायिकार्थपरत्वेनैव मुख्यार्थ-
 त्वं वक्तव्यम् । अन्यथा निर्विशेषश्रुतिराशीनां विना निमित्तं तत्पराणां
 भङ्गः स्यादित्याह—

भेदश्चुतिः कलिपतमेव भेद-
 मालम्ब्य मुख्यार्थवती भवित्री ।
 अतत्परा तत्परवाक्यभङ्ग-
 स्त्वतोऽन्यथा याति विना निमित्तम् ॥ २८८ ॥

भेदश्रुतिरिति । भवित्रो भवितुं योग्या, इतोऽन्यथा वास्तवार्थपरत्वे इत्यर्थः । अतत्परादर्थवादरूपात्-भेदवाक्यात् तत्परवाक्यभङ्गं निर्विशेष-ब्रह्मपरवाक्यभङ्गं निमित्तं विना वलवद्वाधकं विना याति प्राप्नोति निर्विशेषश्रुतिराशिरिति शेषः । भङ्गं इति पाठे आयातीति च्छेदः । ननु निष्प्रपञ्चश्रुतिरप्युपासनापरा किं न स्यादिति चेत्र तथात्वे पौनः पुन्येन प्रपञ्चनिषेधवैयर्थ्यादारोपेणापि तदुपपत्तेः । अभ्यासे हि भूयस्त्वमर्थस्येति न्यायेन निष्प्रपञ्चवाक्यस्य फलवत्स्वार्थपरत्व-मेवेति न तदन्यपरमिति ॥ २८८ ॥

ननु भेदश्रुतीनामर्थवादत्वेन तत्परत्वाभावेष्युपासनावाक्यातां विधित्वेनार्थवादत्वाभावात् पुरुषार्थपरत्वाच्च तत्र श्रुतं सर्वगन्धादि-विशेषरूपं वस्तु सदेवेत्याशङ्क्याह —

यदपि किंचिदुपासननिष्ठिता-
द्वचनतः प्रतिभाति परात्मनः ।
सकलगन्धरसादिमयं वपु-
स्तदपि कल्पितभेदसमाश्रयम् ॥ २८९ ॥

यदपीति । उपासननिष्ठितादुपासनविषयात् वचनतः सर्वकर्मा सर्वकाम इत्यादिवाक्यात्परमात्मनस्तदपि किंचिद्वपुः स्वरूपं प्रति-भातीति सम्बन्धः । यच्छब्दार्थमाह सकलेति । सकलगन्धमयं सकल-रसमयम्, आदिपदेन सकलकर्मादिमयं चेत्यर्थः । तदपि तादृशं वपुरपि कल्पितभेदसमाश्रयं न तु वस्तुसदित्यर्थः । निरवयवस्य सकलगन्धा-दिपरिणामानुपपत्तेरित्यर्थः । ॥ २९० ॥

हेत्वन्तरमाह —

न खलु निर्गुणवस्तुपरं वचः
 सगुणवाक्यविरोधनिमित्तः ।
 स्वविषयादपसारयितुं वला-
 दतिवलिष्टपदान्वयमिष्यते ॥ २६० ॥

न खल्वति । वलाद्वाधकं विनेत्यर्थः । अतिवलिष्टपदान्वयम्-अति-
 वलिष्ट तात्पर्यग्राहकानेकलिङ्गोपोद्वलितः पदान्वयो यस्य वस्तु-
 परववसः तत्थोक्तं सर्वगन्यादेवस्तुसत्त्वे हि परमपुरुषार्थनिर्गुणवा-
 क्यार्थवाधः स्यात् । न च तद्युज्यते । तस्य तात्पर्यग्राहकानेकलिङ्गोपो-
 द्वलितत्वेन प्रवलत्वादितरस्य तद्विहीनत्वेन दुर्बलत्वादारोपितविशेष-
 रूपासनोपपत्तेस्तत्त्वप्रमितेस्तथाभावायागाच्छेत्यर्थः । विना निमित्तं-
 वाधानुपपत्तेः ॥ २६० ॥

तस्मान्निर्गुणश्रुतिवचोभिः सिद्धनिर्विशेषमेव ब्रह्मस्वरूपं वास्त-
 वमितिशोधिततपदार्थं दर्शयति—

तस्मात्तपरवेदवाक्यगतिभिन्न्यायेन चाऽऽत्मप्रभं
 सर्वद्वैतविवर्जितं विगलितध्वान्तं शिवं शाश्वतम् ।
 प्रत्यग्रूपमरूपगन्धरसकं तच्छब्दवाच्यस्थितं
 वाक्यार्थान्वयि लक्षितं भगवतो विष्णोः पदं गृह्णताम्
 ॥ २६१ ॥

तस्मादिति । सर्वश्रुतीनान्निर्विशेषब्रह्मपरत्वं द्वग्दश्ययोधर्मधर्मि-
 भावानुपपत्तिश्च तच्छब्दार्थः । वाक्यगतिः-वाक्यव्यापारः, उपक्रमा-
 दिलिङ्गवैर्दान्तवाक्यतात्पर्यपर्यालोचनयेत्यर्थः । न्यायेनौपाधिक-

स्योपाधेश्च मिथ्यात्वसाधनायोक्तन्यायेन प्रधानविरोधादिन्याय-
विरोधेन चेत्यर्थः । आत्मप्रभं स्वप्रकाशं तच्छब्दवाच्यस्थितं तच्छ-
ब्दवाच्येऽज्ञानतत्स्थत्वलक्षणाभासविशिष्टप्रतिविम्बचैतन्येधिष्ठानत्वे-
नानुस्यूतमिति ब्रह्मस्वरूपलक्षणायाः सम्बन्धो दर्शितः । तत एव लक्षितं
लक्षणावृत्या प्रतिपादितम् ॥ २६१ ॥

एवं शोधिते तत्पदलक्ष्ये प्रमाणत्वेन श्रुतिसुदाहरति—

अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं

तथाऽरसं नित्यमगन्धवच्च यत् ।

अनाद्यनन्तं महतः परं ध्रुवं

निचायनीयं पदमीदृशं हरेः ॥ २६२ ॥

अशब्दमिति । महतः महतत्वात् परमव्यक्तं व्यावर्त्तयति—ध्रुवमिति ।
निचायनीयं ज्ञातव्यम् ॥ २६२ ॥

श्रुत्यन्तरमप्याह—

भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं च मत्वा

सर्वं प्रोक्तं त्रिविधं ब्रह्म मे तत् ।

जीवेशानौ सृज्यमानं जगच्च

शुद्धं ब्रह्मेत्याह वेदान्तवाच्यम् ॥ २६३ ॥

भोक्तेति । श्रुत्यर्थमाह—जीवेशानविति । जीवेशानजगद्गृपेण त्रिवि-
धोपि प्रपञ्चः शुद्धब्रह्मात्मक एव न तु पृथक् सन् तथा च ब्रह्मैव पर-
मार्थस्वरूपमित्यर्थः ॥ २६३ ॥

एवं पदार्थद्वये शोधिते शोधितपदार्थातिरिक्तवाक्यार्थभावात् तावतैव कृतार्थतेति बुद्धा शिष्ये तूष्णीभावमुपेयिषि परमकृपालु-रावार्यः यद्यपि शोधितपदार्थात् वाक्यार्थोतिरिच्यते तथापि न पदार्थज्ञानमात्रेण कृतार्थता तस्य परोक्षत्वेन प्रमाणाजन्यत्वेन चाविद्यानिवर्त्तकत्वायोगादतो वाक्यार्थप्रतिपत्त्यापि भवितव्यमिति स्वयमेवाह—

पदार्थबोधेन कृतार्थता न ते
मतिः परोक्षा हि पदार्थगोचरा ।
अतो महावाक्यनिवन्धनैव धी-
रबोधविच्छेदकरी भविष्यति ॥ २६४ ॥

पदार्थेति । कृतार्थता प्राप्तपुमर्थता नास्ति । तत्र हेतुः—मतिरिति । पदार्थगोचरमते: परोक्ष्यं तर्कादिनोत्पद्यमानत्वात् । फलितमाह—तत इति । यतः पदार्थगोचरमते: परोक्षत्वेन पुमर्थसाधनत्वाभावः ततो महावाक्यनिवन्धना तत्त्वमादिवाक्यजन्यैव धीः अखण्डसाक्षात्कारः अबोधविच्छेदकरी अज्ञानस्य विशेषेण छेदकरी निरन्वयनाशकरीत्यर्थः । तदुकं “तत्त्वमस्यादिवाक्योत्थसम्यग्धीजन्ममात्रतः । अविद्या सह-कार्येण नासीदस्ति भविष्यती”ति । ननु सत्यादिवाक्येनापि परिपूर्ण-ब्रह्मप्रमितिजननात्तस्य च तत्त्वमादिवाक्यात्पूर्वमेव स्वार्थबोधकत्वात् किं तत्त्वमादिवाक्येनेति चेत्प । प्रत्यग्ब्रह्मैक्यापरिज्ञानविलसितानर्थस्य तदाकारप्रमितिं विना निवृत्ययोगात्सत्यादिवाक्यस्य च ब्रह्मप्रमिति-जनकत्वेषि प्रत्यग्ब्रह्मैक्याकारप्रमितिजनकत्वाभावात् तत्त्वमादेश्च तदाकारप्रमितिजनकत्वात् वैयर्थ्यम् । अत एव तस्यैव महावाक्यत्वं फलवत्प्रमितिजनकस्यैव महावाक्यत्वात् । नचैवं सत्यादिवाक्यस्य वैयर्थ्यमेव पदार्थशोधनद्वारोपयोगादिति भावः ॥ २६४ ॥

न तत्त्वमसिवाक्यस्यापि न फलवत्प्रमितिजनकत्वं तथात्वे
तद्वाक्यं श्रुणवतां खीशूद्रादीनामपि तदुत्पादप्रसङ्गत् । अयमात्मा
ब्रह्मोत्पादिवाक्यान्तरस्यापि सत्त्वे तस्य प्रमितिजनकत्वाश्योगाच्च । न
ह्येकस्मिन्नर्थेऽनेकवाक्यजन्यज्ञानं प्रमितिर्भवति किंत्वनुवाद एव ।
नचैकस्य तत्त्वमसिवाक्यमपरस्य चापरं प्रमितिजनकमिति शक्यं
वकुं विशेषे प्रमाणाभावात् तत्सङ्गावेषि श्रुतवाक्यानामपि बहूनां
यथापूर्वं संसारोपलब्धेश्चेत्याशङ्कयाह—

स्वाध्यायधर्मपाठितं निजवेदशाखा-
वेदान्तभूमिगतमादरपालितं च ।
सन्न्यासिना परदृशा गुरुणोपदिष्टं
साक्षान्महावचनमेव विमुक्तिहेतुः ॥ २६५ ॥

स्वाध्यायेति । उपनयनगुरुशूश्रूषासमिदाध्यानादिस्वाध्यायाध्य-
यनानुकूलो धर्मः स्वाध्यायधर्मस्तेन पठितमधीतं चोपनयनगुरुशूश्रू-
षादिपूर्वमधीतवाक्यमेव फलवत्प्रमिति जनयति न श्रूयमाणमात्रं
खीशूद्रयोश्चोपनयनयनाद्यभावात् “प्रणवं सावित्रीं यजुर्लक्ष्मीं खीशूद्राय
नेच्छन्ति” खीशूद्रद्विजबन्धूनां त्रयी न श्रुतिगोचरा” इति निषेधाच्च । न
विहिताध्यनमस्तीति न तत्त्वमसिवाक्यश्रवणेन विद्योत्पत्तिरिति
भावः । यदुक्तं पुरुषमेदेन तत्त्वमादिवाक्यं फलवत्प्रमिति जनयतीत्यत्र
प्रमाणाभाव इति तदसत् स्वस्वशाखागतत्वस्यैव नियामकत्वा-
दित्याह—निजवेदशाखावेदान्तभूमिगतमिति । उचितं चैतत्तस्यैव प्रथमं
पठ्यमानत्वेन प्रमितिजनकत्वात् । यदुक्तं श्रुतवाक्यानामपि यथापूर्वं
संसारोपलब्धिरिति न वाक्यं फलवत्प्रमितिजनकमिति तदसत्
विवेकादिहीनस्याथद्वादिना सकृत्पठितवाक्यात्तदसंभवेषि विवेका-
दिसाध्यनन्ततुष्ट्यवतः परमहंसपरिव्राजकस्य श्रद्धादिपूर्वमसकृदभ्य-

स्तवाक्यान्तदुत्पत्त्युपपत्तेरित्याह—आदरपालितं च सन्यासिन इति । आदर-पालितं श्रद्धयाभ्यस्तं संन्यासिन इति साधनचतुष्यसंपन्नाधिकार्युपलक्षणम् । एवं करापितस्फटिकवत् साक्षाद्व्रह्मानुभववता युक्तिकुश-लेन गुरुणोपदिष्टमेव वाक्यं फलवत्प्रमितिसाधनं श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठमिति गुरुविशेषणश्चवणात् न तु शास्त्रपाठादिना ब्रह्मविद्वन्मन्यमानेनोप-दिष्टमित्यभिप्रेत्याह—परदृशा गुरुणोपदिष्टमिति । परदृशा ब्रह्मात्मापरोक्ष-ज्ञानिना, महावचन तत्त्वमादिमहावाक्यमेव विमुक्तिहेतुः विमुक्ति-साधनज्ञानहेतुः न तु पदार्थप्रतिपादकसत्यादिपदमात्रमित्यर्थः ॥२६५॥

महावाक्यादेव मुक्तिसाधनतत्त्वावगतिरित्यत्र प्रमाणमाह—

नावेदविद्धि मनुते पुरुषं बृहन्त-
मित्याह वेदवचनं कथमन्यथैतत् ।
वाक्यान्तरं च कथमाह पुमांसमेनं
साठोपमौपनिषदत्वविशेषणेन ॥ २६६ ॥

नावेदविदिति । वेदस्तत्त्वमादिवाक्यं, मनुते जानाति बृहन्तं त्रिविधपरिच्छेदशून्यं, नावेदविन्मनुते तं बृहन्तमिति वाक्यं महा-वाक्यान्तरमकवेदविद्वान् ब्रह्म न जानातीति दर्शयत् तस्यैव ब्रह्मप्रमिति-साधनत्वमाह । एतच्च पदार्थज्ञानमात्रस्यैव पुरुषार्थसाधनत्वेनोपपद्यते । तदिदमुक्तम्—कथमन्यथैतदिति । एतद्वचनमन्यथा महावाक्यं विनापि फलवत्प्रमितिसंभवे कथमुपपद्यतेत्यर्थः । वाक्यान्तरमप्यत्र प्रमाण-मित्याह—वाक्यान्तरं चेति । तत्त्वौपनिषदमिति वाक्यं साठोपं ससंभ्रमं तत्त्वौपनिषदमित्यादिवाक्यमपि ब्रह्मात्मनो महावाक्यैक-गम्यत्वे मानम् । अन्यथा कथं तद्वाक्यमौपनिषदत्वविशेषणैनं पुरुषं बृयादित्यर्थः ॥ २६६ ॥

ननु वेदशब्दः सर्वस्मन्वेदे वर्तते उपनिषच्छब्दोऽयुपनिषन्मात्रे
वर्तते तत्कथं महावाक्यस्य फलवज्ञानसाधनत्वे इदं प्रमाणमित्या-
शङ्क्याह—

उपनिषदिति वेद इत्यपीदं
समभिवदन्ति महावचो महान्तः ।
फलवदवगतिः स्यादन्तरेणैतदेकं
वचनमिति न शक्यं वक्तुमित्यादरोऽस्मिन् ॥ २६७ ॥

उपनिषदिति । महान्तः इदं महावच एव उपनिषदित्यपि वेद
इत्यपि समभिवदन्ति । तथा च महावाक्यस्यैवोपनिषद्वेदशब्दत्वात्
नोक्तदोष इत्यर्थः । ननु महतां वा वेदोपनिषच्छब्दयोर्महावाक्ये प्रयोगे
कोऽयमग्रहः । तत्रैव तयोरवयवपदार्थस्य परिपूर्णत्वादित्याह—
फलवदवगतिरिति । एतदेकवचनं महावाक्यमन्तरेण फलवती अवगतिः
स्यादिति वकुं न शक्यमिति । अस्मिन्महावाक्ये आदरो महतां
वेदोपनिषच्छब्दप्रयोग इति शेषः—एतदुक्तं भवति । फलवद्वित्तिसाधनं हि
वेदशब्देन वेदयतीति व्युत्पत्त्यैवोच्यते । फलवज्ञानस्यैव वेदनत्वात्
तादशवित्तिसाधनत्वं च महावाक्यस्यैवास्ति न त्वन्यस्य । एतदसञ्चि-
धावेव कर्मवाक्यानां फलवद्वित्तिजनकत्वभ्रान्तेः । एवसुपनिषच्छब्दो-
ऽयुपनिषादतीति अतिसमीपप्रत्यग्ब्रह्मैक्यप्राप्त्या सकलानर्थनिदानं
नाशयतीति व्युत्पत्त्या महावाक्य एव वर्तते । तस्यैवातिसमीपप्रत्यग्ब्रह्मैक्यप्राप्त्यकविद्याद्वारानिखिलानर्थविनाशकत्वादतस्तस्यैवोपनिषद्वेद-
शब्दवाच्यत्वं महान्तो मन्यन्त इति ॥ २६७ ॥

तथा च महावाक्ये एव वेदोपनिषच्छब्दौ वर्तते इति
फलितमाह—

उपनिषदिति शब्दो वेदशब्दश्च तस्मा-
 च्छ्रुतिशिरसि निविष्टो योज्यतामन्त्र वाक्ये ।
 अपरमखिलमस्यैवाङ्गभूतत्वहेतो-
 रिह समभिनिविष्टं तद्विरो वाच्यमासीत् ॥ २६८ ॥

उपनिषदिति । महावाक्य एव तदर्थसद्वावस्तच्छब्दार्थः । अत्र
 वाक्ये तत्त्वमादिमहावाक्ये तर्हि कथं महावाक्यव्यतिरिक्तेषु वाक्येषु
 उपनिषदादिशब्दप्रयोगः उपचारादित्याह—अपरमिति । इह महा-
 वाक्यसन्निधौ समभिनिविष्टं समभिव्याहृतमपरं महावाक्यव्यति-
 रिक्तमखिलं सत्यादिवाक्यमस्य तत्त्वमादिमहावाक्यस्याङ्गभूतत्व-
 हेतोर्महावाक्यार्थज्ञानोपयुक्तपदार्थशोधनेन तच्छेष्टत्वाङ्गेतोरेव तदिगरः
 वेदोपनिषच्छब्दस्य वाच्यमासीत्—प्रतिपाद्यमासीदित्यर्थः ॥ २६८ ॥

तत्त्वमस्यादिवाक्यमेव मुख्यो वेदोपनिषच्छब्दार्थः तदतिरिक्तं
 तु तच्छेष्टत्वेन तदर्थ इत्यत्र थौतं लिङ्गमाह—

पित्रा तत्त्वमसीति बोधनमनु स्पष्टं विजज्ञाविति
 च्छान्दोग्ये यद्वोचदेतदिह नो लिङ्गं भवेजज्ञापकम् ।
 सर्वत्रैव महागिरामुपनिषच्छब्दो भवेदूग्राहको
 वेदश्चायमतोऽन्यदस्य निकटे तेनात्र वेदादिगीः ॥ २६९ ॥

पित्रेति । पित्रा-उद्वालकनाम्ना तत्त्वमसीति बोधनमनु तत्त्वमसीति-
 महावाक्योपदेशं लक्ष्यीकृत्य तदनन्तरमित्यर्थः । विजज्ञौ ब्रह्मात्मतां
 ज्ञातवानित्यर्थः । पतद्वचनमिहास्मिन्नर्थे लिङ्गमित्यस्य व्याख्या
 ज्ञापकमिति । इह शब्दार्थमाह—सर्वत्रेति । महागिरां महावाक्यानां

प्राहकः—वाचकः, अर्थं वेदः वेदशब्दश्च ग्राहक इत्यनुषङ्गः । अतो महावाक्यादन्यदस्य महावाक्यस्य निकटमेकवाक्यतापन्नं तेन येन निकटं तेनात्र महावाक्यातिरिक्ते वेदादिगीरित्यस्मिन्नर्थे लिङ्गमित्यर्थः । छान्दोग्ये हि पित्रोहालकेन “तत्त्वमसि श्वेतकेतो” इत्युपदिष्टे सत्यनन्तरमेव “तद्वास्य विज्ञावि”ति श्रूयते । इदं च महावाक्यस्यैवाविद्यानिवृत्तिफलवत्प्रमितज्ञकत्वेनोपनिषदादिशब्द वाच्यत्वे युज्यते । तस्मादुत्पन्नामज्ञानमेव लक्ष्यीकृत्य हेत्याक्षर्यावमर्शपूर्वं तत्प्रवृत्तेः । अतस्तत्रैव वेदादिशब्दो मुख्यः अन्यत्र तु तच्छेष्टत्वेनैव तत्प्रवृत्तिरित्यर्थः ॥ २६६ ॥

ननु महावाक्येष्युपनिषच्छब्दो न मुख्यः यतो ब्रह्मविद्यैव प्रत्यग्ब्रह्मैक्यविषयत्वेनाविद्यां निवर्त्यन्ती उपनिषद् । तदुक्तं सुरेश्वराचार्यैः । “अत्र चोपनिषच्छब्दो ब्रह्मविद्यैकगोचरः । तत्रैव चास्य सद्वावादमिधार्थस्य तत्कुतः ॥ उपनीयेमात्मानं ब्रह्माणस्तद्वयं यतः । निहन्त्यविद्यां तज्ज्ञं च तस्मादुपनिषद्वेदि”ति चेत्सत्यम् । तत्कारणत्वेन तन्निकटत्वादुपचारात्तत्रापि मुख्य इत्युच्यते इत्युपनिषच्छब्दस्य मुख्यार्थकथनपूर्वकमाह—

उपनिषद्वचसा परमात्मधीः

सहजशक्तिवशेन निगद्यते ।

तदुपचर्य महागिरि वर्तते

निकटभावमपेह्य तु मुख्यगीः ॥ ३०० ॥

उपनिषद्वचसेति । सहजशक्तिवशेन रूद्यावयवशक्तया चेत्यर्थः ।

महागिरि महावाक्ये वर्तत उपनिषद्वच इत्यर्थः । निकटभावं निकटत्वं च करणत्वेन ॥ ३०० ॥

तद्यन्यत्राप्युपनिषदादिशब्दस्य मुख्यत्वं किञ्च स्यादिति चेन्न-
निकट्वाविशेषेऽपि साक्षाद्विद्याकारणत्वेनातिनिकट्वादितरस्य
तु तदेकवाक्यतापश्चत्वेनैव तत्कारणत्वान्तैतादशमपि मुख्यत्वमित्याह-

उपनिषद्वचनाऽभिहिताऽत्मधी-

निकट्वर्त्तिमहागिरि मुख्यवत् ।

उपनिषद्वचनं तदवान्तरे

वचसि गौणवद्व विवक्ष्यते ॥ ३०१ ॥

उपनिषद्वचननेति । उपनिषद्वचनेनाभिहिता याऽत्मधीः तस्या
निकट्वर्त्तिनी या महागीः तस्यामुपनिषद्वचनं मुख्यवद्विवःयते ।
अवान्तरे वचसि तद्द-उपनिषद्वचनं गौणवन्मुख्यार्थगुणयोगाभावात्, न
वस्तुतो गौणः मुख्यार्थत्वाभिमतमहावाक्यगतवाक्यत्वादिगुणयोगा-
द्गौणवद्विवक्ष्यत इत्यर्थः ॥ ३०१ ॥

वेदत्वं पुनर्महावाक्यस्य मुख्यमेव महावाक्यादेव श्वेतकेतो-
र्विद्योत्पत्तिश्रवणादित्याह—

यतो महावाक्यत एव पुत्रो

विजज्ञिवानस्य पितुः सकाशात् ।

इति श्रुतं तेन स एव वेद-

स्तथाच सैवोपनिषच्च सिद्धा ॥ ३०२ ॥

यत इति । विजज्ञिवात् ज्ञातवान् । अस्योदालकनाम्नः स इति
विद्येयापेक्षया पूंलिङ्गनिर्देशः । तथा च महावाक्ये वेदग्रन्थान्

मुख्यत्वादुपनिषच्छब्दोपि तत्र मुख्य इत्याह—तथाचेति । सा खी-
लिङ्गनिर्देशः पूर्ववत् ॥ ३०२ ॥

तथा च महावाक्यादेव मुक्तिफलात्तत्त्वावगतिर्नान्यस्मादिति
फलितमुपसंहरति—

विना महावाक्यमतो न कश्चि-

त्पुमांसमद्वैतमवैति जन्तुः ।

ततः पदार्थावगमान्न सुक्ति-

र्धटिष्ठते तस्य परोच्चभावात् ॥ ३०३ ॥

विनेति । ततः यतो महावाक्यस्यैव वेदत्वमुपनिषत्वं च
वेदादेवात्मज्ञानं संभवति नान्यस्मादत इत्यर्थः । तथा च पदार्थ-
बोधमात्रात्र कृतार्थतेत्युक्तमपि सिद्धमिति परमप्रकृतमुपसंहरति
ततः पदार्थेति ॥ ३०३ ॥

तर्हि पदार्थशोधनं व्यर्थं किमर्थं कृतमिति चेत्त—साक्षादुप-
योगाभावेषि शोधितपदार्थज्ञानं विना परमपुरुषार्थसाधनवाक्यार्थ-
ज्ञानानुत्पादेन परम्परया सार्थकत्वादित्याह—

पदार्थबोधं परिहृत्य वाक्यं

न शक्तमात्मानुभवावसानाम् ।

धियं समानेतुमपेक्षितत्वा-

दतः स यत्नेन निरूपितोऽभूत् ॥ ३०४ ॥

पदार्थबोधमिति । वाक्यं—तत्त्वमादिवाक्यं समानेतुमुत्पादयितुं न
शक्तमित्यत्र हेतुः । अपेक्षितत्वादिति । पदार्थबोधस्य वाक्यार्थज्ञानकारण-
त्वेनापेक्षितत्वात्सः—पदार्थबोधः ॥ ३०४ ॥

ननु पदार्थशोधने वाक्ये क उपकारो जातः यमपेश्य वाक्यं
स्वार्थप्रमितिं जनयेदिति चेत्—वाक्यार्थस्य संभावनाबुद्धिरेवेत्याह—

तच्छब्दादवगतमद्वितीयमासी-

त्प्रत्यक्त्वं समधिगतं त्वमित्यनेन ।

प्रत्यक्त्वं न खलु विना द्वितीयमेवं

नादैतं भवितुमलं विना प्रतीचा ॥ ३०५ ॥

तच्छब्दादिति । तदिति पदेनावगतमासीदिति सम्बन्धः । प्रतीचा
प्रत्यक्त्वेन तत्पदेन च ब्रह्मणोऽद्वितीयत्वमात्मनश्च प्रत्यक्त्वमेतत्त्वं
पदार्थशोधनेनाद्वितीयत्वादिविरोधिरुपान्तरपरित्यागेन प्रतीचो ब्रह्मत्वे
ब्रह्मणश्च प्रत्यक्त्वेऽवगते संभवति प्रतीचः सकाशाद् ब्रह्मणोऽभिन्नत्वे
तस्यानवच्छिन्नमहत्वलक्षणब्रह्मत्वानुपपत्तेः प्रतीचश्च ब्रह्मणः
सकाशाद्विन्नत्वे सर्वान्तरत्वलक्षणप्रत्यक्त्वानुपपत्तेः । तथा च प्रत्यक्त्व-
त्वादिपरिक्षानं विना ऽखण्डैकरसप्रत्यग्ब्रह्मैक्यलक्षणवाक्यार्थ-
ज्ञानानुपत्तेः । तत्संभावनाहेतुत्वेन पदार्थशोधनस्योपयोग इति
भावः ॥ ३०५ ॥

नवेवमपि महावाक्यं व्यर्थं पदार्थशोधनात्मकविचाररूप-
तकैर्णैवाद्वितीयत्वादिविरोधिसकलानात्मनिरासेन प्रत्यग्ब्रह्मैक्याकार-
बुद्धिजननात् अन्यथा वाक्यस्य तत्कृतोपकाराभावप्रसङ्गादित्या-
शङ्कय यद्यपि विचारेण तादशी बुद्धिरुपजायते तथापि तस्या
बुद्धेः प्रमाणाजन्यत्वात्संभावनारूपत्वाद्वयाप्त्यादिसापेक्षत्वेन परो-
क्षत्वाच्च नाविद्यानिवर्तकत्वम् । तदुकुं “सेयमद्वैतबुद्धिर्न तर्कमवतार्य
परैरपनेये”ति, श्रुतिश्च “नैषा तकैर्ण मतिरापनेये”ति अपनेया प्राप-
णीयेत्यर्थः । अतस्तदर्थं वाक्येनापि भवितव्यमेवेत्यभिप्रेत्याह—

तर्कप्रतीतिसमयेऽपि तदद्वितीयं

प्रत्यक् परिस्फुरति तत्प्रतिबिम्बितं सत् ।

वेदान्तवाक्यजनिताद्यसुद्धिभूमि-

निष्ठं पुनः स्फुटतरं भवतीति भेदः ॥ ३०६ ॥

तर्कप्रतीतिसमय इति । विचारजन्यप्रत्यग्ब्रह्माकारसुद्धिवृत्तिदशायामपि तत्प्रतिबिम्बितं तस्यां तर्कप्रतीतौ प्रतिबिम्बितं सत् तदद्वितीयं प्रत्यक् स्फुरति, वेदान्तवाक्यजनितात्ममतौ—तत्त्वमादिवाक्यजन्यात्माकारसुद्धिवृत्तौ, निविष्टं-प्रतिबिम्बितं, सदद्वयाभिन्नं प्रत्यक् स्फुटतरमसंदिग्धमपरोक्षं भवतीति भेदः । तयोर्बुद्धिवृत्त्योरिति शेषः ॥ ३०६ ॥

अयं विभागः किञ्चिमित्त इत्याशङ्क्य शुद्धितारतम्यनिमित्त इति सदृष्टान्तमाह—

अधममध्यमशुद्धिनि दर्पणे

परमशुद्धिनि चाऽनन्नमात्मनः ।

तरतमक्रमतः प्रतिभासते

तदिव तत्त्वमिह प्रत्तिपन्निषु ॥ ३०७ ॥

अधमेति । अथवा सकृदनुष्ठितविचारानन्तरमेव तत्त्वमादिवाक्यात्स्फुटतरं तत्प्रतिपतिः किं न स्यादित्याशङ्क्य यथा आदर्शस्य कदाचिदिष्टकाचूर्णादिनिधर्षणेनाल्पशुद्धिः पुनरपि निधर्षणे ततोपि शुद्धिरित्येवं शुद्धितारतम्येन मुखादिकं तत्र स्पष्टं स्पष्टतरं च प्रतिफलति एवं सकृदनुष्ठितविचारेण पदार्थशोधने तत्त्वं सम्यङ् न

स्फुरति । किन्त्वसङ्कदभ्यस्तविचारेण सम्यक् पदार्थशोधने सत्येव तत्त्वं सम्यक् परिस्फुरतीति सदृष्टान्तमाह — अधमेति । तदिव — तद्वत्, प्रति-पत्तिषु-बुद्धिवृत्तिषु, तत्त्वम्-आत्मतत्त्वं, प्रतिभासत इत्यनुषङ्गः ॥ ३०७ ॥

नन्वेमपि महावाक्यं व्यर्थं तर्कस्याप्रमाणत्वेष्यनुमानस्य प्रमाणत्वात् तज्जन्यब्रह्माकारबुद्धेनिश्चयरूपत्वाच्च पुमर्थसिद्ध्युपपत्ते-रित्याशङ्क्यानुमानस्य साध्यविशिष्टपक्षगोचरज्ञानजनकतया भेद-विषयत्वेनाखण्डाकारबुद्धिवृत्तिजनकत्वाभावात् तां विना चाविद्या-निवृत्यनुपपत्तेनानुमानादपि कृतार्थतेत्यनुमानलक्षणकथनपूर्वकमाह —

एकदेशमुपलभ्य धर्मिण-

शैकदेशमपरं विजानते ।

धर्मिधीव्यवधिकारणादतो-

नानुमा ह्यनुभवाय वस्तुनः ॥ ३०८ ॥

एकदेशमिति । एकदेश-व्याप्यविशिष्टभागं, धर्मिणः—पक्षस्य, एकदेश-व्यापकविशिष्टभागं, व्याप्यविशिष्टतया पक्षैकदेशदर्शनाद्वयापकविशिष्टतया पक्षैकदेशदर्शनमनुमानमिति हि तलक्षणम् । तदुक्तं “ज्ञातसम्बन्धनियमस्यैकदेशस्य दर्शनात् एकदेशान्तरे बुद्धिरनुमानमवाधित”मिति । अतो धर्मिधीव्यवधिकारणात्—धर्मिविशिष्टधर्मिधीलक्षणव्यवधान-करणात्, नानुमानं वस्तुनो उखण्डैकरसस्यानुभवाय समर्थमित्यथः । वाक्यं तु लक्षणयाखण्डं च वस्तु बोधयेदिति भावः । तस्मान्न पदार्थशोधनं व्यर्थं न वा तावतैव कृतार्थता किन्तु महावाक्यार्थ-ज्ञानेनैवातो महावाक्येनापि भवितव्यमिति सिद्धम् ॥ ३०८ ॥

एवमुपपादितं पदार्थशोधनमुपसंहृत्य बुभुत्सानुरोधेन वक्तुं शिष्यस्य चोद्यावसरं दर्शयति—

एवं तावत्तत्त्वमर्थौ विशुद्धौ
बोद्धव्यं चेदन्यदप्यस्ति पृच्छ ।
यद्यद्युद्धं तत्तदादाय तिष्ठे-
र्यचाबुद्धं तत्र चाऽधत्स्व चेतः ॥ ३०६ ॥

एवं तावदिति । स्वाभाविकवाहिमुख्यात् संभवत्यवगतेषि विस्मृ-
तिरिति अविस्मरणे यत्त आस्थेय इत्याह—यद्युद्धमिति । आदाय
मनसि निधायेत्यर्थः । वक्तव्यार्थैः च मतिसमाधानं संपादयेत्याह—
यचेति । अबुद्धं बोधव्यं चेत्यर्थः । आधत्स्व-अवधत्स्व । एवं शिष्य-
आचार्येण दत्तावसरः पदार्थैः ज्ञात्वा वाक्यार्थभूतव्रह्मात्मैश्चयं तत्त्वमसीति
वाक्यात् साक्षादनुबूष्यत्स्वरूपनिर्दिधारयिषया पृच्छतीत्याह—
बुद्धेति । तदैक्यं तयोस्तत्त्वपदार्थयोरैक्यं वाक्यार्थनिष्ठात् तत्त्वमादे-
र्धाक्यादञ्जसानुभवविषयं कर्तुकाम इति सम्बन्धः । तच्छेषापन्नं
तस्य महावाक्यस्य शेषभावापन्नं तस्य शेषभावापन्नवाक्यस्य सत्यादेः
यद्यपि तत्पदलक्ष्यमद्भूयं ब्रह्मदर्शितं तथापि तस्य स्वरूपं कीदृश-
मित्याकाङ्क्षायां सत्यज्ञानादिवाक्यात्तन्निर्णयो वक्तव्यः ततस्तत्परि-
माणनिर्दारणार्थं पृच्छतीत्यर्थः ॥ ३०६ ॥

प्रश्नप्रकारमाह—

अव्याप्यवान्तरवचः परिमाणबोध-
वैकल्यमस्ति मम तेन महावचोऽपि ।
वाक्यार्थबुद्धिमनुभूतिफलावसानां
नोत्पादयत्यहरहः श्रुतमप्यशक्तेः ॥ ३१० ॥

अव्याप्यवान्तरेति । सत्यज्ञानाद्यवान्तरवाक्येयत्ताज्ञानराहित्यं
प्रमाणित ततः किं तत्राह तेनेति । अवान्तरवाक्येयत्ताबोधवैकल्येन

हेतुना महावाक्यं ह्यावान्तरवाक्येऽवृत्तपदार्थस्वरूपैक्यमेव स्वप्रमेय-
मवबोधयति ततश्चावान्तरवाक्यपरिमाणानवगमे तदर्थस्वरूप-
निर्णयायोगात् । अहरहरावत्यमानमपि तत्र स्वार्थमनुभावयितुं
समर्थमित्याह—अशक्तेरिति ॥२१०॥

अवान्तरवच इत्युक्तमेव विभूत्य पृच्छति—

विधिमुखेन परस्य निवेदकं
वचनजातमवान्तरसंज्ञितम् ।
यदपि भेदनिषेधमुखेन त-
त्परिमितिं प्रतिपादय मे प्रभो ॥ ३११ ॥

विधिमुखेनेति । अवान्तरसंज्ञं यद्वचनजातं विधिमुखेन परस्य
निवेदकं परब्रह्मस्वरूपप्रतिपादकं सत्यादिवाक्यं यदपि भेदनिषेध-
मुखेन परस्य निवेदकमस्थूलादिवाक्यं तत्परिमितिं तयोरवान्तर-
वाक्ययोः परिमाणं प्रतिपादयेत्यर्थः । किं यस्य महावाक्यस्य
सन्निधौ यद्वान्तरवाक्यं श्रुतं तदर्थमादायैव तस्मान्महावाक्यादर्थः
प्रत्तिपत्तव्यः । किं वा शाखान्तरोयवाक्यमन्यत्रोपसंहृत्य । यद्याद्य-
स्तहिं वाक्यार्थोऽव्यवस्थितः स्यात् अवान्तरवाक्यार्थस्य प्रति-
शाखें चिलक्षणत्वात् हि शाखाभेदेन वा पुरुषभेदेन वा क्रियावाक्यार्थ-
वत् वस्तुतत्त्वविषयवाक्याऽर्थोऽव्यवस्थितो भवितुमहंति । अन्त्ये तु
नायं दोषः । उपसंहारप्रकारस्तु न ज्ञायते । किं सर्वेषां वाक्याना-
मुपसंहारः किं वा प्रयोजनानुरोधेन यस्य कस्यचिदेवेति अतस्त-
त्परिमितिं प्रतिपादयेति भावः ॥ ३११ ॥

एवं शिष्येण पृष्ठः आवार्यः यद्वाक्यं ब्रह्मप्रतिपादकं यस्यां
शाखायां न विद्यते अन्यत्र च विद्यते तत्त्रोपसंहर्तव्यं न त

सर्वं प्रयोजनाभावादित्यभिप्रेत्य गुणोपसंहारपादप्रतिपाद्यन्यायेनो-
त्तरमाह—

सकलवेदशिरःसु परात्मधी-
परवचःसु परापरबोधतः ।
अपुनरुक्तपदान्युपसंहर-
न्परिमितिं स्वयमेव तु वेत्स्यति ॥ ३१२ ॥

सकलवेदशिरःस्विति । परापरबोधतः परापरविद्याविभागशानेनेत्यर्थः ।
प्रथमं परापरविद्याविभागं कृत्वा परविद्यागतेषु वाक्येषु मध्ये अपुन-
रुक्तपदान्युपसंहरन् स्वयमेव वाक्यपरिमाणं ज्ञास्यसीत्यर्थः ॥ ३१२ ॥

ननु श्रुतैरेव पदैर्वाक्यार्थो ब्रह्म प्रतीयतां किं पदान्तरोपसंहारेण-
त्याशङ्कुश तथा सति परिपूर्णब्रह्मवगतिर्न स्यात् अतोवश्यमुपसंहारेण
भाव्यमित्याह—

अपुनरुक्तपदानि विना यतो
न परिपुष्कलबुद्धिसमुद्भवः ।
अपुनरुक्तपदानि ततस्तत-
स्त्वमुपसंहर तत्त्वबुभुत्सया ॥ ३१३ ॥

अपुनरुक्तेति । ततस्ततः तत्त्वच्छाखातः । ननु सर्वशाखागता-
पुनरुक्तपदानामुपसंहारे शाखाया अनन्तत्वात् वाक्येयत्तपरिज्ञा-
नायोगात् वाक्यार्थनिश्चयो न स्यादिति चेन्न नित्यशुद्धादीनां
दशानामेव ब्रह्मस्वरूपतया तत्प्रतिपादकवाक्यानामेवोपसंहत्य-
त्वात् अन्येषां च शिवादीनां विशेषणानामेवेव यथायथमन्तर्भूत-

त्वादेतदशप्रतिपादकवाक्यानां च कतिपयशाखापर्यालोचनया
सुन्नेयत्वादिति भावः ॥ ३१३ ॥

नन्वपुनरुक्तपदोपसंहारे क्रियमाणे कदाचिदपरविद्यावगत-
वाक्यस्यापि प्रमादादुपसंहारः स्यादिति चेन्न—साहश्यनिवन्धनत्वा-
दुपसंहारस्य तस्य च परापरविद्ययोरभावादित्यभिप्रेत्य परापर-
विद्याविभागोपि प्रतिपत्तव्य इत्युक्तं स्मारयति —

कुरु परापरवाक्यविवेचनं

तदनुशब्दसमाहरणं कुरु ।

प्रियशिरःप्रभृतीनि च यत्रवा-

नुपचितापचितानि परित्यज ॥ ३१४ ॥

कुरु परोति । परापरविद्याविषयवाक्यविवेचनं तदनु तद्विभाग-
प्रतिपत्यनन्तरं शब्दसमाहरणं परविद्यागतशब्दोपसंहरणं यत्युनन्ति-
र्गुणवाक्येषि निर्गुणवस्तुप्रतिपादने द्वारतयोक्तमपुनरुक्तपदं तदपि
नोपसंहर्त्तर्यं तदर्थस्य वाक्यार्थान्तर्भावादित्याह प्रियशिरः प्रभृतीनीति ।
तस्य प्रियमेव शिरः मोदो दक्षिणः पक्षः इत्यादिनिर्गुणवाक्ये पठितं
कथमेतत् त्याज्यमिति श्रद्धाजाग्रं विहाय परित्यजेत्याह —यत्नवानात
तेषां वाक्यार्थे अनुपयुक्तौ हेतुमाह उपचितोति उपचितापचितत्वं
वृद्धिहासवर्त्वं विशेषापेक्षमतो निर्गुणे तदसंभव इत्यर्थः ॥ ३१४ ॥

ननु तानि कस्य धर्माः प्रतीयन्तां न तावदात्मनं पवोपासनानि
कोत्यन्त इति वकुं शक्यं निर्गुणविद्याप्रकरणस्थत्वादित्याशङ्काद्याङ्ग-
प्राणमनोविज्ञानानन्दमयलक्षणपञ्चकोशद्वारेण ब्रह्मणः प्रतिपाद्यमान-
त्वादानन्दमयकोशस्यैव तानि धर्माः सन्ति ब्रह्मरथप्युपरज्यन्ते
न तु वस्तुतस्तद्धर्माः अतस्त्याज्यान्येव तानीत्याह —

उपचितापचितानि न निर्गुणे
प्रियशिरःप्रभृतीनि कदाचन ।
निपुणधीरपि कश्चन योजये-
दपि तु कोशगुणाः कथिता अमी ॥ ३१५ ॥

उपचितेति । कोशगुणाः आनन्दमयकोशगुणाः तस्य च कोशत्वं
कोश इव स्वरूपाच्छ्रादकत्वादमीप्रियशिरत्वादयो धर्माः ॥ ३१५ ॥

एवंविधिवाक्यपरिमाणमुक्तवा निषेधवाक्यपरिमाणमप्युक्तोप-
संहरणपूर्वकमाह—

इति वचः परिमाणमुदीरितं
विधिवचःसु निषेधगिरां शृणु ।
बहुनिषेध्यममूष्ठवपि तेन ता-
स्वपि समाहर पूर्ववदेव तत् ॥ ३१६ ॥

इतिवचः परिमाणमिति । विधिवचस्तु विधिमुखेन बोधकसत्यादि-
वाक्येषु विषये वचःपरिमाणमित्यनेन प्रकारेणोदीरितं निषेधगिरा-
मस्थूलादिनिषेधवाक्यानां वचःपरिमाणं शृणु । अमूषु निषेधगीर्वपि
निषेध्यमानात्मजातं बहस्ति तेन निषेध्यानात्मबहुत्वेन हेतुना
तासु निषेधगीर्वपि पूर्ववदेव समाहर । अपुनरुक्तपदान्येवोप-
संहरेत्यर्थः ॥ ३१६ ॥

पूर्ववदितिपदसूचितमर्थमेव दर्शयति—

अपुनरुक्तनिषेध्यनिषेधकृद्-
बहुपदाहरणं कुरु तास्वपि ।

यदि पुनर्न समाहरणं भवे-
त्परिमितप्रतिषेधनमापतेत् ॥ ३१७ ॥

अपुनरक्षेति । अपुनस्कानि च तानि निषेध्यनिषेधकृन्ति च तानि बहुपदानि यथोक्तानि तास्वपि-निषेधगीर्वपि, अनुपसंहारे बाधकमाह—यदिपुनरिति । क्वचित् यत्तदद्रेश्यमग्राह्यमगोत्रमवर्णमचक्षुः श्रोत्रमिति दृश्यादिनिषेधः श्रूयते । क्वचिदशब्दमस्पर्शमस्तुपमव्ययमिति शब्दादिनिषेधः श्रूयते । क्वचिदस्थूलमनरवहस्वमदीर्घमितिस्थूलादिनिषेधः श्रूयते । तत्र यद्येकत्र श्रुतानां परत्रोपसंहारो न स्यात् तदा कतिपयानात्मवर्गस्यैव प्रतिषेधः स्यात् तथा च नैकान्ततो निष्प्रपञ्चं ब्रह्म भवेदिति भावः ॥ ३१७ ॥

ननु सत्यादिपदैरपि श्रुत्यर्थाभ्यां स्वरूपप्रतिपत्तिरनात्मव्यावृत्तिश्च क्रियते अस्थूलादिपदैश्च तदुभयं क्रियते अतः कथं विधिनिषेधभेद इत्याशङ्कयाह—

विधिवचस्युभयं तु पदे पदे
भवति संग्रहवर्जनरूपकम् ।
स्वकवपुः परिकल्पितरूपयो-
र्न तु निषेधवचःसु तथा मतम् ॥ ३१८ ॥

विधिवचसीति । उभयमित्येतद्विवृणोति । संग्रहवर्जनरूपकमिति । बोधनं व्यावृत्तिश्चेत्यर्थः । कस्य बोधनं कस्य व्यावृत्तिरित्यत्राह—स्वकवपुःपरिकल्पितरूपयोरिति । ब्रह्मस्वरूपस्य सत्यादेवोधनं तत्र कल्पितानुतादेव्यावृत्तिश्च । विधिवचसि पदे पदे भवतीत्यर्थः । निषेधवचःसु कृत्यद्वयं नास्ति । साक्षान्निषेधस्यैव प्रतिपाद्यमानत्वात् ब्रह्मणश्चा-

नुपपत्तिगम्यत्वाभावादित्यभिग्रेत्याह—न त्विति । तथाविधिवचो-
वत् ॥ ३१८ ॥

तदेव प्रपञ्चयति—

यदिह किंचिद्बोधसमुद्भवं
तदखिलं प्रतिषेधति केवलम् ।
न तु किमप्युपगृह्ण्य परे पदे
भगवतो निविशेत निषेधगीः ॥ ३१९ ॥

यदिहेति । इहात्मनि प्रतिषेधयतीत्यन्वयः केवलपदव्यावर्त्यमाह—
न तु किमिति । उपगृह्णोपादाय पदे स्वरूपे सत्यादिपदवत् निषेधवाक्यं
ब्रह्मणि किमपि स्वरूपं नार्यतीत्यर्थः ॥ ३२० ॥

तर्हि विधिनिषेधयोरूपसंहारेषि विशेषः स्यादित्याशङ्क्य व्यापार
एव विशेषो न तूपसंहारेषीत्याह—

इति विशेष इह प्रतिपादितो
विधिनिषेधगिरोरुभयोरपि ।
अपुनरुक्तपदाहरणं पुन-
विधिनिषेधवचःस्वविशेषितः ॥ ३२० ॥

इतीति । अनेन प्रकारेण विशेषः—निजानांत्मरूपबोधकनिषेधकत्व-
मनात्मनिषेधकत्वं चेति विशेषः ॥ ३२० ॥

अस्ति कश्चिन्निषेधवाक्योपसंहारे विशेषोपीत्याह—

श्रुतिपदैरूपसंहृतिशालिभि-
 र्यद्वाशिष्टनिषेध्यनिषेधनम् ।
 तदपि पूर्यमिहाभिमतं श्रुतेः
 श्रुतपदान्युपलक्षणमेव हि ॥ ३२१ ॥

श्रुतिपदैरिति । उपसंहृतिशालिभिः उपसंहृतैरिति यावत् अवशिष्टनिषेध्यनिषेधनमवशिष्टमनिषिद्धं यन्निषेध्यं तस्य निषेधनं निषेधप्रतिपादकवचनं पूर्यमध्याहर्तव्यं प्रपञ्चवनिषेधसमये यद्यनात्मवस्तुशुद्धावारोहति तच्चेतत्र श्रुतेन शास्त्रान्तरहृतेन वा पदेन विशेषतो न प्रतिषिद्धं भवेत् तदा तन्निषेधवचनमपि सामान्य-तोऽनात्मनिषेधमहिम्ना विशेषतः कल्प्यं तच्च श्रुतेरभिमतमेवेत्यर्थः । किमर्थं तर्हि श्रुत्या तन्निषेधो न प्रदर्शितः यदि तन्निषेध-नमिष्टं स्यादित्याशङ्क्य निषेध्यानां वहुत्वात् श्रुत्या दिङ्मात्रमेव प्रदर्शितमित्याह । श्रुतिपदानीति ॥ ३२१ ॥

विधिपदेषु त्वेवं न भवतीत्याह—

समुपसंहृतशब्दसमन्वितैः
 श्रुतिपदैर्विधिवाक्यगतैः पुनः ।
 समुपलक्ष्यतया न परात्मनः
 किमपि रूपमिहाभ्यधिकं मतम् ॥ ३२२ ॥

समुपसंहृतेति । श्रुतसमुपसंहृतवाक्यप्रतिपाद्यरूपादधिकस्य रूपस्या-भावात् न विधिवाक्यमुपलक्षणार्थमित्यर्थः ॥ ३२२ ॥

ननु किमितिरूपाभाव इत्याशङ्क्य वेदैकगम्यस्य ब्रह्मणस्तत्प्रमेय-रूपातिरिक्तरूपान्तराभावात्स्य च नित्यशुद्धत्वादेः श्रुतोपसंहृत-

वाक्याभ्यां सिद्धत्वाद्बुद्धिस्थे च तस्मिन् वावकपदोपसंहारायोगाच्च
नाथुतपदेन पूरणीयत्वमित्याह—

न खलु संसृतसंहृतशब्दयो-
रविषयः परमात्मन इष्यते ।
किमपि रूपमसुत्र हि नास्ति नः
किमपि मानमतो न तदस्तिनः ॥ ३२३ ॥

न खाल्वति । नेष्यत इत्यत्र हेतुः । असुत्र हीति । असुष्मिन्नात्मरूपे
मानाभावादेव तदूपान्तरं नास्तीत्यर्थः ॥ ३२३ ॥

एवं परिपूर्णब्रह्मावगतये विधिनिषेधोभयवाक्यानामुपसंहर-
णीयत्वमुक्तवा अन्यत्र श्रूयमाणानां पदानामन्यंत्रोपसंहारे न्यायमाह—

गुणतया हि पदानि परात्मनो
विधिनिषेधवचस्ववतस्थिरे ।
गुणगणो गुणितन्त्रतया गुणी
भवति यत्र हि तत्र भवत्यसौ ॥ ३२४ ॥

गुणतयेति । परमात्मप्रमितिशेषत्वेनेत्यर्थः । असौ गुणगणः
विधिनिषेधवाक्यगतानि पदानि परमात्मप्रमितिजनकत्वेन तदगुण-
भावमुपगतानि सन्ति गुणिपरतन्त्रतया यत्र यत्र गुणी परमात्मा
श्रूयते तत्र तत्र राजानमिव भृत्यस्तप्रतिपादकतया तमनुगतानि
भवन्ति । अयमेचोपसंहारो नामेत्यर्थः ॥ ३२४ ॥

उभयविधपदोपसंहारप्रतिपादनमुपसंहरति—

विधिनिषेधवचः परिमाणत-
 स्तव मया कथितं नयवत्मना ।
 यदपरं तव वस्तु बुभुत्सितं
 तदिह नः पुरतः प्रकटीकुरु ॥ ३२५ ॥

विधिनिषेधवच इति । शिष्यस्य चोद्यावसरं ददाति—पदपरमिति ॥ ३२५ ॥

एवमाचार्येण दत्तावसरः शिष्यः पृच्छति—

अन्तरङ्गाहिरङ्गसाधने
 भेदतः कथय तद्भुत्सितम् ।
 ज्ञानजन्मन इदं जिघृक्षितं
 हेयमेतदिति चोपपत्तिभिः ॥ ३२६ ॥

अन्तरङ्गेति । तत्-अन्तरङ्गं वहिरंगं च साधनमिदमन्तरङ्गसाधन-
 मिति इदं वहिरङ्गसाधनमिति विविद्योपपत्तिभिः कथयेत्यर्थः ।
 प्रश्नान्तरमाह ज्ञानजन्मनहति । ज्ञानोत्पत्तये इदं साधनं जिघृक्षितं
 ग्रहीतुमिष्टं यावत्फलोदयमनुष्टेयमेतत्साधनं हेयमिति शृङ्गाहित्वेन
 कथयेत्यर्थः ॥ ३२६ ॥

तत्र हेयोपादेयप्रश्नस्योत्तरमाह—

अन्तरङ्गमपवर्गकाङ्गक्षिभिः
 कार्यमेव यतिभिः प्रयत्नतः ।
 त्याज्यमेव वाहिरङ्गसाधनं
 यत्नतः पतनभीरुभिर्भवेत् ॥ ३२७ ॥

अन्तरङ्गमिति ॥ ३२७ ॥

आद्यप्रश्नस्योत्तरं प्रतिजानीते—

उच्यते शृणु विविच्य साधनं

ज्ञानजन्मनि यदूचिवान्गुरुः ।

अन्तरङ्गवहिरङ्गमेदतः

शब्दशक्तिमनुसृत्य वैदिकीम् ॥ ३२८ ॥

उच्यते इति । यदा अन्तरङ्गवहिरङ्गयोर्भेदज्ञानं किमर्थम् हेयोपादेय-
विभागसिद्धर्थमित्याह ज्ञानजन्मन इति इदं जिघृक्षितम् इदं हेय-
मितिज्ञानसिद्धये इत्यर्थः । किमुपादेयं किं हेयमित्याकाङ्क्षार्या
स्मृत्यादिप्रसिद्धा कथयति—अन्तरङ्गमिति । एवं हेयोपादेयविभाग-
ज्ञानार्थमन्तरङ्गवहिरङ्गस्वरूपं विविच्य कथनीयमिति शिष्येण
पृष्ठे गुरुः पुरुषार्थपादसिद्धन्यायेनोत्तरं वकुं प्रतिजानीते—
उच्यते इति । गुरुः परमहंसपरिग्राजकाचार्यो भगवान्भाष्यकारः
वैदिकीं शब्दशक्तिमनुसृत्य विविदिषावाक्यसामर्थ्यं शान्तो दान्तं
इत्यादिवाक्यसामर्थ्यं चाश्रित्यान्तरङ्गवहिरङ्गमेदज्ञानजन्मनि यत्-
साधनमूचिवान् तद्विविच्योच्यते । शृणुविति योजना ॥ ३२८ ॥

अन्तरङ्गवहिरङ्गस्वरूपं लक्षणमेदेन विविच्य दर्शयति—

यद्युतं विविदिषोदयाय त-

त्सर्वमेव वहिरङ्गसाधनम् ।

अन्तरङ्गमवगच्छ तत्पुन-

र्यत्परावगतिसाधनं श्रुतम् ॥ ३२९ ॥

यच्छ्रुतमिति । तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसा नाशकेनेति वाक्येन यद्यज्ञादिसाधनं विविदिषोत्पत्तये श्रुतं तत्सर्वं बहिरङ्गसाधनमवेहि विविदिषाया अपि प्राग् भावित्वात् ज्ञानसाधनसमानकालीनत्वाभावाच्च यत्पुनः शान्त्यादि तस्मादेवं विच्छान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुः समाहितो भूत्वात्मन्ये-वात्मानं पश्येदिति ब्रह्मात्मज्ञानहेतुत्वेन श्रूयते तत्सर्वमन्तरङ्गं विजानीहि ज्ञानसाधनश्रवणादिसमानकालीनत्वात् यावज्ज्ञानोदयमपेक्षित-त्वाच्च । तथा च जिज्ञासानन्तरमप्यपेक्षितत्वं साधनस्यान्तरङ्गत्वं जिज्ञासोत्तिमात्रापेक्षितत्वं बहिरङ्गत्वमित्युक्तं भवतीत्यर्थः ॥३२६॥

प्रकारान्तरेणाप्यन्तरङ्गबहिरङ्गयोर्लक्षणमाह—

यद्धि कारकतयाऽवगम्यते
दूरतस्तदिह साधनं धियः ।
अन्तरङ्गमखिलं तु तत्पुन-
वर्यञ्जकं भवति यत्परात्मनः ॥ ३३० ॥

यद्दीति । कारकत्वमदृष्टैकद्वारोपकारकत्वं दूरतः साधनं बहिर-
ङ्गसाधनमित्यर्थः । व्यञ्जकत्वं दृष्टद्वारोपकारकत्वं यद्दियः कारकतया-
वगम्यते तद दूरतः साधनं यत्परमात्मानो व्यञ्जकं तदखिलमन्तरङ्ग-
मिति सम्बन्धः । तथा च दृष्टद्वारा विद्यासाधनमन्तरङ्गमदृष्टैकद्वारा
तत्साधनं बहिरङ्गमिति लक्षणं वेदितव्यम् ॥ ३३० ॥

अन्तरङ्गबहिरङ्गसाधनयोर्लक्षणतो विविच्य कथनस्य फलमाह—

कारकस्य करणेन तत्त्वं गा-
द्धिक्तुरेष पतितो भवेद्यथा ।

व्यञ्जकस्य परिवर्जनात्तथा

सद्य एव पतितो भवेदसौ ॥ ३३१ ॥

कारकस्यादृष्टैकद्वारोपकारकवेदानुवचनदानजप-
तीर्थयात्रादेः भिक्षुः परमहंसपरिव्राजकः व्यञ्जकस्य दृष्टद्वारोपकारक
थ्रवणादितदुपकारकशान्त्यादेः असौ—भिक्षुः । एतदुक्तं भवति परमहंस-
सन्न्यासो ह्यात्मज्ञानप्रकरणे विधीयमानस्तदङ्गत्वेनैव विधीयते ।
अङ्गं चाधिकारिणैव कर्तव्यं न तदनधिकारिणा तेन च क्रियमाणं
तदविहितमेव भवति । तथा च यथा साधनसर्वकर्मत्यागलक्षण-
परमहंससन्याससंपदः थ्रवणाद्याधिकारी सन्नपि कश्चिचन्मन्दमतिः
थ्रद्वाजाङ्गेन गायत्र्यादिमन्त्रजपदेवालयादिनिर्माणतीर्थयात्रादिकर्मा-
नुतिष्ठन् वेदमुच्चरन्निव शूद्रः पतितो भवेत् तथा ज्ञानसाधनथ्रवणादि-
परिवर्जनेनापि सोमयागं विना कृताग्नीषोमीयपश्वालम्भनेनैव
पतितो भवेत् । तदुक्तम् “त्वं पदार्थविवेकाय सन्यासः सर्वकर्मणाम् ।
श्रुत्या विधीयते तस्मात्तत्यागी पतितो भवेदि” ति ततः परमहंसेन
मुमुक्षुणा थ्रवणादिविरुद्धमन्त्रजपतीर्थनिषेवणादिकं ब्रह्महत्यादिवत्य-
रित्यज्य थ्रवणतदुपकारिण्यान्त्यादिकं यावज्ज्ञानमवश्यमनुष्टेय-
मिति ॥ ३३१ ॥

ननु विविदिष्वन्तीत्यत्र वेदनस्यैवेष्यमाणत्वेन कर्मतया प्रधान-
त्वात् तत्प्रत्येव वेदानुवचनादिकर्मणां साधनत्वमवगम्यते नेच्छां प्रति
अतः कथं ज्ञानात्पूर्वं तत्यागः संभवतीति चेत्तत्राह—

प्रत्ययार्थविषयं हि कर्मणा-

मुच्यते विविदिषेयुरित्यतः ।

न प्रकृत्यभिहितार्थवेदने
वेदवाचि विनियोगशासनम् ॥ ३३२ ॥

प्रत्ययार्थेति । प्रत्ययार्थः सन्वाच्येच्छा विषयो यस्य विनियोगशासनस्य तत्त्वोक्तं सप्तम्यन्तः क्वचित्पाठः विविदिषेयुरिति । विविदिषन्तीत्यस्य लडन्तस्यार्थतोनुकारः विविदिषन्तीत्यस्माद्वचस इत्यर्थः । प्रकृतिविदिधातुः वेदवाचि तमेतमित्यादिवेदवाक्ये विनियोगशासनं विनियोगबोधनं तमेतमित्यादिवाक्ये हि विविदिषन्तीत्यस्मात् सन् प्रत्ययार्थेच्छायामेव वेदानुवचनादिकर्मणां विनियोगो बोध्यते । न विदिप्रकृत्यभिहितात्मज्ञानेषि तस्येष्यमाणत्वेन कर्मत्वे उपीच्छाया एव प्रत्ययार्थत्वेन प्राधान्यात् तथैव कर्मादीनां साधनत्वेनान्वयस्य युक्त्वादित्यर्थः ॥ ३३२ ॥

नन्वप्रधानेनापि पदार्थानामन्वयो दृश्यते एकस्मिन् वाक्ये गुणप्रधानभावेन प्रयुक्तानां पदार्थानां परस्परान्वयनियमादिति चेत्सत्यम् । न सोपि प्रधानान्वयं विना भवति किन्तु प्रधानान्वयद्वारैव तत्त्विर्वाहाय भवति । न च यज्ञादीनां प्रकृत्यर्थान्वयमावे प्रधानान्वयमङ्गोस्ति अतः प्रधानभूतेच्छैव यज्ञादीनामन्वय इत्याह—

न प्रधानमपहाय वेदने-
नान्वयं व्रजति कर्मसाधनम् ।
संगतिर्भवति वेदनेच्छया
वेदनेन न तु कर्मणां क्वचित् ॥ ३३३ ॥

न प्रधानमिति । वेदनेनान्वाधानेनेत्यर्थः । कर्मशासनं कर्मेति वस्तुमात्रोपलक्षणम् । एवं प्रथमाद्वेन सामान्यत्यायं प्रदर्शयोत्तराद्वेन तत्प्रदर्शनफलमाह—संगतिरिति । अन्वयः ॥ ३३३ ॥

ननु प्रत्ययार्थस्यैव प्राधान्ये को हेतुः प्रकृत्यर्थ एव प्रधानं किञ्च स्थादित्याशङ्क्य प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थमेव प्राधान्येन सह व्रूप इति न्यायात् प्रत्ययार्थस्यैव प्राधान्यं सन्तप्रत्ययस्य चेच्छायामर्थं विहितत्वादिच्छायाः प्रत्ययार्थत्वात् प्राधान्यं न वेदनस्य प्रकृत्यर्थस्येत्याह—

न प्रधानमिह वेदनं भवे-
त्प्रत्ययार्थविषयां प्रधानताम् ।
उत्ससर्ज भगवन्निरङ्गुशं
येन पणिनिरलङ्घयशासनः ॥ ३३४ ॥

न प्रधानमिति । तत्र हेतुः—प्रत्ययार्थेति । उत्ससर्ज धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वेतिसूत्रेणोत्सर्गन्यायादनुशिष्टवानित्यर्थः ॥ ३३४ ॥

ननु सर्वत्रोत्सर्गतः प्रत्ययार्थस्य प्राधान्येषीच्छायामपवादोऽस्त्विति चेन्न तददर्शनादित्याह—

प्रत्यये सनि न चापवादकं
किंचिदप्युदितवानसौ मुनिः ।
येन तत्र गुणभावसुद्धहेत-
प्रत्ययाभिहितमर्थवस्तुनः ॥ ३३५ ॥

प्रत्येके सनीति । सन् प्रत्ययविषये सन् प्रत्ययार्थेच्छायामित्यर्थः । सन् प्रत्ययविधानस्थल इति वापवादकमुक्तन्यायस्येति शेषः । तत्र प्रकृत्यर्थं निमित्तीकृत्यासौ पाणिनः अर्थवस्तु इच्छाख्यं वस्तु ॥३३॥

नन्वपवादकानुकिरसिद्धा धातोः कर्मण इति प्रकृत्यर्थस्य सनर्थकर्मत्वाभिधानेन तं प्रति प्राधान्योक्तेरित्याशङ्क्ये व्यमाणत्वेन कर्मतयाऽर्थादेव प्रकृत्यर्थाप्राधान्यप्रतिपादनात् तस्य च शब्दान्वयानुपयुक्तत्वात् तदुपयुक्तस्य च शब्दप्राधान्यस्याप्रतिपादनान्मैवमित्याह—

धातोः कर्मण इत्युवाच भगवान्यत्पाणिनिस्तत्पुनर्धात्वर्थस्य निवेदयत्यभिमतं प्रधान्यमायुष्मतः । किन्त्वार्थं न तु शब्दगम्यमवदत्तेनापि तद्योद्यते नोत्सर्गस्य विना निमित्तमपरं संकोचनं युज्यते ॥३३६॥

धातोरिति । अभिमतं प्राधान्यमन्वयोपयुक्तं प्राधानमित्यर्थः । अस्यैव विवरणं तु शब्दगम्यमवददिति । आयुष्मतः प्रमाणव्यापारानभिज्ञस्य तवेत्युपहासः । कीदृशं तर्हि तत्प्राधान्यमित्याकाङ्क्षापूर्वकमाह— किन्त्विति । आर्थं धात्वर्थस्येच्छाकर्मत्वानुपपत्तिगम्यमित्यर्थः ॥३३६॥

ननु कर्मत्वप्रयुक्तं यत्प्रकृत्यर्थप्राधान्यं तदार्थमेव किमिति गृह्णसे तत्राह—

धातोः कर्मण इत्युदीरणमिदं साधारणं हश्यते शब्दार्थत्वविशेषसूचकतया न ह्यत्र सूत्रे पदम् ।

धात्वर्थस्य तु कर्मतावचनमत्रोच्चारितं केवलं
तत्त्वार्थेऽप्युपपद्यमानमधुना नोत्सर्गपीडाकरम् ॥ ३३७ ॥

तेनापीति । यदा प्रकृत्यर्थस्य कर्मत्वप्रयुक्तस्यापि प्राधान्यस्याङ्गीकारे
इच्छाप्राधान्यं न स्यात् एकस्मिन् वाक्यार्थे एकस्यैव प्रधानत्वात्
तथाचान्वयसिद्धर्थं तत्प्राधान्यस्य शाब्दत्वमपि वक्तव्यमेव । अन्यथा
तत्सूत्रं नोपपद्येतेत्याशङ्क्यैकस्मिन्नपि वाक्यार्थं शाब्दार्थप्राधान्यद्वय-
स्याविरोधात् न प्रकृत्यर्थप्राधान्यस्यान्वयसिद्धर्थं तस्य शाब्दत्वापत्तिः
न वा तस्यार्थवत्वे सूत्रानुपपत्तिरित्याह—तेनापीति । प्रकृत्यर्थार्थप्रा-
धान्येनापीत्यर्थः । तद्वातोःकर्मण इति प्रकृत्यर्थकर्मत्वप्रतिपादकवचनं
योक्ष्यते युक्तं भविष्यतीत्यपवादकाभावेष्युत्सर्गवाधो भवत्विति वक्तुं
न शक्यं न्यायविरुद्धत्वादिति फलितमाह नोत्सर्गस्येति । उत्सर्गस्य-
प्रत्ययार्थप्राधान्यविषयोत्सर्गन्यायस्य निमित्तं वाधकमपरं कर्मत्व-
प्रयुक्तप्रकृत्यर्थप्राधान्यातिरिक्तं संकोचनं वाधनमतिप्रसङ्गादिति
भावः । ननु प्रकृत्यर्थप्राधान्यस्यार्थिकत्वप्रतिपादनपदाभावात् कथं
तस्य तत्त्वशिश्रीयत इत्याशङ्क्य शाब्दत्वसूत्रकविशेषणस्याप्यभावात्
कर्मत्वमात्रस्यैव तत्राभिधानात्तस्य चार्थिकप्राधान्येष्युपपन्नत्वात्रौ
तसर्गिकप्रत्ययार्थप्राधान्यमङ्गेन शाब्दत्वं कल्पयितुं युक्तमित्यभिप्रेत्यो-
क्तमेव विशद्यति । धातोः कर्मण इत्युदीरितमिति उदीरितमुदीरणं साधारणं
धात्वर्थप्राधान्यस्य शाब्दत्वार्थत्वसाधारणं शाब्दार्थत्वविशेषसूचक-
तया शाब्दत्वार्थत्वलक्षणविशेषसूचकत्वेन प्रकृतिधात्वर्थप्राधान्यस्येति
शेषः । कर्मतावचनं कर्मत्वप्रतिपादकं धातोः कर्मण इति वचनमत्रसूत्रे
तत्कर्मतावचनमार्थे प्रकृत्यर्थप्राधान्य इति शेषः । उत्सर्गपीडाकरमौ-
तसर्गिकप्रत्ययार्थप्राधान्यापवादकमित्यर्थः ॥ ३३७ ॥

इच्छाया एव प्राधान्यं शाब्दमित्यस्य सूचकमप्यस्मिन् सूत्रे-
उस्तीत्याह—

इच्छायामिति सूत्रकारवचनं प्राधान्यपक्षे भवे-
 दिच्छार्थस्य समझसं न खलु तत्सन्प्रत्ययार्थे गुणे ।
 धात्वर्थे ननु सन् भवेदिति वदेदिच्छा गुणश्चेद्भवे-
 दिच्छायामिति वक्ति तेन वदति प्रधान्यमिच्छागतम् ॥
 ॥ ३३ ॥

इच्छायामितिः । धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वेत्यत्रे-
 च्छायामिति सूत्रकारवचनम् इच्छार्थस्येच्छारूपार्थस्य तत्सूत्र
 कारवचनं गुणेऽप्रधाने सूत्रकारो हि पाणिनिः इषिसमानकर्तृ-
 कादिषिकर्मणो धातोरिच्छायां वाच्यायां सन् प्रत्ययो भवती-
 त्याह । इदं च सन्वाच्येच्छायाः प्राधान्य एव संगच्छते
 नत्वप्रधान्ये प्रकृतिप्रत्ययौ गुणविशिष्टं प्रधानमर्थं ब्रूत इति
 न्यायेन प्रधानस्यैव वाच्यत्वात् यदि च सनर्थस्येच्छाया अप्रा-
 धान्यं सूत्रकारस्य विवक्षितं भवेत्तदा धातोरिच्छाकर्मणः समानकर्तृ-
 काद्वेत्येव सूत्रं प्रशीय इष्यमाणं धात्वर्थं एव सनं विद्ध्यादिच्छाया-
 मिति च पृथग्वर्ति अतस्तस्येच्छागतमेव प्राधान्यं संमतं तथा चोत्स
 गन्यायेन प्रत्ययार्थेनैव यज्ञादीनामन्वय इति भावः । नन्वौत्सर्गिकप्रत्य-
 यार्थप्राधान्यस्यापि क्वचिद्वाधी वृष्टः अश्वेन जिगमिषतीत्यत्रेष्य
 माणगमनेनैवाश्वस्य साधनेनान्वयदर्शनात् तद्वदत्रापीष्यमाणज्ञान-
 स्यैव साध्यतया साधनाकाङ्क्षायां यज्ञादीनां तप्रत्येव साधनत्वेना-
 न्वयो वक्तव्य इति चेत्र तत्र हि गमनेच्छायाः कथमप्यश्वसाध्यत्वानु-
 पपत्त्या वलवद्वाधकबलेन गमनस्य साक्षादश्वसाध्यत्वसम्भवाच्च ।
 इष्यमाणगमनसाधनत्वमश्वस्य बोध्यते प्रकृते तु न तथा यज्ञादेर-
 प्रमाणत्वेन ज्ञानसाधनत्वासंभवात् परम्परया साधनत्वसंभवे च
 तत्प्रथमभावितदिच्छां प्रत्येव साधनत्वौचित्यात् । तत्साधनत्वं
 चिना ज्ञानसाधनत्वस्याप्ययोगात् ॥ ३३ ॥

नन्विच्छाया विषयसौन्दर्यलभ्यत्वान्न यज्ञादिसाध्यत्वमिति चे-
त्तुल्यं ज्ञानेषि तस्यापि प्रमाणप्रमेयपरतन्त्रस्य साक्षाद्यज्ञादिसाध्यत्वा-
भावात् तस्मादौत्सर्गिकप्रधान्यवाधकाभावादाशयशुद्धिद्वारा विवि-
दिषां प्रत्येव यज्ञादेः साधनत्वं श्रोतमित्युपसंहरति—

तस्मात्कर्म समस्तमेव तु भवेच्चिद्च्छाजनेः साधनं
शास्त्रेणोक्तमतः समस्तमपि तद्यत्नेन हेयं यतः ।
द्रष्टव्यत्वमनूद्य साधनतया यज्ञत्प्रतीचिः श्रुतं
वेदान्तश्रवणादिकं भवति तत्कर्त्तव्यमावश्यकम् ॥३४६॥

तस्मादिति । इच्छाजनेविविदिषोत्पत्तेः कर्मणां विविदिषासाधनत्वेन
ज्ञानं प्रति बहिरङ्गत्वसाधनफलमाह—अतः समस्तमपाति । तद्-वेदानुवचन-
दानजपादिकर्म, यत्नेन श्रद्धाजाग्रं विहाय किं तस्य कर्त्तव्यमिति
सम्बन्धः । द्रष्टव्य इत्यत्र प्रकृत्यर्थात्मदर्शनमित्यर्थः । साधनतया—दर्शन-
साधकतया । यच्छब्दार्थमाह—वेदान्तश्रवणादिकमिति । आदिपदेन मनननिदि-
ध्यासने शान्त्यादिकं च गृह्णन्ते । आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः आत्मानं पश्ये-
दिति आत्मदर्शनमनूद्य तत्साधनत्वेन श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्या-
सितव्यः शान्तो दान्त इत्यादिना यच्छब्दार्थसाधनं विधीयते तदव-
श्यमपरोक्षात्मदर्शनकामेन यतिना कर्त्तव्यमित्यर्थः ॥ ३४६ ॥

नन्विद्मात्मदर्शनं किकरणकं किमुपकरणकमित्याकाङ्क्षार्यां
सुखप्रतिपत्त्यर्थं विभज्य दर्शयति ।

वेदान्तवाक्यमिह कारणमात्मबोधे
हेत्वन्तराणि परिपन्थिनिवर्हणानि ।
यज्ञादिकानि दुरितं जपयन्ति बुद्धे-
स्तत्त्वं पदार्थविषयं तम उत्तराणि ॥ ३४० ॥

बेदान्तवाक्यमिति । तत्त्वमादि वाक्यं कारणं करणं हेत्वन्तराणि यज्ञादीनि श्रवणादीनि च परिपन्थनिवर्हणानि विद्योत्पत्तौ तत्फलाचिद्यानिवृत्तौ च प्रतिबन्धनिरासीनि कस्य किं प्रतिबन्धनिरासित्वमित्याकाङ्क्षायां यज्ञादीनां विद्योत्पत्तिप्रतिबन्धनिरासित्वं श्रवणादीनां च तत्फलप्रतिबन्धनिरासित्वमित्याह—यज्ञादिकानीति । बुद्धेरन्तः करणस्य दुरितं विविदिषोत्पत्तिप्रतिबन्धनद्वारा ज्ञानोत्पत्तिप्रतिबन्धकं पापादृष्टं क्षपयन्ति नाशयन्ति । उत्तराणि विविदिषानन्तरवर्तीनि श्रवणादीनि तत्त्वंपदार्थविषयं तम अज्ञानं क्षपयन्ति । तथा चात्मज्ञाने तत्त्वमादिवाक्यं करणं यज्ञश्रवणादिकं तूपकारकं तत्रापि यज्ञादिकं विविदिषोत्पत्तिप्रतिबन्धकदुरितादृष्टिर्वहणद्वारोपकरोति श्रवणादिकं तु पदार्थद्वयविषयाज्ञाननिर्वहणद्वारोपकरोतीत्युक्तमित्यर्थः ॥ ३४० ॥

ननु चिदेकरसब्रह्मात्माथ्रयविषयमज्ञानमेकमेव तत्त्व वाक्यार्थ-ज्ञानैव निरस्यं तत्कथं तदतिरेकेणान्तरङ्गसाधननिरस्यं तत्त्वंपदार्थ-विषयाज्ञानं पृथगुच्यत इत्याशङ्क्यं सत्यं स्थूलदृष्ट्यनुरोधैनैव तदुक्तम् । उत्तमबुद्धीनान्त्वज्ञानमेकमेव ब्रह्मात्मसाक्षात्कारेणैव निवर्त्य नान्तरङ्गसाधनेनेत्याह—

तत्त्वंपदार्थविषयं तम इत्यपीद-
मर्वागवस्थजनदृष्टिमपेद्य गीतम् ।
अज्ञानसुन्नमदशां पुनरेकमेव
संसारमूलमपवर्गफला च विद्या ॥ ३४१ ॥

तत्त्वंपदार्थविषयमिति । अर्धागवस्थजनदृष्टिमर्वाचीनप्राणिदृष्टिमविवेकिदृष्टिमिति यावत् । गीतमुक्तम् । उत्तमदशां विवेकिनमपवर्गफलाध्विद्यानिवृत्तिफला, विद्या-ब्रह्मात्मसाक्षात्कारः ॥ ३४१ ॥

किं तर्हन्तरङ्गसाधनकृत्यं पदार्थविषयासंभावनादिनिवृत्ति
रित्याह—

अज्ञानसंशयविपर्ययरूपकाणि

ब्रह्मात्मबुद्धिजननप्रतिबन्धकानि ।

तत्त्वंपदार्थविषयाणि निवर्तयन्ति

ह्यावृत्तिमन्ति मननश्रवणादिकानि ॥ ३४२ ॥

अज्ञानेति । अज्ञानं तात्पर्यादिज्ञानाभावः असंभावनादि वासनादाढ्यं वा । संशयः अहं ब्रह्म वा न वेत्येवमादिरूपः । विपर्ययः अहं कर्तैत्येवमादिरूपः । बुद्धिपदेनाविद्यानिवृत्तिफलशिरस्कबुद्धिरूच्यते । ननु किं सकृदेव श्रवणाद्यनुष्ठेयं तत्राह—आवृत्तिमन्तीत । पुनः पुनरनुष्ठानमावृत्तिः दीर्घकालादरनैरन्तर्यानुष्ठितानीत्यर्थः । तत्र श्रवणादिस्वरूपपरिज्ञानं विना तदनुष्ठानायोगात् ॥ ३४२ ॥

कानि तानि श्रवणादीनीत्याकाङ्क्षायामादौ श्रवणस्य
लक्षणमाह—

शब्दशक्तिविषयं निरूपणं

युक्तिः श्रवणमुच्यते बुधैः ।

वस्तुवृत्तिविषयं निरूपणं

युक्तिः मननमित्युदीर्यते ॥ ३४३ ॥

शब्दशक्तीति । शक्तिपदं तात्पर्यस्याप्युपलक्षणं वेदान्तानां शक्तितात्पर्यावधारणं श्रवणमित्यर्थः । युक्तिः उपक्रमादिभिः । इदं च तात्पर्यावधारणे हेतुः । मननलक्षणमाह—वस्तुवृत्तेति । वस्तु ब्रह्मात्म्यं तस्य वृत्तं स्वरूपं तद्विषयं निरूपणं चिन्तनं युक्तिः आरम्भणाद्य-

धिकरणसिद्धन्यायैः वेदान्तैः श्रुतस्य वस्तुनो युक्तिओऽनुचिन्तनं मनन-
मित्यर्थः ॥ ३४३ ॥

निदिध्यासनलक्षणमाह—

चेतसस्तु चितिमात्रशेषता
ध्यानमित्यभिवदन्ति वैदिकाः ।
अन्तरङ्गमिदमित्यमीरितं
तत्कुरुच्च परमात्मबुद्धये ॥ ३४४ ॥

चेतस इति । चेतसस्तत्त्वमादिवाक्यजन्यवृत्तिमदन्तः करणस्य
चितिमात्रशेषता ब्रह्मात्मैक्यविषयता विजातीयप्रत्ययमकृत्वा अहं
ब्रह्मास्मीति ब्रह्मात्मविषयप्रत्ययप्रवाहो निदिध्यासनमित्यर्थः । एवं
शान्त्यादिलक्षणमपीन्द्रियनिग्रहादिकं तत्र तत्रोक्तमुपजीव्यमन्तरङ्ग
साधनं न यज्ञादिवस्त्याज्यं किन्तु यावत्कलोदयमनुष्टेयमित्याह—
अन्तरङ्गमिति । तत्-अन्तरङ्गसाधनम् ॥ ३४४ ॥

निदिध्यासने पक्षान्तरमाह—

श्रवणमननबुद्धयोर्जातयोर्यत्कलं त—
निपुणमतिभिरुचैरुच्यते दर्शनाय ।
अनुभवनविहीना यैवमेवेति बुद्धिः
श्रुतिमननसमाप्तौ तन्निदिध्यासनं हि ॥ ३४५ ॥

श्रवणेति । श्रवणमननबुद्धयोः जातयोर्यत्कलं तद्दर्शनाय भवतीति
निपुणमतिभिरुच्यते इति सम्बन्धः । एतदेव विशदयति—अनुभवन-

विहीनेति । श्रुतमननसमाप्तं श्रुतं श्रवणं दीर्घकालादरनैरन्तर्यानुष्ठानेन श्रवणमननपरिपाके सतीत्यर्थः । अनुभवनविहीना साक्षात्कारत्वरहिता या एवमेवेति बुद्धिः अहं ब्रह्मैवेति निर्णयात्मिका बुद्धिः तदेव निदिध्यासनं नाम अस्मिन् पक्षे श्रवणमननयोरेवानुष्ठेयत्वम् । निदिध्यासनं तु दीर्घकालमनुष्ठितश्रवणमननफलरूपनिर्णया बुद्धिर्यदा भवति तदैव साक्षात्कारो भवतीति नानुष्ठेयं पूर्वस्मिन् पक्षे तु निदिध्यासनमपि पृथगनुष्ठेयमिति भेदः ॥ ३४५ ॥

तदेवमन्तरङ्गवहिरङ्गसाधनानां प्रतिबन्धकनिरासित्वमेव ।
तन्निराससहकृतवेदान्तमहावाक्यमेव फलवत्साक्षात्कारं जनयतीत्युपसंहरति—

पूर्वाण्यदृष्टपरिपन्थिनिर्बहुर्णानि
दृष्टं हरन्ति च विरोधिनमुन्नराणि ।
वाक्यं निरस्तसकलप्रतिबन्धकं स-
दात्मानमद्यमखण्डमबुद्धमाह ॥ ३४६ ॥

पूर्वाणीति । विविदिषा पूर्वमावीनि यज्ञादिवहिरङ्गाणि दृष्टं विरोधिनमसम्भावनादिप्रतिबन्धकम्, उराणि अन्तरङ्गाणि ॥ ३४६ ॥

एवं वहिरङ्गसाधनसमुपार्जितबुद्धिशुद्धेः अन्तरङ्गसाधनम-
सकृदनुतिष्ठतः सन्यासिनः किमस्मिन्वेव जन्मनि विद्योत्पत्तिः किं
वा कर्मफलवज्ञानान्तरेपीत्याकाङ्क्षायामित्याह—

यज्ञादिक्षपितसमस्तकल्मषाणां
पुत्रादित्रयगतसङ्गवर्जितानाम् ।

संशुद्धे पदयुगलार्थतत्त्वमार्गे

प्रायेणोद्भवति हि जन्मनीह विद्वा ॥ ३४७ ॥

यज्ञादीति । पुत्रादित्रयगतसङ्घर्जितानां पुत्रवित्तलोकैषणाशून्यानां परमहंससंन्यासिनामिति यावत् । संशुद्धे पदयुगलार्थतत्त्वमार्गे पदद्वयार्थं एव तत्त्वमार्गः आत्मतत्त्वप्राप्नुयापायः आत्मतत्त्वप्रतिपत्त्युपायभूततत्त्वं पदार्थे सम्यक् शोधिते सतीत्यर्थः । इह-जन्मन्यसकृत् साधनानुष्टानजन्मनि, प्रायेणेत्यनेन सकलप्रतिबन्धके निरस्ते इह भवति अन्यथा तु जन्मान्तरेपीति सूचितम् ॥ ३४७ ॥

तदेव विशदयति—

अत्रैव जन्मनि भवेदपवर्गदायि

वाक्यप्रसूतमनुभूतिफलावसानम् ।

ज्ञानं निवारकनिमित्तवशाद्भुष्मि-

जन्मन्यपीति वचनादवगम्यते हि ॥ ३४८ ॥

अत्रैवेति । साधनानुष्टानवत्येव निवारकनिमित्तवशादागामिदेहारम्भकारब्धकर्मशक्तिलक्षणज्ञानोत्पत्तिप्रतिबन्धकनिमित्तवशात् अभुष्मिन् जन्मनि जन्मान्तरेषि तदनुभवावसानं ज्ञानं भवतीत्यवगम्यते । यदि प्रारब्धकर्मणो देहान्तरारम्भककर्मशक्तिर्भवति भवेत्तदा श्रवणादिसाधनपौष्टक्ये सति तस्मिन्नेव जन्मनि विद्योत्पत्तिर्भवति यदि तादृशी शक्तिविद्यते तदा साधनपौष्टक्येषि तत्प्रतिबद्धत्वात् विद्योत्पत्तिः किन्तु जन्मान्तरे प्रतिबन्धविगम्यमपेक्ष्य भवतीत्येवव्यवस्थायां लिङ्गमाह—वचनादिति । वचनप्रतिपन्नार्थसामर्थ्यादित्यर्थः ॥ ३४८ ॥

किं च तद्वचनं यदर्थसामर्थ्यादेवमङ्गीक्रियते तदाह—

ज्ञानोत्पत्तिं वामदेवस्य गर्भे
 श्रुत्वा विद्धः साधनं प्राच्यमस्य ।
 योगभ्रष्टस्येत्यवष्टुभतोऽपि
 विज्ञातव्यं साधनं प्राच्यमस्य ॥ ३४६ ॥

ज्ञानोत्पत्तिमिति । प्राच्यं प्राग्भवीयं गर्भे वसन्नेव गर्भस्थो
 वामदेवः प्रतिपेदे अहमनुरभवं सूर्यश्चेत्यादिना गर्भस्थस्यैव वाम-
 देवस्य विद्योत्पत्तिः श्रूयते । न च तदा साधनानुष्टानं तस्य संभवति ।
 अतः प्राग्भवीयमेव साधनजातं तस्य तदानां विद्यामुत्पादयतीति
 वक्तव्यम् । प्राग्भवीयसाधनस्य च परिपुष्कलस्य प्रतिबन्धकं विना
 फलविलम्बानुपपत्तेः । प्रतिबन्धकस्य चान्यस्याभावात् प्रारब्धकर्मणो
 देहान्तरारम्भकशक्तिविशेष एव प्रतिबन्धकः कल्पयत इत्यर्थः ।
 तदुक्तम् ‘आगामिप्रतिबन्धस्तु वामदेवे समीरित’ इत्यागामिप्रतिबन्धो
 जन्मान्तरहेतुः । प्रारब्धावशेष इत्यर्थं इति तद्वयाख्यानं प्रतिबन्धक-
 वशात् जन्मान्तरेषि फलं भवतीत्यत्र गीतावचनमपि प्रमाणमाह—
 येवेति । साधनमनुष्टानप्रतिबन्धकवशात् फलमप्राप्य मृतो योगभ्रष्टः
 तद्विषया स्मृतिस्तथा अस्य वामदेवस्य जन्मान्तरे विद्यासाधनवत इति
 वा । “पार्थं नैवेह नामुत्र विनाशस्तस्य विद्यते । शुचीनां श्रीमतां गेहे
 योगभ्रष्टोभिजायत” इत्यादियोगभ्रष्टस्मृत्यापि जन्मान्तरीयसाधनं
 जन्मान्तरीयविद्यामुत्पादयतीति ज्ञायत इत्यर्थः ॥ ३४६ ॥

ननु दृष्टफलस्य श्रवणस्य जन्मान्तरीयफलसम्बन्धो ऽनुपपत्त
 इति चेत्र—प्रतिबन्धके सति जन्मान्तरीयफलसम्बन्धे दृष्टफलत्वा-
 नुपपत्त्यभावात् यथा चित्रायागस्य दृष्टफलस्यापि कदाचिज्ञमान्त-
 रीयफलत्वमित्याह—

चित्रादिवद्ववति साधनजातमस्य
 ज्ञानप्रसूतिकरमित्यवगच्छ सर्वम् ।
 अभ्यग्रशुष्यदखिलौषधिकस्य पुंसो
 वृष्टिप्रदेषिरधिकारवशादिहैव ॥ ३५० ॥

चित्रादिवदिति । आदिपदेन पुत्रेषिर्गृह्णते । अस्याधिकारिणः सर्वं साधनजातमिति सम्बन्धः । तर्हि कारीर्यपि कदाचिज्जन्मान्तरीयवृष्टिफला स्यान्तेत्याह—अभ्यग्रेति । अभ्यग्रमिदार्नीं शुष्यन्तः अखिलौषधयो यस्य स तथा तस्य पुंसः अधिकारवशादिष्ठिः कारीरीष्टः इहैव वृष्टिप्रदेति सम्बन्धः । कारीरीचित्रिवाक्यशेषे होषधीनामाप्यायमानत्वश्रवणात् शुष्यतसस्यसंजीवनकाम एव कारीरीष्टावधिकारीति तदौषधिपुष्टिरेव कारीरीफलं न सामान्येनौषधिपुष्टिमात्रं फलमतो न जन्मान्तरे तत्कलसंभवः । इह फलादर्शने साधनवैकल्यमेव तत्र कल्पनीयं श्रवणादिकं तु चित्रादिवत् फलसाधनमात्रं न त्वैहिकफलसाधनम् । अतः प्रतिबन्धकवलात् कालान्तरेषि ज्ञानजन्मनि न विरोध इत्यर्थः ॥ ३५० ॥

एवमन्तरद्ववहिरङ्गसाधने तयोर्ज्ञानसाधनत्वप्रकारं चोत्तवा तयोरनुष्टानेषि विशेषं वदन्नादौ वहिरङ्गसाधनं फलाभिसन्धिविधुर्मांश्वरार्पितमेव चित्तशुद्धिद्वारा विविदिषासाधनम् । अन्यथा तस्य कर्मणा पितृलोक इति श्रुतिप्रतिपत्तिपितृलोकादिसाधनत्वमेवेति विशेषमाह—

बहिरङ्गसाधनमशेषगुरोः
 परमेश्वरस्य चरणाम्बुजयोः ।

नियमात्समर्पितमशेषमधं
विनिहन्ति बुद्धिनिलगं सुमहत् ॥ ३५१ ॥

बहिरङ्गेति । बुद्धिनिलयम्-अन्तःकरणनिष्ठम् । अन्तरङ्गे तु नैत-
दित्याह-न तथेति । तथा बहिरङ्गवदीश्वरार्पणबुद्ध्यनुष्ठितत्वेनोपलब्धिजने: ज्ञानोत्पत्तेः, अन्तरङ्गमेवाह-शमदमप्रभृतीति । शमोऽन्तरिन्द्रियनिग्रहः
दमो बहिरिन्द्रियनिग्रहः आदिपदेनोपरतितिक्षासमाधानश्चद्वा-
श्रवणादीनां ग्रहणम् ॥ ३५१ ॥

अन्तरङ्गबहिरङ्गवदीश्वरार्पितत्वेनोपकारकं न भवति चेत्तहि
कथमुपकारकम् ? अनुष्ठानमात्रेणोत्याह—

न तथान्तरङ्गमुपलब्धिजने-
रूपकारकं शमदमप्रभृति ।
तदनुष्ठितं परमहंसजनैः
परमात्मतत्त्वमुपलम्भयति ॥ ३५२ ॥

तदनुष्ठितमिति । तदन्तरङ्गमनुष्ठितमनुष्ठितमेव सदुपलम्भयति
नत्वीश्वरार्पितं सदित्यर्थः । ननु बहिरङ्गे भगवत्समर्पणमुत्कर्षकारण-
मस्ति अत्र तादृशमुत्कर्षकारणं नास्तीत्याशङ्क्य सम्यक्परमहंसा-
नुष्ठितत्वमुत्कर्षकारणमित्याह—परमहंसजनैरिति । उपलम्भयति
बोधयति ॥ ३५२ ॥

बहिरङ्गाणां भगवत्समर्पणे भगवद्वचनं प्रमाणमाह—
भगवाननादिनिधनः कृपया
हरिरेतदाह जगदेकहितः ।

सकलं समर्प्य मयि युक्तमनाः

कुरु कर्म शुद्धिकरमित्यसकृत् ॥ ३५३ ॥

भगवानिति । अतादिनिधन आद्यन्तरहितः “यत्करोषि यदश्नासि-
यज्ञुहोषि ददासि यत् । यत्पसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मर्दर्पणम् ॥ शुभा-
शुभफलैरेव मोक्षसे कर्मबन्धनै” रित्यादिना भगवान् निखिलकर्मणां
ब्रह्मार्पणं तादृशानामेव परिपन्थिनिवर्हणत्वं च दर्शयतीत्यर्थः ॥ ३५३ ॥

नैवमन्तरङ्गसाधनस्य ब्रह्मार्पणं दर्शितमतस्तदनुष्टानमा-
त्रेणैव ज्ञानसाधनमित्याह—

न तथान्तरङ्गफलसंन्यसनं

कच्चिद्विच्चिवानत इदं विदितम् ।

अनपेद्धथ तत्फलपरित्यजनं

परमात्मनिश्चयफलं तदिति ॥ ३५४ ॥

न तथेति । तथा बहिरङ्गफलत्यागकीर्तनवदन्तरङ्गफलसंन्यसन-
मन्तरङ्गस्य फलस्य संन्यसनमीश्वरेषणं नोच्चिवान् भगवानिति शेषः ।
भगवदनुक्तिरतः शब्दार्थः । इदंशब्दार्थमाह—अनपेद्धेति । तत्फलप-
रित्यजनं तस्मिन्नीश्वरेऽपर्णं परमात्मनिश्चयफलमिति बहुत्रीहि:
तत् अन्तरङ्गसाधनम् ॥ ३५५ ॥

बहिरङ्गाणां भगवत्समर्पणे मनः शुद्धिकरत्वमित्यत्रोपपत्ति-
रप्यस्तीत्याह—

अपि च बन्धनहेतुतया श्रुतं

समसमीक्षणकौशलशालिनः ।

भवति शुद्धिकरं न च बन्धकृ-
द्वचति कर्म तथा घटते हि तत् ॥ ३५५ ॥

अपि चेति । बन्धनहेतुतया श्रुतं कर्मेति सम्बन्धः । समसमी-
क्षणकीशलशालि समं ब्रह्म परिणिताः समदर्शिन इत्यत्र समशब्दस्य
ब्रह्मपरत्वे स्थिते तत्समीक्षणे न कौशलशालिब्रह्मार्पणबुद्धानुष्ठानेन
सामर्थ्ययुक्तं सदित्यर्थः । समसमीक्षणकौशलशालिन इत्येकं वा पदं
ब्रह्मसमीक्षणे सामर्थ्ययुक्तस्य पुरुषस्यात्म्य च सामर्थ्यं भगवदर्पणं
कर्म पुरुयात्मकमपि बन्धहेतुतया श्रूयते । पुरुयो वै पुरुयेन कर्मणा
भवतीत्यादौ तत्र यदि कर्म अपरित्यक्तफलं स्यात्तदा संसार
हेतुतया अशुद्धस्य तस्य शुद्धिहेतुत्वं न घटते न हि पङ्केन पङ्कप्रक्षा-
लनं भवति । भगवदर्पणे तु तेन शुद्धत्वाच्छुद्धिकरमेव भवति न
बन्धकृदित्यर्थः । तदुक्तं “यज्ञार्थात् कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्मबन्धनं”
इति । ननु बन्धहेतोः कर्मणः फलत्यागमात्रेण कथं शुद्धिहेतुत्वमि-
त्याशङ्कय “योगिनः कर्म कुर्वन्ति सद्वृत्यत्वात्मशुद्धय” इत्यादिस्मृतेः
प्रमाणसिद्धत्वान्मैवमित्याह—तथेति । तथा—भगवदर्पणे सति, तत्कर्म
घटते, हि—शुद्धिकरं भवति हीत्यर्थः ॥ ३५५ ॥

अन्तरङ्गाणां च बन्धहेतुतया कचिदप्यनवगमात् ज्ञानहेतुत्वावग-
माच्च स्वतः शुद्धत्वान्मैवरार्पणापेक्षेत्याह—

यदिह साधनमात्मधियः श्रुतं
न च फलान्तरहेतुतया श्रुतम् ।
शमदमादिकमत्र तु कौशलं
किमपि काङ्क्षितमस्ति न सिद्धये ॥ ३५६ ॥

यदीति । इह वेदान्ते यत् शमद्मादिकमात्मधियः साधनं श्रुत फलान्तरहेतुतया च न श्रुतमिति सम्बन्धः अत्र शमद्मादिके कौशल-मनुष्टानव्यतिरेकेण पुरुषसामर्थ्यमीश्वरार्पणमित्यर्थः ॥ ३५६ ॥

नन्दीश्वरार्पणवुद्धानुष्टेयं चेत्तहि कथं कर्तव्यमित्याकाङ्क्षाया-
मुक्तार्थाध्यायानुवादपूर्वकं तदाह—

उक्तं साधनजातमत्र सकलं विद्यासमुत्पत्तये
यस्मिन् कर्मणि वैदिकेन विधिना नुच्छः परिव्राजकः ।
कर्तृत्वाद्युपमर्दनेन भवता विद्यानुकूलात्मना
कर्तव्यं तदशेषतस्तदनु ते विद्याविपाकं ब्रजेत् ॥ ३५७ ॥

उक्तमिति । अत्रास्मिन्नध्याये विद्यासमुत्पत्तये साधनजातवैरा-
ग्यदाढ्यश्वरणादिशान्त्यादिकं सकलमुक्तं साधनं विशिनष्टि
यदीमक्षिति । यस्मिन्कर्मणि साधने वैदिकेन विधिना परिव्राजकः परम-
हंसयतिः नुच्छः नियुक्तः तत्साधनजातमुक्तमिति सम्बन्धः ।
वहिरङ्गसाधनस्याप्युपलक्षणमेतत् । कथं कर्तव्यमित्यस्योत्तरमाह—
कर्तृत्वादीति । कर्तृत्वाद्यभिमानवाधेन विद्यानुकूलात्मना विद्यानुकूल
आत्मान्तः करणं यस्य भवतः स तथोक्तः । असौ स्वरूपं यस्य कर्तृ-
त्वाद्युपमर्दनस्येति वा तच्छ्वरणादिसाधनमशेषतः सर्वं तदनु तथा-
नुष्टितश्वरणाद्यनन्तरं विपाकं फलपर्यन्ततां विद्या हि साध्यतया शेषि-
भूता अकर्त्रात्मानमेव विषयीकरोति तदानुकूलयेन श्वरणादिकमपि
कर्तृत्वाद्यभिमानं परित्यज्याकर्तृभावनापूर्वकमेव कर्तव्यम् । अन्यथा
शेष्यनुत्पादप्रसङ्गात् । कर्तृत्वाद्यभिमानराहित्येन श्वरणादौ कृते
विद्यापि फलपर्यवसाना भवति अतस्तथैव कर्तव्यम् । अत्र चामानि-
त्वमद्भिमित्यादयो धर्मा अपि सूचिताः ॥ ३५७ ॥

ननु नुञ्चः परिवाजक इत्यत्र श्रवणादौ परिवाजकोधिकारीत्युक्तं तत्किं स एवाधिकारी तर्हि विवेकादिसम्पन्नैर्गृहस्थादिभिरनुष्ठितं श्रवणादिकं व्यर्थं स्यादित्याशङ्क्य न केवलं तस्यैवाधिकारः किन्तु गृहस्थादीनामपि परन्तु तैरनुष्ठितं श्रवणादिकं कदाचित् संन्यास-मासाद्यैवासंभावनादिनिवृत्तिद्वाराफलवद्विद्यां जनयति न तु तं विना अतो न व्यर्थमित्याह—

वानप्रस्थगृहस्थनैषिकजनैरन्यैश्च वर्णाश्रमैः
कर्मव्यध्वनिषेवितं भवति वै जन्मान्तरे पाचकम् ।
विद्यायाः श्रवणादिलक्षणमिदं न ह्येतदेषां क्वचि-
च्छास्त्रेण प्रतिषिद्धभीचितमिदं शूद्रस्य दृष्टं यथा ॥३५८॥

वानप्रस्थति । जनशब्देन ब्राह्मणो विवक्ष्यते वर्णपदेन क्षत्रविशौ आश्रमपदेनोपकुर्वाण इति भेदः । कर्त्तव्यं साधनं सुनिषेवितं सादरं वैराग्याद्यमानित्वादिपूर्वमनुष्ठितमित्यर्थः । वैशब्दोऽवधारणे । जन्मान्तर इति परमहंससंन्यासकालोपलक्षणम् । पाचकं—परिपाकहेतुः । वानप्रस्थगृहस्थनैषिकजनैरन्यैश्च वर्णाश्रमैः सुनिषेवितमिदं श्रवणादिलक्षणं कर्त्तव्यम् । जन्मान्तर एव विद्यायाः पाचकं भवतीत्यन्वयः । ननु ज्ञानसाधनश्रवणादौ गृहस्थादीनां वा कथं प्रवृत्तिः प्रापकाभावादित्याशङ्क्य श्रवणस्य दृष्टफलत्वेन सामान्यतो गृहस्थादीनामप्यधिकारप्राप्तेः । तस्य च शूद्रादेरिव निषेधाभावेनापवादाभावात् प्रवृत्तिः संभवतीत्यभिप्रेत्याह—न हीति । एतत्—श्रवणादिकमेषां गृहस्थादीनाम्, इदं—श्रवणादिनिषेधनम् ॥ ३५८ ॥

ननु यदि गृहस्थादीनामधिकारे सत्यपि तैः सम्यगनुष्ठितं श्रवणादिकं जन्मान्तर एव फलवद्विद्यां जनयति तर्हि परमहंसानुष्ठितं

कथमस्मिन्नेव जन्मनि जनयेदित्याशङ्क्य संन्यासस्यापि सर्वश्रुति-
स्मृतिषु विद्यासाधनत्वेन श्रुतत्वात्सौकर्येण श्रवणाद्यनुष्ठानोत्कर्ष-
स्यापि संभवात् तस्य च गृहस्थादावभावात् तस्मिन् जन्मनि
विद्योत्पत्तिः परमहंसे च तत्संभवात् तस्य तस्मिन्नेव जन्मनि
प्रारब्धलक्षणपूर्वोत्कर्त्तिवन्धकाभावे विद्योत्पत्तिः संभवतीत्याह—

सर्वश्रुतिस्मृतिवचोभिरयं परिव्राद्-

मुण्डः शुचिः परमहंस इति प्रसिद्धः ।

ज्ञानाय साधनधनेषु नियुज्यमानः

प्रायेण बुद्धिपरिपाकमवाप्स्यतीह ॥ ३५६ ॥

सर्वश्रुतिस्मृतिवचोभिरिति । वक्ष्यमाणश्रुतिस्मृतिवचोभिः इदं च
ज्ञानाय साधनगणेषु नियुज्य इत्यत्र सम्बध्यते । साधनगणेषु
श्रवणादिषु परिव्राद् मुण्डः शुचिः परमहंस इति प्रसिद्धः । अथ
परिव्राद् विवरणवासा मुण्डोपरिगृहः शुचिरद्रोहिभैक्षणः सपरम-
हंसो नामेति परिव्राद्त्वादिना प्रसिद्धः अयं परिव्राजकः अधिकारी
इह साधनानुष्ठानजन्मन्येव प्रायेण प्रतिवन्धकाभावे सति बुद्धि-
परिपाकमवाप्स्यतीत्यर्थः ॥ ३५६ ॥

ननु संन्यासस्य विद्यापरिपाकहेतुत्वं न संभवति तं विनापि
जनकयाज्ञवल्क्यादीनां फलवद्विद्योदयश्रवणात् अतः कथं गृहस्थादीनां
जन्मान्तर एव बुद्धिपरिपाक इति चेत्त—जनकादीनामपि जन्मान्तरे
संन्यासपूर्वकश्रवणाद्यनुष्ठानसंभवात् न च कल्पकाभावः ज्ञानोद्देशेन
संन्यासविधानस्यैव तस्य कल्पकत्वात् अन्यथा तद्विधिवैयर्थ्य-
प्रसङ्गादित्यभिप्रेत्याह—

जन्मान्तरेषु यदि साधनजातमासी-
त्संन्यासपूर्वकमिदं श्रवणादिरूपम् ।
विद्यामवाप्स्यति जनः सकलोऽपि यत्र
तत्राऽस्त्रमादिषु वसन्न निवारयामः ॥ ३६० ॥

जन्मान्तरेष्विति । सकलोपि क्षत्रियादिरपि ॥ ३६० ॥

संन्यासस्य विद्यापरिपाकसाधनत्वे श्रुतिप्रमाणमाह—

वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः
संन्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्त्वाः ।
ते ब्रह्मलोकेषु परान्तकाले
परामृताः परिमुच्यन्ति सर्वे ॥ ३६१ ॥

वेदान्तेति ॥ ३६१ ॥

इतिहासमपि संन्यासकर्त्तव्यतायां प्रमाणमाह—

नैतादृशं ब्राह्मणस्यास्ति विच्चं
यथैकता समता सत्यता च ।
शीलं स्थितिर्दण्डनिधानमार्जवं
ततः ततश्चोपरमः क्रियाभ्यः ॥ ३६२ ॥

नैनादृशमिति । एकता-एकबुद्धिः, शीलम्-आचारः, दण्ड-
निधानम्-इन्द्रियनिग्रहः, ततस्ततः क्रियाभ्यः परमः-सकलकर्मत्याग-
लक्षणपरमहंससंन्यास इत्यर्थः ॥ ३६२ ॥

संन्यासस्यैवानर्थनिवृत्तिहेतुत्वे प्रमाणमाह—

यतो यतो निवर्तते ततस्ततो विमुच्यते ।

निवर्त्तनाद्वि सर्वतो न वेत्ति दुःखमर्गपि ॥ ३६३ ॥

यतो यत इति । सर्वतो निर्वर्तनं संन्यासः ॥ ३६३ ॥

सर्वं संन्यस्यात्मैव ज्ञातव्य इत्यत्र भारतवचनमप्युदाहरति —

किं ते धनेन किमु बन्धुभिरेव वा ते

किं ते दारैर्ब्राह्मण यो मरिष्यसि ।

आत्मानमन्वच्छ गुहां प्रविष्टं

पितामहास्ते क गताः पिता च ॥ ३६४ ॥

किं ते धनेनेति । धनादिसाध्यकर्मणां बन्धे हेतुत्वात् तत्सर्वं संन्यस्य आत्मानं विजिज्ञासस्वेत्यर्थः ॥ ३६४ ॥

संन्यास एव परमपुरुषार्थसाधनमित्यत्र स्मृतिमाह —

अर्थस्य मूलं निकृतिः च मा च

कामस्य रूपं च वयो वपुश्च ।

धर्मस्य यागादि दया दमश्च

मोक्षस्य सर्वोपरमः क्रियाभ्यः ॥ ३६५ ॥

अर्थस्य मूलमिति । तस्मात् संन्यासस्य बुद्धिपरिपाकहेतुत्वेन तं विना फलवद्विद्योदयासंभवात् सर्ववहिरङ्गसाधनं संन्यस्य संसार-दोषदर्शनेन विवेकवैराग्यदात्म्यं सम्पाद्य यावद्ब्रह्मात्मैक्यबुद्धिपरिपाकं शान्त्यादिभिः सह तत्त्वपदार्थपरिशोधनरूपथ्रवणादिकं कर्तु-त्वाद्यभिमानराहित्येनानुतिष्ठेदिति सिद्धम् ॥ ३६५ ॥

इति श्रीमत्यरमहंसपरिव्राजकाचार्यजगन्नाथाश्रमश्रीचरणचरण-

परिचरणप्राप्तविद्यानिखिलविद्वज्ञनमनोहर श्रीनृसिंहाश्रम-

विरचितायां संक्षेपशारीरकव्याख्यां तत्त्वबोधिनी-

समाख्यायां साधनाख्यस्तृतीयोध्यायः

समाप्तः ॥